

आथर्वणीपनिषद् ।

श्रीनारायणभट्टकृतदीपिकाख्यटीकासहिताः ।

प्रथमतः प्रयोजिता

वि, ए, कपाधिष्ठापिता

श्रीजीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्येण

संस्कृता प्रकाशिता ।

प्रिन्टिङ्ग कम्पनिङ्ग ।

कश्चिदायानगर्भ्याम् ।

नारायणाय नमः

कृतम् ।

५ १५२९ ।

सूचीपत्रम् ।

विषय			पृष्ठान्नं ।
१ विषय-प्रस्तावना	—	—	१
२ मध्योपनिषद्	—	—	२०
३ नादविन्दुपनिषद्	—	—	४१
४ ब्रह्मविन्दुपनिषद्	—	—	४६
५ अक्षरविन्दुपनिषद्	—	—	५५
६ ध्यानविन्दुपनिषद्	—	—	७१
७ विष्णुविन्दुपनिषद्	—	—	८४
८ योगविष्णुपनिषद्	—	—	८८
९ योगतत्त्वोपनिषद्	—	—	८९
१० महायोगोपनिषद्	—	—	८८
११ आद्ययोगोपनिषद्	—	—	१३१
१२ ब्रह्मविष्णुपनिषद्	—	—	१३५
१३ पुरुषोपनिषद्	—	—	१४१
१४ धूम्रविष्णुपनिषद्	—	—	१४७
१५ अक्षरविष्णुपनिषद्	—	—	१७१
१६ ब्रह्मोपनिषद्	—	—	१८०
१७ वाग्विष्णुपनिषद्	—	—	१८७
१८ श्रीरामविष्णुपनिषद्	—	—	२०६
१९ अक्षरविष्णुपनिषद्	—	—	२११
२० विष्णुपनिषद्	—	—	२२५
२१ आद्योपनिषद्	—	—	२२८

[२]

२२ रामदूर्वाताम्रपुष्पनिघट्ट	—	२३२
२३ रामोत्तामताम्रपुष्पनिघट्ट	—	२३४
२४ हनुमद्गुह्यरामोपनिषत्	—	२८४
२५ सर्वोपनिषद्सार	—	३०१
२६ हसोपनिषत्	—	३१०
२७ परमहंसोपनिषत्	—	३२०
२८ तावालोपनिषत्	—	३३०
२९ कैवल्योपनिषत्	—	३४३

शिर उपनिषत् ।

श्री देवा य वै सर्वलोकाय सर्वसो सद्रमपुण्ड्रन्
श्री भवानिति । सोऽब्रवीद्दक्षमेकः प्रथममासी-

ब्रह्माध्यासीत्यनेनिरु सप्तपञ्चोऽष्टमर्चः ।

मिथे भिक्षा यतो ज्ञातं ततोऽथर्वशिरं श्रुत्वा ।

वीनश्चाकुरुष्व मद्रमपुण्ड्रायर्ध्वभीर्द्विर्देवादिशतमिष्टमन्त्रा-
वनश्चाम्नादीर्ब्रह्मनिधा य आत्मा ; यतो शिष्टमिष्टमने सप्त-
देवाय य ब्रह्मश्रुतिरारभ्यते । शिष्टं वीनोऽपि श्रुत्वाऽपि विना
न शिष्यति । तथा य श्रुतिः ।

“न शिष्यति महाधीमो जटौपाशायनं विना ।

मत्पुत्राद-विहीनानां मयिन्द्रायरचितयाम् ।

यगूनां वायव्यानां वीनं ह्येवाय साधते ।

सम्पन्नश्चायं विदेनोऽयं दूषां सम्पन्नमात्मिकाम्” ॥ इति ।

सप्तपञ्चादे य निर्विघ्नमिष्टिब्रह्मा ।

“सुपुण्ड्रं सततं देवि । सर्वलोकाय सर्वं शिवम् ।

महाशान्तमिष्टमने श्रुत्वा श्री सर्वदेवताः ।

तथा सम्पूज्य दूषीत मत्पुत्रादिन वीनयै ।

अथवा शिष्यमिष्टमने न शिष्यतेऽप्येति । ॥ इति ।

अमृतमिष्टौ, “ब्रह्माशान्तमिष्टमने” इति । तस्मात्
ब्रह्माशान्तं वीनमिष्टमनेनोक्तयाम् शिष्यमिष्टता यतो
ऽप्युक्तं केचन इति ब्रह्मश्रुतिरारभ्यते, श्री देवा इति । आत्मा
मिष्टमिष्टाश्रयः ‘देवा’ इन्द्रादि इन्द्रादयो वा ‘सर्वे’

वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कचिन्नापी
 व्यतिरिक्त इति । सोऽन्वरादन्तरं प्राविशत्,
 दिग्गन्धान्तरं प्राविशत्, सोऽहं निश्चानित्यो
 ज्ञातावन्तो नान्नावन्ताहं प्राज्ञः प्रत्यक्षोऽहं दक्षि-
 षाक्ष उदक्षोऽहम् पथक्षोऽहं चाहं दिग्गन्धं प्रति-
 दिग्गन्धार्हं सुमानपुमान् स्त्रियन्धार्हं सानित्यहं नाद-
 त्वाहं त्रिदुक्कमत्त्वमुदुक् चार्हं कन्दोऽहं कब्धोऽहं
 चार्हं पत्नी दक्षिणाम्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्वी-
 हम्भार्हं यकुरहं सामाहमवर्णाहिरसोऽहं क्षीरोऽहं
 श्रेयोऽहं वरिहोऽहमापीऽहं वैवोऽहं सुक्षीऽहमर-
 योऽहमधरमहं धरमहं पुष्करमहं पवित्रमथमुपशु
 वदितुं पुरस्तात्क्षीविरित्यहमेव, सर्वेभ्यो मायेव

भाष्येति वेत्ताहं वा कचिन्निर्भुज 'वदन्' चाजानम् उमा
 वतिं वा । 'चानीन्' भवत्येव प्रथमपुत्रश्च । 'वर्तामि'
 भवत्येव परमपुत्रश्च । 'च' वदति भाषयत्य 'चनारादन्तरं'
 पुञ्जादपुञ्जं प्रविष्टं 'दिग्घो गन्धान्' आताविसवधन्, दिग्घां
 त्रिभिधम् चानाम् 'भविष्यन्' प्राविशन्, गन्धोऽन्ता सर्वेभ्यो
 च कर्तुमर्हति । 'पुष्कमान्' कर्तुमर्हन् । 'पुष्करं' वदन्,
 'पुष्करं' पदक्षि क्षीवि च वा वरिहोऽहमापी । भीमो क्षी-
 विहः क्षीवं रीमोऽहमाह' इति दिग्घा । चनमेव 'वर्तं'
 भाषा-क्षीवमेव, स वति भीममेव धरमेवक्षीवति क्षीवमेव
 क्षीमावतां पुरस्तात् न कर्तामीमर्थः । क्षीमपक्षीऽहमाह-

स सर्वः स्या गो मां वेद् स देवान् वेद् सर्वांस
वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्वाङ्गा-
थान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा चासुषुप्त्या सत्येन
सर्वं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्तेन तेजसा । ततो
ह वै ते देवा ब्रह्मपृच्छन्, ते देवा ब्रह्मवाचन्,
ते देवा ब्रह्मध्यायन्, ते देवा ब्रह्मवाङ्मयी ब्रह्म
सुवन्ति ॥ १ ॥

नोपनिषद् । तर्हि लक्ष्मणः, यतो अत्रात्रा एति ब्रह्मणि
देवस्य भवान् । अत्र चात्र, सर्वं अत्र एति । 'समा' तुका
ल्लो भेदहेतिभेदे एहिता, तेन लक्ष्मणवाच्योति वाचन्,
अर्थात्तर्पयन् एति भव । एतन्मात्रकथनात्, गो
मामिति । साङ्गानपि वेदेनपुनः । ब्रह्म ब्राह्मणैश्च
गोभिर्वाङ्गाथान् ब्रह्मण्येन धर्मेण । 'ब्रह्म' वेद, य
ब्रह्मण्येन ततो
भवति, तदुक्तं, "विद्यामव्ययनेनैव ब्रह्मदयितुमर्हति" एति ।
'गां' शिव 'गोत्रि' पुत्रि, गोत्रादेन विदुनि विद्यमान
न सुखिलमनुगतं भवति । 'ब्राह्मण्येन' ब्राह्मण्येन
'हवि' शीदनादि, 'हविषा' अस्त्रादेन अर्चयितुं
विद्यायां तुकायादुक्तं, अत्र 'सत्यं' सत्यवादी, सत्य
वादि दृष्टेन ततो भवति । यत्र चार्चिषो चार्चिकस्य सेवेति
यत्पुत्रिदेवतायामेव तेन । तदुक्तम् ।

"सा वा प्रकृतिवदासां गो गोव्यानन्दस्यस्यो मात ।

यदपि य किञ्चिद्वर्गीयं वस्तु शिववाच्यमात्रम्" एति ।

"वसतिवृत्ति मन्त्रात्" एतदि य ।

'ब्रह्मपृच्छन्' तात्पर्येण वाच्यार्थिक यत्र पुनस्तत्पुन

श्रीं श्रीं वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च विश्वेश्वरस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च ऐन्द्रस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च अग्निस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च सीमश्वस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् वै पादो घ्राणस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् वै पादो प्रतिघ्राणस्मै वै नमो
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च भूस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च भुवस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च स्वस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्च महस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् यश्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् या च दीप्तिस्मै वै नमोनमः
 श्रीं श्रीं रुद्रः स भगवान् याश्चायनास्मै वै नमोनमः

'भगवान्' अर्थात् आत्मन्, इती व्याख्यानः. तत्र तत्रैः
 सुमन्ति च १ १ १

इती अथ विष्णु स्कन्दोद्गीतं वाङ्मयं श्रीमहादेवः

यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वैवस्वतो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वात्सस्ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाभूतं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाकारं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विश्वं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूत ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूक्तं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च शुक्लं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ह्यम् ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ह्यन्तं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सत्यं ततो वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सर्वं ततो वै नमोनमः ॥२॥

भूमी आदिर्मध्यं भुवनी रुद्रे गीर्षे विश्वरु-
 द्धीऽसि वज्रैकस्तु दिवा विधा भुवम्भं ज्ञानि

पतिपद भूर्भुवः स पतिपदपतिपद दिवा विदः आकाश-आका-
 शं स भुवम्भं दिवा सूतं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
 सूक्तं सूक्तं दिवा सूक्तं सूक्तं आकाशं आकाशं आकाशं आकाशं
 आकाशं दिवा सूक्तं सूक्तं आकाशं आकाशं आकाशं आकाशं
 आकाशं दिवा सूक्तं सूक्तं आकाशं आकाशं आकाशं आकाशं
 आकाशं दिवा सूक्तं सूक्तं आकाशं आकाशं आकाशं आकाशं

स्त्वं पुष्टिर्ह्यं हृतमहृतं दक्षमहर्तं सर्वमसर्थं
विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमवरं परायणञ्च
त्वं । अयामसौमममृता यमूमागन्तो ज्योतिर-
विदामदेवान् । किं भूतमस्मान् कृण्वदरातिः ।
विमुधूर्तिरमृतं मर्त्यं सौमसूय्येपुरस्तात् सूक्ष्मः
पुरुषः । सर्वं जयदित वा एतदक्षरं प्राच्यापत्यं
सौम्य सूक्ष्म पुरुषं साध्वमयाज्ञेष भाव भावेन

सप्रहर्षेकस्त , विप्रहर्षेण श्रुतिमाह, भूतिः । 'अदि' 'अदी' 'अद्यन्' उदरम्, सप्रहर्षेणैकस्त 'दिता हृद' अदहृद्वै, 'दिता हृद' गुणवत्त्वमेवेति । 'अपत्यं' परमपत्यं वानम । 'अयामसीमन्' इति तानि इदं सर्वं विवक्षितम् । 'अयम्' इति 'अयम्' यत्तु यस्यान्पतिवद्विचिदित्वम् । 'पुष्टिः' विवक्षितम् किं तदभिरविष्टम् तद्व्यपवादात्तत्वात् विना कृतदीप्यमानम्, यदीत्याम्, 'इत्यादि य इमान् योक्तान् न इति न विवक्षितम्' इति , अथवा कृतकृता विना तत्पुनः वानकान् न भवतीत्यर्थः । 'अयम्' अयेव, 'तत्त्वं' ईदृशं तदाहता कृतार्थानां नो भवतीत्यर्थः । सौमयाग्नौ श्रुत्यै 'सौमसूय्ये वेनीमयाज्ये पञ्च दत्तम्' । सौमसूय्यं इत्युच्यते अथवा पञ्चमूत्रजि सौमसूय्यं यजमानवेत्ताहमूर्तिरीत्यर 'हृदयम्' पूर्यमा इति उदेतीति शेषः । श्रुती वा पुरुषं वा एव 'सर्वं' कृतं कथ्यम् ।

यत् सर्वमायज्यं विमये यद्विद्वन्मोक्षेन याव, अत इति । अयम् इति 'अयम्' 'यतदहर्' वा, सौमसूय्यं यदीति अथवा यद्विचिदित भावः । 'प्राच्यापत्यं' यजामतिहर्षेण

सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेन वायव्यं वायव्येन
यस्यति, तस्मै महाधाम्नाय वै नमोनमः ।

इदिस्या देवताः सयौ इदि प्राणा प्रतिष्ठिताः ।

इदि त्वमसि यो निजं तिष्ठो माताः परम्पुः ॥

तस्मीत्तरतः त्रिरो दक्षिणतः पादौ, य उत्तरतः
स षोडशः, य षोडशः स प्रथमः, य प्रथमः स

यस्यति, तथा मातादिकं केनैव क्वेयं पश्चिदन् 'सौम्य' कामो
इत्यवहृषेवाभ्यस्तित 'सूक्ष्म' सूक्ष्मं 'सौम्य' देहमाया
यस्य 'अपाद्येय' जायकदेव यस्यि क्लृप्तम् 'सूक्ष्मे' अर्थात्
'वायव्य' वायव्य 'वायव्येन' वायव्यानुकूल्येन 'महाधाम्नाय'
उत्तमकारणं तस्मै नमः इत्यर्थः ।

'इदिस्या' अन्तःकरणवर्तिन्य 'देवता' इदिस्यादि
कारण 'प्राणा' वायव्यत्वं तन् 'अन्तर्मात्रादेव' यो इदि
त्वमसि इत्येव नमो नम इत्यर्थः, 'उत्तरतः' अर्धे अन्तःकरण
केन पश्चिदन्तःकरणेन दक्षिणा ध्यायेत् देवा उत्तरतः । 'उत्तमो'
सूक्ष्मेराष्टाविंशत्यनुपमत्वं सौम्यं क्लृप्तम्, तिष्ठ इति । 'तिष्ठो'
माता' अन्तर्मात्रात् अन्तःकरणं सर्वदेवमा 'परम्पु' सर्वमात्रा
अन्त 'स' अन्तः । इत्येति माताप्रमाणीतो इदि त्वमसि
अन्तःकरणं, तत्तु सन्तः, अन्तःदिशि तत्तु त्रि १ अन्तः य
पादौ १ दक्षिण ततः, तथा 'परम्पु' इदिस्यात् उत्तरतः त्रिरो
यस्यति, त्वेव उत्तरमात्रेण तस्मै मातात्वेन नमो दक्षिणा
हृदयेनमायात्, 'दक्षिणतः पादौ' त्वेव दक्षिणमात्रेणमाया
मातात्वेन नमः, 'पादयोर्मनयोन्मत्तात्', य उत्तरतः स

पश्यन् । अथ कस्मादुच्यते सर्वज्ञापी, कस्मादुच्चा-
र्यमाण एव यथा क्षेत्रेन पल्लविषट्मिव ज्ञान-
रूपमोक्षप्रोक्तमनुप्राप्ती व्यतिपन्नस्य तस्मादुच्यते
सर्वज्ञापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चा-
र्यमाण एव तिर्य्यगूर्ध्वमधस्तात्तास्मान्नी नोपश-
म्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं,
कस्मादुच्चार्यमाण एव सर्व-सन्त-व्याधि-क्षरा-
मरण-संसार-महाभयात् तारयति ज्ञायते च
तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुद्धं,
कस्मादुच्चार्यमाण एव ज्ञन्दते ज्ञामयति च

अथैवम् 'मयामयति' अथर्वं नम करोति 'नामयति'
इत्येति तत्त्वमिह करोति च अथर्व, 'पल्ल विषट्मिव'
तथा 'विष्ट' पुत्रिवा, एव अन्वी वाक्याभिव्यक्तिः ; यथा त्रिंश
विष्टमिष्ट सर्वत 'क्षेत्रेन' क्षेत्रेन व्याप्तम्, एव यदे तन्नुमिव
कार्यमात्रे 'धीनश्च प्रोक्तश्च' तान्वितावभ्यवसायस्य 'माना
रूप' इति 'कथार्यमाण' वाक्या प्रकृत्य 'मनीत' एव सर्वत्र,
'यत्' यत्तु 'माम' विदमानश्च इतिविधे देवेभ्य, यथा
वाचकभावेन 'व्यतिपन्न' अस्मिन् सर्वोक्तं इति तद्वैद्य
व्याप्तेति वाचकतया वा अनुवर्तते सर्वज्ञापीत्यर्थः । एव
अथर्वस्य सर्वव्यापित्वादिवन् सर्वमिदंविषयता इत्यर्थः ।
तस्मादुच्चार्यमाण 'तथा' धीशत्तस्य चक्षुः प्रोक्तवाचीप-
श्यते वेदान्तः । अथ 'ज्ञन्दते' ज्ञन्दते ज्ञन्दते अन्ति-

तस्मादुच्यते शुद्धम् । अथ कस्मादुच्यते सूत्रम्,
 तस्मादुच्यार्थमात्र एव सूत्रो भूत्वा गरीराध्यधि-
 तिष्ठति, सर्वान्पि चाद्वान्धभिमृशति, तस्मादु-
 च्यते सूत्रम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतम्, तस्मा-
 द्दुच्यार्थमात्र एव व्यक्ते भवति तमसि द्योत-
 यति तस्मादुच्यते वैद्युतम् । अथ कस्मादुच्यते
 परम्बुद्ध, यस्मात् परमपरं परावयस्य हृदयव्या-
 ष्टंभवति तस्मादुच्यते परम्बुद्ध । अथ कस्मादुच्यते
 एकाः, यः सर्वान् प्राधान् समाख्य सम्यक्वेनालः

इदमेव चान्ये 'ज्ञानमिति च' कदाचित्वा कदाचित्वा प्रकृति-
 निवृत्तात् गरीरं ज्ञानबुल करोति तत् शुद्धम् ; पूर्वोक्तपदवी-
 रासन्तर्जोः । सूत्रो भूत्वा गरीराध्यायनिमित्तं 'गरीराधि'
 हेतुत्वमात्रं चैवेदुवाचमिदं प्रकृत्यामिदं प्रकृत्यामिदं वा
 'चमितिष्ठति' आरोहति 'चमिदमिति' चमिदमिति आरोहति च
 सूत्रम् ; तस्मात् अत्रोक्ते भवति 'तमसि' चमिदमिति 'द्योत-
 यति' तद्विराजितं तद्विराजितं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपर'
 समुत्तं निर्गुणं च 'परावय' परममिति, तस्मात् परमित्युच्यते ।

प्रकृत्यामिति तस्मात्, तद्विदिति । तस्मात् 'हृदय' मध्यम्,
 तस्मात् प्रकृत्यामिति । चमिदमिति तस्मात्, तद्विदिति ।
 'हृदय' मायया 'हृदय' चमिदमिति तस्मात्, तद्विदिति ।
 'हृदय' मायया 'हृदय' चमिदमिति तस्मात्, तद्विदिति ।
 'हृदय' मायया 'हृदय' चमिदमिति तस्मात्, तद्विदिति ।

संस्पृशति' विस्पृशति 'वीर्यमेवेति व्रजन्ति वीर्यमेवेति
दक्षिणाः प्रत्यक्ष उद्भूतः प्राचीऽभिन्नवत्त्वेति तेषां
सर्वेषामिह सद्भूतिः । आद्यं स एको भूतस्वरति
प्रधानां तस्मादुच्यते एकाः । यद्य कस्मादुच्यते
सद्भूतः, यस्मादपिभिर्नान्यैर्भूतैर्द्रुतमस्य रूपमुपल-
भ्यते तस्मादुच्यते सद्भूतः । यद्य कस्मादुच्यते ईशानः,
यः सर्वान् देशानीयते ईशानीभिर्जननीभिश्च

अथचदेव कृता 'संस्पृशति' तैत्तिरीयप्रति, स्पृशन् स्पृशः
वाचा विस्पृशविस्पृशेति विद्वाद्, निर्वर्त विज्ञानमिति दुर्लभ,
द्रुतः विस्पृश्यां विस्पृशति चेति जायैश्वर्यसौख्यभेदाद् सदा-
दिगर्ह्यः, यत एव "इति तु प्रथमी वेदः" इत्याद्युपपन्नम् ।
आत्मनोभेदाद् अथात्मनोभेदादि तेषां अर्थोपाद्, वीर्य-
मिति । 'वीर्यम्' अत्रात्र सद्रूपसद्भूतत्वम् ; दिव्यद्रुतमप्यर्थं
तस्मादसौख्यस्यार्थं आनामस्यै चतुर्थाः सर्वेषाम् 'एव'
देशरे 'सद्भूतिः' कस्मादेव सति । 'आद्यं' मदेव सः 'एको
भूतः' मिहः 'वर्तति' कस्या प्रवर्तते अथवति वा प्रजाकर्म-
सद्वर्तनं विधातुम् ; तदुक्तं कविभिः,

"बहुधाध्यामर्हति वा" प्रत्यानः विविहेतवः ।

अथेव नियतस्तीक्ष्ण आद्यस्तीक्ष्ण दृष्टार्थम्" इ इति ।

आत्मनोभेदात् अथचो अथचिजते । 'अविनिः' आनिभिः
द्रुतं तत्त्वमे इति सद्भूतः । 'देशरे' देशे इति देशान्, देशरे
पमिभिति देशिनः सति, देशान् पोषयता विस्पृशति कदा-
तानां विविधोपायस्यार्थम्, अस्मीमिह सतिदि' समर्थनि

शक्तिभिः । अभित्त्वा शूर । इन्द्र । नुमः चतुर्धा
 ब्रुव धेनुवः । ईशानमस्य वयतः सुदर्शनमीशान-
 मिन्द्रतस्सुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ
 तस्मादुच्यते भगवान् महीश्वरः, तस्माद्भ्रातृ-
 नेन भगवन्नुपधाति च वाच समजति विश-
 जति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन
 क्षीयैश्वर्येण भवति महीवती तस्मादुच्यते भग-
 वान् महीश्वरः, तदेतदुद्रचरितम् ॥ ४ ॥

रैवते । ईशानो मन्दब्रह्मतिमात्रः, ज्योतिः । ई 'शूर' / 'रुद्र' ।
 महीश्वरः । 'तस्मात्' ताम् 'अभि' अभिती तम् 'अभित्त्वा' न
 अभित्त्वेन नुमः, 'चतुर्धा' दुष्टविना कर्तृत्विनी वया
 'धेनुवः' क्षीणी या इव क्षुण्णि, विक्षीपतिं कृत्वा,
 'चतुर्धा' कृत्वा 'धेनुवः' यावी कर्मान्विति न व्याख्यातम्
 क्षेत्रवाक्येषुपात्रस्य साक्षात्, उपात्रस्य कर्तृत्विति हीनी
 यमाशेषवशदान् । 'भगवन्' कर्तृत्वस्य 'ज्योति' साक्षरस्य
 ईशानस्य, आदर्शस्य पुन कर्तृत्व, 'तस्माद्' दिव्यकृतिम् ।
 'महा' महानकर्तृ, तत्त्वैवापीं ज्ञानेनेति, यदा 'महा'
 मजान् ज्ञानेन 'भवति' क्षेत्रे चतुर्भुजति निति भग, मन्दार्थ
 'वाच' वीराणां समजति वृत्तादिदुष्टे विश्वजति सामुदायिनि
 वान् मन्दार्थ । महीश्वरमन्दार्थमात्र, उपरति । 'भावान्'
 विजान् 'परित्यज्या' त्यागयित्वा वीरमुपदिष्ट स्वर्धवीधन
 कृत्वा विषय वीराणांमुत्तम्य अभिधारित्वं कृत्वा क्षीण ज्ञान
 ज्ञानेन मनःविश्रान्ते च आकाशक्षीण कर्तृत्वस्यैव जन्मज्ञान

एषो ऋ देवः प्रदिशोनुसर्गः
 पूर्वो ऋ आतः स उ गर्भं चतः ।
 स एव आतः स अनिष्टमाचः
 प्रत्यङ्मनान्निष्ठति सर्वतोमुखः ॥

‘मवति’ दूतवति; तेन एतानुवर्गेण च ‘महीवने’ मविमानं
 याति कर्त्तरिष्ठात्तस्या भवति; तेन अस्मान् मविपार,
 “मघरकाम्येन निवृत्त्य” इति आदेनेन निर्वचनम् ।

ननु वरजज्ञानयोगादारभ्य वक्ष्यमानेन एवेति वक्ष्य-
 ष्योक्तम् । अत आह, तदेकद्वन्द्वमिति । नाम चानिर्वोक्त्वा-
 दीप्त्वावीहारीवक्तव्यं यादित आरभ्य बहुषोर्बैतद्वर्णित-
 मित्यर्थः ॥ ४ ॥

ईमाश्च प्रतिज्ञातमैकमुपलब्धयितुं आरभ्यति च बहु-
 मवत्येताः उपवर्ण्योपासनाया वृत्तम् यत्नानि इतिवाच्यं
 ईदमस्तिप्रभावेन आदेनेन वरजानुपमाहं चिह्नितमिति इतिवाह-
 यितुर्बोक्तव्यमर्थ आरभ्यते, एषो ऋ देव इति । एत एव देव
 सर्गो दिवः ‘मवत्य’ तर्पयितुं करो बहून् । दिवमवत्य तत्
 ‘कवत्य’ नामनुवचनम् ।

ननु कवत्येतादिकवत्यवत्य + इत्यामश्च चर्वाचर्त्ते
 भवति किं किं कवत्य + कवत्यति + इत्यामश्च चर्त्तयति,
 पूर्वो ऋ इति । पूर्व ‘व त’ च पठ ‘वर्मे’ जमती मध्याह्नाया,
 च एत ‘चर्त्तयति’ चर्त्तयती चर्त्तयतीति । स एव वृत्त-
 ज्ञापकित्यं चानिर्वोच्य चर्त्तयति, च एवेति । ननु कव-
 त्वात्तद्वचनः । इत्यामश्च, कवत्यति । इ ‘कव’

एको बद्धो न द्विगीयाय तद्धी
 य शुभोद्योक्तानीयत ईमानोभिः ।
 प्रत्यह्वनास्तिष्ठति सधुकोचा-
 नाकावे संस्रव्य विद्या भुवनानि योक्षा ॥
 दी यीभि यीनिमधितिष्ठत्येको
 येनेदं सर्वे विचरति सर्वम् ।
 समीगानं परदं दिवमीडाम्
 निचायेमां ज्ञानिमत्तनामेति ॥

आचार-को-गीयाकाः । सर्वेकमीयमनुभवं पश्यतेति श्रुते-
 र्बन्धः ; किं ननु ? 'सर्वतोमुखः' आदिशब्दश्च सर्वतोऽन्वयः ।
 'अस्माकं' अवकाशवानुद्भूतमानादस्यास्तवैवास्मद्विषयः तिष्ठति
 यः, स ईशः ।

द्वितीयस्यामति निवेदति, एक इति । य द्वितीयस्यैक-
 दिति श्रुतेः आह्वयवादिषां निवेदति, न द्वितीयाय
 तत्त्वमिति । तनु नीमात्मनः, द्वितीय-वैतनाभ्यादिषी
 दर्शयति श्रुतेः ; 'सधुकोच' इति 'सधुकोच' इत्यत्रावे
 सधुच लक्षणम्, 'सधुच' व्याख्येयम् ।

तनु यथा सर्वोत्पत्तिवैतना इत्यर्थः ; यथातनु वैतना-
 वैतनवैतनात् आह, यी यीनि यीनिमधिति । सर्वे जीवा
 नुचरन्तीति श्रुतेः, विष्णुलिङ्ग एव ततो धिर एक इति
 भावः । आनन्दविषयः क्रियावद्विरमोक्तवैतनाभ्याम्, सर्व-
 मिति । सर्वे 'सधुच' इति श्रुतिः 'निचरति' नामा लक्ष्यति
 यः, 'वैत' मतिमात्र दर्शयति । सर्वश्रुतेः सम्बन्धः य एव वैत

अमां दित्वा हेतुनाथस्य भूतं
मुखा मक्षितं स्थापयित्वा तु रुष्टे ।

सङ्गमैक्यमाहः ।

आशुतलं वै सुरादक्षिणसूर्जेषु पनवीऽनुनास
यन्तु शल्यपाशान् । सदेतेनात्मजैर्वैवार्धचतुर्वेन

एवमाह, तस्मिन्निः । 'अथर्' सत्वाज्ज्वालायाम्पुष्पाय 'दिव' कर्त्तु
इत्यर्थम् 'दिव' क्षुब्ध वेदाना 'निश्चय' निश्चयं सर्वनादिन
पुनश्चित्ता 'दमाय' ईश्वरानुत्तममेव 'अथर्ज्वाला' ईश्वरानु
त्तमम् इति ।

उद्भास्यारुहोपासनाद्, यत्नाभितः । 'देहवास्य' देहवास कालस्य समुद्भास्य 'गुण' कारकभूतः 'वर्ग' भूमिम्, यत्किंचिद्वर्गहिरण्यं वा 'द्विजा' गच्छतः 'पुद्गा' निपुत्रविधा 'वर्धित' औन्नत्यं यन्तु यदे 'सावद्विजा वस्य' 'तद्' कुर्यात् 'सर्वयन्तु' यन्तुव्यानाम्, यदनेन 'द्वयत्नम्' एकभास्येभ्यः यने हि यन्तुव्याद्, यद् 'एति यन्तुव्याव्यासी दस्य' । यीदृशं यद् ? 'यन्तुव्या' सर्वेष्वाम्नाभितः, 'पुद्गा' पुद्गाणि नर न सार्वर्षिक्येभ्यः, यन्तुं यन्तुम्, 'वर्धित' यनेन यद् 'द्वयत्न' द्विजावर्गे यस्यां यन्तुं यन्तुनाम्नायाम् 'वर्धनीयैर्गुणैः' महेभ्योऽर्पयन्नाभिति यन्तुम्, यन्तुव्यायाम् नामयन्तु यद् 'वर्धना' वेधो औचक्यमिति यावत्, यत्किमुक्तिरदमित्यर्थः ।

इदानीं कथयतां आत्मानिदेन अक्षयवेदस्य अक्षयानि वक्ष्ये
अक्षयं वाचान्तात् अक्षयमिदं तस्य अक्षयम्, तदेतन्मात्रं
विधिः। 'अक्षयं' तस्यत्वं पूर्वोक्तवद्वत्त्वात् 'अक्षयं' अक्षयत्वेन
'अक्षयम्' अक्षयानि 'अक्षयं' अक्षयत्वेन अक्षयत्वेन अक्षयानिवाद्

मात्रेण यानि संकुलति यशुपाशविमोचनम् या
 सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवता रक्ता वर्णेन यस्ता
 ध्यायति नित्यं स गच्छेद् ब्राह्मपदम् । या सा
 द्वितीया मात्रा विष्णुदेवता कृष्णा वर्णेन यस्ता
 ध्यायति नित्यं स गच्छेद्द्वैपायं पदम् । या सा
 तृतीया मात्रा ईशानदेवता कपिता वर्णेन यस्ता
 ध्यायति नित्यं स गच्छेद्देवानं पदम् । या सार्ध-
 चतुर्थी मात्रा सर्वदेवताऽव्यक्तीभूता स विचरति
 शुचा स्मृतिवसन्निभा वर्णेन यतां ध्यायति नित्यं
 स गच्छेत्पद्मनाभपदम् । गदेरादुवासीत मुनयो

केन, यथा चतुर्थी मात्रा यस्तु द्वे चोदारेण यानि
 भवन्ति ईशदेवः । तस्य, चतुर्थ्या विमोचनं यानिदादा
 धर्मपाशहन्ति करोति । एतेनमात्रायां पदमाह, या
 द्वितीः । 'प्रथमा' अक्षरद्वयं अर्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी
 अर्धद्वयं मात्राद्वयं, 'सर्वदेवता' इत्यत्र विष्णु पदं देवता
 'अव्यक्तीभूता' अवर्णमात्रायां अव्यक्तीभूता सर्वदेवताविमोचन-
 'स' चतुर्थी प्रविचरति । 'शुचा' इति विमलवस्त्रात्मक
 स्नातुं यद्वस्त्रात्मकं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं । गदुक्,
 'मुनि' यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं । योऽहमद-
 यः । इति । 'इत्' तस्यात् यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं
 यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं । तस्य यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं यद्वस्त्रं

याम्बुदन्ति न तस्य दृष्टमर्थं पन्था विहित
उत्तरेण येन देवा यानि येन पितरौ येन चमय
परमपरं परायणश्चेति ॥

यान्तायमानं हृदयस्त मध्ये
विश्वं देव कातक्ष्मं वरेष्टाम् ।

मुनयो ब्रह्मवर्णयन्ति । 'यथा' यदीदृशं कश्चिदिति,
"यथादनुष्ठानमयं कश्चिदनुष्ठानम् यदीति निहितं विषयकम्"
इति । आह्वयः यदीति ।

"वीहमश्वात्पुनः पुनः पितरं यथादधीकृष्टम् ।

विश्वं देव कातक्ष्मं वरेष्टाम् ।

विश्वं देव कातक्ष्मं वरेष्टाम् । यदीति यदीति
नेति 'यथा' नात तद् वस्तु नास्ति, यदीदृशं तस्य
मुक्षीषि नास्तीति दर्शनात् । यथा विश्वं देव यानि देवा
मतिमाह, यदीति । 'यथा' यथा वीहामाश्वान् उत्तरेण,
'येन' उत्तरेण यथा देवा 'यानि' नास्ति, 'पितरं'
आनयन्ति कश्चीनापनेन कश्चिन्ति । ये न पितर इति
याते, ये पितर, ते उत्तरेण यथा न कश्चीनापनेन ।
विश्वं देव कातक्ष्मं वरेष्टाम् । यदीति यदीति
नेति । यथा 'पितरं' पितृमातृपितृ कश्चीनापनेन,
देवा इति यानि नास्तीति दर्शनात् एव तस्यैव विषयः, यदीति
यदीति 'यथा' यदीति । "यथा" यथा ते यदीति कश्चीनापने"
इति । यदीति 'यथा' कश्चीनापने, यदीति यदीति
यदीति कश्चीनापने कश्चीनापने । यदीति 'यथा'

तमात्रस्यै वै तु पश्यन्ति धीराः
 तेषां शान्तिर्भवति तेषां च ॥
 यस्मिन् जीवं यासु ज्ञेयां समाप्ता-
 घमां दिवा देतुवापस्य मूलम् ।
 तुष्या सञ्चितं स्थापयित्वा
 तु रुद्रे रुद्रैश्चैवमाहुः ॥

वैकुण्ठ वेशाद्यादि । तत्र वै परमेश्वरं पश्यन्ति । एतदेवावाप्ताह, वातायमात्रमिति । तुष्यन्तीति सूत्रलोकि, तुष्यन्त मयी रुद्रे, 'विष' सायद्रसाभिप्रायवि 'देव' द्यौतमात्रक 'मूलम्' कुवचैर्ये, जलम् अमरं यथादिति, 'वैष्ण' परवीर्यम् 'चालम्' बुद्धिमत्त्वम् 'माता' मुक्ति, एतदेवा तदवभिधानात् ।

एतदेवावभाते देह व्यापयित्वाह, यस्मिन्निति । यस्मिन्निति नियमनिर्देश, जीवनिमेष जीवस्य 'देव' विष्णुदेवते, या च वायुविषयता तां ज्ञेयां दिवा, यथायथा वर्तमानावनीयताया, यथे तां वायुवायुविषयता, "देव सञ्चितं यन्मयी" इत्युक्ते । 'देतुवापस्य' निवृत्त्यामे मूलम् 'घमा' मूलम् यन्निवृत्त्यादि दिवा 'तुष्या' प्रज्ञानविधिया सञ्चितं विवेकज्ञता रुद्रे स्थापयित्वा तमात्रं "तुष्यन्तीति रुद्रैश्चैव" इत्यादि मुक्ते ।

महं विष्णोः ज्ञेयं चैतन्यं यद्वै इति निवृत्ते तुष्यते । एतदेवाह, यद्विज्ञेयं । यद्वै एतदेवावयवम् वातवायुवायुं रुद्रैश्चैवमाहुः । यद्वै । मयश्चैवमाहुः

रुद्री ऋि आङ्गवेन वै पुराणेनेषमूर्जेष
तपसा नियन्त्राम्भिरिति भस्म वायुरिति भस्म
क्षतमिति भस्म स्यधमिति भस्म ज्योममिति
भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चर्चूधि
वस्माद् वतमिदं पाशुपतं यस्माद् वाङ्मानि संस्तु-
थीत् तस्माद् तस्य वदेत्तत् पाशुपतं पशुपाथकि-
मीधपाथ ॥ ५ ॥

महेश्वर एव रुद्र रुद्र, य एव सप्तदिग्वा विन्नेषादेष्ट
नामानि दद्याधि वापय्य इति । रुद्री चैति । 'आङ्गवेन
अनर्थाच्छेन 'पुराणेन' अपरिष्ठाभिना 'ऊर्जेन' ऐश्वर्येण
तथया च रहस्येन 'तपम्' अथ मृतमार्ग निवृत्त्या "एत
न स्तोत्रेति" पट्टीभिरेव । कर्मभूतत्वात् विष्णुर्वा विष्णवे
तदस्ती वाचत रुद्रस्य दशम्यवत्वात्, तथा हि ।

"ज्ञान विष्णुर्गोमर्त्यो तप धीन यज्ञा इति ।

सुहृन्मात्रममन्त्यो हविर्वाङ्मतेव वा ।

अथयानि द्यौतानि निव तिष्ठन्ति रुद्रे" ॥ इति ।

भस्मपाथकीपाथस्य वसिष्ठम् । तद्वत्ता भस्म कीलका
भूत स्यात्तथाहि, तथा वनद्वयोति बहुमान्वादीना मधी
यमाज्याह, अग्निमित्रादि । मिथ्य धन्यविदेनेन भूत
मिथर्व । कन' इतिवी 'सर्वम्' आवासादिष्वमपि 'य'
अमत् 'यसुमि' इन्द्रियाधि ।

रुद्र क्षित्तर्ममद्वयन स्य दद्याति । अत पात्र दद्याते
रुद्रस्तेद मतम्, यथादिमि । यद्यपि पूर्वकाज्या न च

पीडनी रुद्री योऽप्सुस्नानाय पीषधीर्वीरुध
 आधिषेय । य इमा विष्ठा भुवनानि चक्षुषे तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्तुत्यये । यो रुद्रोऽनी यो रुद्रोऽप्-
 सुनासौ रुद्र पीषधीर्वीरुध आधिषेय । यो रुद्र
 इमा विष्ठा भुवनानि चक्षुषे तस्मै रुद्राय नमो-
 नमः । यो रुद्रोऽप, यो रुद्र पीषधिषु यो रुद्री
 वनस्पतिषु । येन रुद्रैष जगद्दृष्टे धारितं पृथिवी

इतिनादि, प्रधीजन तत्तादि मन्त्रानुवृत्तादि, एते मया इति
 मन्त्रा अपि तदा कर्तव्येति ; 'यद्' यस्माद् भण्य मादानि
 संक्षुदीदिति, तत्तं पद्यवतिना योऽप पद्यवतिना इत्यत्र भण्य,
 तस्माद् तदा कैशमिति कृति । कश्माद्, तदिति । 'यसूना'
 भीषणा 'यामास' दम्भ्य, 'विन्नीयया' स्वायाद् 'यसू'
 यत ; अकारधरयनिधि, कन्तविनेयस कात्यायिनरुद्रीवनिवदि
 इत्यत्र ॥ ५ ॥

अभ्यादीनां रुद्रपदाणां यदपि आत्मिकव्यवस्था अभ्या-
 यतिवरपदाणां च नमस्तर्तु मन्त्रव्यवस्थायां पीडनी रुद्र
 इत्यादि मन्त्राणां पादमन्त्र इति इत्यभिप्राय, 'पीषधी.'
 भीषणा 'पीषधी' तुल्या ; यन्नेकग्रहचन्द्रार्थेनाभिः ।

"रुद्रमाहमिदं कल्पमेकाग्र्येन सिती जगदिदि" कृति, ।

"या या रुद्रतिरुदाया पी पीडयान्मन्त्रमुन्मते भवत" ।

कश्चि च विधिद्वययौव यस्तु विनष्टतदाकार " ।

इति च कृते ।

'यमा' यमाणि विष्ठाणि 'चक्षुषे' सप्तमान् ; इति

सहस्रपादैकमूर्धा व्याघ्र

ए एवेदमावरीरर्ति मृतम् ॥

पञ्चरात्रं सञ्जायते यात्रा व्याघ्राद् व्यापकं उच्यते ॥

व्यापको हि भयमान् रुदो भोगायमानो
यदा प्रीते रुद्रस्तदा संशय्यति प्रजा । उच्छृङ्खिते
तमो भवति, तस्मै व्याघ्रोऽम्बुदुल्या भवति

अथ । वर्तमानस्याभिप्रेत्या मृतमविद्यतीरति व्यातिमाह
न नञादिति । एतन्मृतं मृतं वा चर्चितं तद्वदि तत्राह
सूत्रं वरुणं जामोहं न भवित्यति च इत्यपि बोध्यम् ।

अथैवमस्यमनेन व्याघ्रम् । अतः पात्र, कथयति ।
महद्यज्ञान् व्याघ्रकृतेन 'एकमूर्धा' कारणद्वयेन सहस्रपादा
मानेकमूर्धा च महद्यज्ञादैकमूर्धा-तेन व्यापकमिदम्, कार
णेन व्यापकानिर्मुखादौ प्रविष्टा, न कथञ्च तिसृतेन दधि
मर्षिरादिकम् व्यापकमिदम्, किन्तु च व्यापकमेव व्याह
रोति 'मावरीरर्ति' कथयितुं व्याहरोति, न तु एतत् प्रजा
दिवत् ततोऽन्वयं विधिदर्शितः । 'पञ्चरात्रं कृत्वा' 'सहस्र'
मर्षयेन व्यापकं व्याघ्रदिव्यवर्णमिति मृतम् व्यापकं व्याह
रोति । 'सहस्रपादा' उच्यते अति व्यापकं व्यापकं व्याह
रोति, 'भोगायमान' महद्यज्ञोपमिव उच्यते अतिव्यापकं
यदा 'प्रीते' उपराजिष्ये भवति तदा 'संशय्यते' भवती
भवतीत्यर्थः ।

अथानि कृतिमाह, उच्छृङ्खिते इति । 'उच्छृङ्खिते' कथं
जननीमुदे ईश्वरे इति 'तम' अथान् मृतम् भवति,

सहितं यिमिरे यिमिरं मछामानं किञ्च भवति,
 केनादृशते भवत्पण्डाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मसौ
 वायुः, वायोरोद्गाहः, सोद्गाहान् सावित्री,
 सावित्र्या गार्गसी, गार्गस्या लोका भवन्ति ।
 अर्चयन्ति तपः सुतां मधु घरन्ति यद् भुवम् ।

तत्तपः वायव्यादिभिरपि तपः, अथ, यजुश्चा 'अधिरं'
 मरुते इति तत्तपि तपः । ततः 'यिमिरं' विरामे
 इति 'यिमिरं' तौल्यं भवति ; तौल्यस्यै तस्याः विरामासौ
 इति भवति, यथा, तौल्यस्यै विरामासौ इति भवति ।
 यथा वा, 'यिमिरं' यतो वाति यिमिरं भवतीत्यर्थः ।
 तौल्यं यद् पुनर्लक्ष्यमानं किञ्च भवति, केनाद् वादेन यद्
 भवति, 'मछा' भवति, 'यजुः' वायव्यः, 'सावित्री' यजुः
 यद् तस्य भवति यजुः इत्यर्थः । वायोरोद्गाहः
 सोद्गाहान् 'सावित्री' यजुश्चाः पूर्ववत्ता यजुश्चाः
 "यजुश्चाः यजुश्चाः इति तपः" इत्यर्थः । 'गार्गसी' तपः
 इति, 'गार्गसी' केनयथा तपः लोका भवन्ति । अर्च-
 यन्ति लोकां भुवा, भुवा । यतो लोका तपः लोकां तपः
 भुव 'मधु' यजुः तपः यजुः । यजुश्चाः यजुश्चाः
 तपः यजुश्चाः, यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः
 यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः
 यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः

यिं तपः यजुः तपः । यजुश्चाः यजुश्चाः । तपः यजुश्चाः
 यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः
 यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः यजुश्चाः

एतच्च परमं तपः । आपी ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म
भूर्भुवः सर्वं नम इति ॥ ६ ॥

‘य इदमपर्वशिरो ब्राह्मणोऽपीते, पञ्चोत्तियः
ज्योतिषी भवति, अनुपनीत उपनीती भवति,
सोऽग्निपूती भवति, स वायुपूती भवति, स
सूर्यपूती भवति, स सोमपूती भवति, स स्रग्व-
पूती भवति, स सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति, स सर्व-
देदैरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो

अथ ‘अपि’ इत्युच्यते, ‘पीता’, सूर्यदेवः । तेन तान्-
त्र्येण ; एतच्च ‘सि’ इत्यत्र परमं ‘तप’ तप इति वाच्य-
मिति वाच्यमिति वाच्यं । अथवा अथवा इत्यत्र, य इदं
मपर्वशिरो इति । ‘ब्राह्मण’ इति उपनीत उपनीतयादि
अतिवादिनां भिन्नतर इति नमते, सुखात्मानोभवात् वा
ब्राह्मणप्रवचनम् । अपीते इति, पर्वतोभवात्तानां प्रवचनं वा-
चात्मा निन्दानुदे । न चाप्यप्यनेन वाच्यं इत्यत्राहं इति
आदिति मद्यन् पञ्चाप्यनेनाप्यनेनादेवेत्यत्राहं अथवा इति-
इत्यनेन, इत्युच्यते पर्वतोभवात्तानां ॥ ६ ॥

अनुपनीतयेदीऽप्येतायाऽप्यनेनेताहमी भवतीत्याह, पञ्चो-
त्तिय इति । ‘ज्योतिष’ वेदमधीत्य तदधीतुमाह ; ‘अनुप-
नीत’, द्वितीयोपनयनादि इति ; ‘अग्निपूत’ ‘अग्निना’
हुतेन यथा पूतः, ‘वायुपूत’ वायवायमेवेत्या पूतः, ‘सूर्यपू-
त’ सूर्यदेवेन यथा पूतः, ‘सोमपूत’ सोमदेवेन यथा पूतः, ‘स्रग्व-
पूत’ स्रग्वभाषिणेन यथा पूतः, ‘सर्वे’ सर्वदेवाप्यनेत्यभिनेवेत्या
पूतः, यथा पर्वतेश्वर्यः । ‘देदे’ इति वेदनां देवताप्येव
॥—६

भवति, तेन सर्वैः ऋतुभिरिष्टं भवति; नायव्याः
प्रतिघट्टसायि जलानि भवन्ति, इतिहास-पुरा-
णानां रुद्राणां जलघट्टसायि जलानि भवन्ति ।
ब्रह्मवानामयुतं वर्जं भवति । स चतुषः सहस्रं
पुत्राति । आसप्तमान् पुरुषपुत्रान् पुत्रातीत्याह
मगधान्यवर्धजिरः, सक्तव्यमुँव शुचिः स भूत-
कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जमुा यथाधिपत्यम-
वाप्नोति । तृतीयं अश्वपतेवानुप्रविश्यामीं सत्यमीं
सत्यमीं सुखम् । इत्यवर्धनेदे शिर उवनिपत्
समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादवस्थानं सम्भवति । 'पुरुषपुत्रान्' तिष्ठवतीषां
जलघट्टसायि । जलघट्टान् पुरुषादाजानमभिधाय पुत्राती-
त्याह 'अवधत्' अवधो ।

सप्तघट्टिपाठस्तु कलमाह, 'अवधेयिद्' इति । 'अवधेय
अदुर्बलमिति' इति विवेकमन्त्रान् सामान्यमेव लक्षयति.
तत्र सामान्यकथं ब्रूयः सोऽयं धातोभ्यर्त्तः । यदा, 'ह'
निष्ठा 'व' निष्ठा, ततो कमादाह, 'द्व' इति हर कथय,
तदेव अनुवर्धयतीति; "अनिष्ठासो अनिष्ठा" इति वैया-
करणिकेष्टः । इतीमावता दृष्टान्तिः, अनिर्द्वैकमूर्ति
आकरोति ।

किं तल्लमाहव्यम् ? यदनुवर्धयतीत्यनुवर्धमाह,
उवमिति । औदात्तार्थं कथमित्यर्थः, इतिहरकथनमेत-

गर्भोपनिषत्

सौ पञ्चात्मक पञ्चसु वर्तमान
पञ्चाक्षर ब्रह्मसुखयोगसुक्तम् ।
तं समधातुं दिमल दिशोनिं
चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥

इत्येवमाद्यं भवति एकवाक्ये वा चोद्धारवाक्यं सत्यमेव
साधनाद्वारं विनैव अनुवर्तयतीति । दिवलि समाख्या ।

नारायणेन रक्षितः सुखित्यासीत्यनीचिन्ता ।

‘पञ्चाक्षरपञ्चात्मकं दीनित्यन्तर्भवत्युक्ते ॥

इत्यर्थमिदं उपनिषदीयिका समाख्या ॥ १ ॥

श्री गर्भवक्ता निरुप्यात्र गर्भोपनिषदित्यर्थः ।

पञ्चाक्षरपञ्चात्मकसुखात् पञ्चमाहमिषा सखा ॥

गर्भवाक्यसुखत इत्युक्तम्, तत्र को गर्भः ? कस्य
हृदात् ? इत्यपेक्षायाम् समारम्भेण पञ्चाक्षरं अक्षरमादिद्वयं
निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारम्भः । तत गर्भस्य मातुः
निरुपरीयनेषत्वात् इत्यत्र शरीरभक्षणमाह, पञ्चात्मकमिति ।
‘पञ्चात्मकं पञ्चमूलकञ्च ‘पञ्चसु’ आरणादिषु ‘आनन्दादिषु च
वर्तमानं’ प्रवर्तमानं, पञ्चभिन्नैव बोधा इत्यस्या एव
तत्र पञ्चवाक्यं विज्ञानं, ‘पञ्चाक्षरं’ पञ्चाक्षरादिरन्तत्वात्
आयवतीति आयस्य जीवायतनमित्यर्थः । पञ्चसुखयोगसुक्तं
नामादिकञ्चाहुर्मन्त्रान्, यत ‘आत्म’ एवास्ती सर्व्वम्
तत्, समधातुमन्त्रमात्रो बहुषोढो, यदे तु कश्चित्पञ्चासुख
मिति निर्दिष्टं दीपयित्वावेति । ‘दिमल’ तस्य सखा यच्च

पञ्चात्मकमिति, संख्यात्, पृथिव्यास्तीक्ष्णौ
वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे वा
पृथिवी, वा वायुः, किं तेजः, की वायुः, किमा-
काशम् । तत्र पञ्चात्मके शरीरे बलकठिनं
सा पृथिवी, यद् द्रव्यं सा वायुः, यदुष्णं तत्तेजः,
यत्क्षुरणं स वायुः, यत्पृथिविं तदाकाशम् ।
तत्र पृथिवी धारणे, वायुः विण्महीकरणे, तेजः
प्रकाशने, वायुर्गन्तव्ये, आकाशमवकाशप्रदाने ।
पृथक् श्रोते शब्दोपलब्धौ, तत्त्वं स्पर्शे, पञ्चमी

सौमन्तेत्यथ तत् ; सुखादौवायुः पृथिवीतमस्तत्वात् न
तेजस्तमस्तत् । अथवा, तत्त्वादीनां देवादिधराणां मूलतन् ।
हिमोनि 'हनी' मातास्त्रिः 'नीनि' वत्पृथिवी । पृ-
थिविभाटारमत्तं त्रिस्तम्भान्धरोपलक्षकपञ्चविंशत्यधिकार
इत्यर्थः ।

दुष्टता प्रतिज्ञाति तिथौ निक्षेपश्चात्मा इत्यति, पञ्चात्मकं
अस्मादिति । अत्र पञ्चतु धर्मकत्वं यद्यम् ? इति, यद्वी
इत्यत्र, तत्पञ्चतुसोमात्, एतियन्धमायुतरी । इतिवीर्य-
सौमा किं विद्वन् ? इति इत्यति, वा इतिवोति । अतिव्या-
दिषु इतिव्यादिनिर्दिष्टमित्युक्तवति, तत्र, यदिति । शरीरे
सिक्तायुसौमां दर्शयन् पञ्चतु यत् वर्तमानमित्यपीत्यन्तर,
तथेति । 'युद्ध' इत्यत्र । यत् भाग्युत्तरवाशप्रदानम् ?
इत्यत्र यावत्, यत्पृथिवीति । यत्, 'यत्' शरीरं यदर्थः ।
यत्तत्त्वं विना पार्थिवं न स्यादिति ज्ञानः । द्वितीयपञ्चक-

दधि, विद्या रसने, भासिका प्राप्ते, उपहा
धानन्दने, अपानमुत्सर्गे, पुष्ट्या पुष्पति, मनसा
सङ्कल्पयति, वाचा वदति । पद्माशयमिति
श्रुत्वात्, मधुरास्त्र-लम्प-तिष्ठ-कटु-रुपाय-रसान्
विन्दतीति, पद्मूल-सपम्-वाभ्यार-मध्यम-पद्मम-

मात्र, पीचे इति । पीचे ह्ये अन्दीपनार्थो वर्णने । एकीक-
पचकमात्र, उपहा इति ।

पञ्चादशं कलादिमन्त्रं बहुगुणोन्मूलकं कलादिमन्त्रं
दृष्टव्यम् । आद्यमन्त्रमात्रं, मधुरेति । 'विन्दति' लभते
कामातीत्यर्थः । द्वितीयमन्त्रं वदतीति । एते शब्दास्तु
मनिषाः ; एतान् वदन्तस्त्वहं अनुमीयन्तश्चायं बहुगुणोन्मू-
लकम् । हे च,

‘पीपसीता वदन्त्य वदमी मेरुप्लवा ।

मिवान्द्रं मित्रेणः पटो नदन्तश्च’ ॥ इति

तेनो एकीकं सत कला भवन्ति, यद् य पद् य राशिधो
देवः शिवो धामनीति वदन्तिश्च ज्ञेयाः ; १। यदा,
गोक्षी कोलाक्षी चाली इतिक्षी मासक-कीर्षिका ।
यही आदिव नन्वारी योगमात्र विविर्षिता ।
आदीनो कोषिको देव राममदी पुटमक्षरी ।
पुङ्गवी देव देवप्लवा वदन्त्य विवर्षिकमाः ।
केली कुर्वरी देव मासक वीचीकली तथा ।
वर्षादी राशिधो य पचमात्र विविर्षिता ।
मिगुवा वदन्तीर्षी य चालीनो वदन्ता तथा ।
चिपक्षी देव शमिरी मेरुप्लव विविर्षिता ॥

धैर्यत-निषादाद्येतीहाभिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रविश-
नादमविधा भवन्ति ॥ १.॥

समाधातुकमिति खद्यात्, शृङ्गो ए
हृष्यो धूमः पीतः खपितः पाशदुर इति । इति

वदन्त्याः सन्तुल्य येन व्यामदा धीकमादिना ।

कम्पुषीना च देवाना मेघपादादिनिर्मिता ॥

वीर्यलो च—नदा येन प्रसीरित्य ।

गान्तारी गङ्गमुहारी जाता नदवपावसान् ॥ इति ।

मेघां विदुषाणां योनोऽपिन् मरीचे भवतीति सङ्ग
योगमुक्तमित्यर्थः ; इति शब्द समदर्शविषयार्थः ।

ननु खपित्यादीनां हृष्यो धारणादवपावसाः कथं ता
हेति चेत् हृष्यवदतिनिहायोः कम्पुष्योः च धारिणि
वतिवदे ; इति समवेतिर्लक्षणात् । एतानिहानीति । धारणा
दिषु 'एतानिहानि' प्रविशेदुभयानि 'दमविधा' दमनिर्
भवन्ति । भूतप्राणा धारणादीनां वधानात् एतानिहानि
भावेन प्रवृत्तिनिहायजनकत्वात् शब्दादीन्मेव यम एत
निहाति भवतीति ज्ञान । एतानिहानि धारमुक्तम् । अर्थेति ।
'यम् प्रविधानं' यम्प्रयोगजनकत्वं ; सङ्गसमिधार्थं यम
जनकत्वं ; यमप्रयोगात् ; प्रतीकत्वात् यम एतानि
एतानिहानि प्रवृत्तिनिहायजनका इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथवा सङ्गसाधुपवसान् । समाधातुकं तत्र मरिच्य
एतानिहानिधाराद्येद्व्यापारं कथाप्येदमप्यनं, य एत ए
समाधातुः, देवानां वधानात् ; सङ्गसाधुपदे हृष्य
धूमयोः पीत-खपित्यादीनामात्मनो हृष्यः ; पीतश्च इति

देवदत्तस्य दृष्ट्यादिविषया ज्ञायन्ते । परस्परं
सौम्यगुणत्वात् पशूनिधौ रसः, रसाच्छीविता,
गोदितान्मांसं, मांसाभेदो, भेदस्य साधयः,
सायुम्भोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः
शुक्रः, शुक्रशीविलसंयोगादावर्तते यथो हृदि
व्यवस्थां भवति, हृदयेऽन्तरास्ति, अस्मिन्नस्मि

ऽस्माभ्यम्, विज्ञेयं वर्ततेऽपि यथास्माभ्यम् । 'देवदत्तस्य' तुभ्यो
'दृष्ट्यावि' दृष्टव्यत्वात् 'विषया' श्रोत्र्यानि 'ज्ञायन्ते' मज्जा
ज्ञायते । तेषां 'परस्परम्' अन्वये 'सौम्यगुणत्वात्' सत्त्वगुण
गुणत्वात्, यथा, शोदनादीनां स्वस्वनादपीऽनुपपत्त्या, तेषां
परिधाने अविधौ रसः, यस्मात् शुक्रादिरस्य, कदाचित् मधु
रादिकपी भवति । निरुक्तवत्तु न यथास्मिन्मांसमात्रात् ।

संविताद्येन सत आनुनासिक, रसादिति । 'रस' आनु
सूत्रं, न स्यात् आनु , नादर्थीयं केचित् आनुजेनीयं , रस
आनुनासिकानां भेदः । आनुजेनीयं दृष्टव्यम् । मज्जा इति ।
मज्जान् घन्दसं पशुमेवमवने अन्वये लोच । श्लोकादिषु आस
र्जते इति । 'शुक्रशीविलसंयोगात्' आनुनासिकानामप्युपगमा
राम् 'वर्तते' अस्मिन्मांसमात्रे इत्यर्थः ।

आनुनासिकमात्रम् ।

इति अत्राह्वयतेति । एतेषां आनुनासिकानां आनुनासिकानां 'इति
अत्राह्वयते' तेषां तानि इति अत्राह्वयते, कतम्या अत्राह्वयते,
कतम्या आनुनासिकानां इति अत्राह्वयते, 'आनुनासिकानां
' इति ।

भवति, सत्तरात्रोपिर्तं वृद्धम्, चर्द्धमासाभ्यन्तरे
विण्ठं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासत्रयेन शिरः,
मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे सुरफ-जठर-कटि-
प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंश, षष्ठे मुख-नासिकादि-
शोथान्ति, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वसत्त्व-
सम्पूर्णः । पितुरेवोऽतिरेकात् पुरुषः, मातुरे-
रीतिरेकात् स्त्री, एभयोर्वीजतुल्यात्वाद्गर्भसं-
व्याकुचितमनसोऽन्धाः पक्ष्माः कुला वाग्ना

पञ्च । एतेन विधानेन कथ्यान् ? इति पञ्च वक्ष्यति, अथा
देवा देवादिमत्तमप्यन्तात् । अतुल्याने कीचिदात्मीयक
हृदीनं भवति, तेन पुत्र सम्यगेने विद्याकीचो निश्चि-
हृदये । 'कलकट' देवदत्त 'वृद्ध' वर्तुलक । वाग्नेन तु
अन्तर्लोकात् । तद्यथा, 'सत्तरात्रोपिर्तं कलितं भवति, अथ
रात्रादुद्ध, अन्तरात्रात् पेनी, दिक्कलमादुद्ध'. अथविशति
रात्रात् अस्मिन् पुत्री भवति, अन्तरात्रात् कठिनी भवति,
दिक्कलमाभ्यन्तरे शिरः कल्पयति, मासत्रयेण शोथान्ति,
मासत्रयत्रयेण जठरादिन, अष्टमे अस्मिन् सर्वसत्त्वान्तरादि
षष्ठे मुखनासिकादिशोथं भवति, सप्तमे कलतममदी
भवति, अष्टमे वृद्धाभ्यन्तरं, नवमे सर्वसत्त्वपूर्णं भवति ।
'जीवेन' जीवनिर्द्धनं पलमादिना ।

पितुरिति । अनेन विधानेन कथ्यान् ? इति परिहृतम् ।
'व्याकुचितमनसः' अन्धादिर्विज्ञानविद्यादिवेकः । 'अन्धा-
ऽन्धत्वं, कीचुवन्तं वायुना परिधीयितं यद् यद्, तस्य देवि

भवन्ति । अन्तीन्द्रियाद्युपरिपौडित्यं शुभादौष्माद्
विधा तन् स्याद्युष्माः प्रजायन्ते । पञ्चात्मकः
समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-
ज्ञानाचराचरमौहार् चिन्तयतीति तदेकाचरं
ज्ञात्वाहौ प्रकृतयः पौडित्यं विकाराः शरीरे
तथैव दृष्टिन । अथ मात्माश्रितवीतनाडी-
सूत्रगतेन प्राप्य धाम्नायते । अथ नयमे मोक्षि
सर्वज्ञज्ञवज्ञानसम्पूर्यो भवति, पूर्वज्ञाति स्मरेति,
शुभाशुभश्च कर्म विन्दति ॥ ३ ॥

आत् 'तत्' एवमप्य विधा ज्ञात्, अती बुद्ध्या अर्था
दर्शने । 'पञ्चात्मक' पञ्चमूलात्मकं विन्दु 'समर्थ' विना
नादौ, 'पञ्चात्मिका' गन्धरसदिव्यदा चेतसा' कर्मचरत्वेन
गन्धरसादिव्यदा ज्ञान कर्म वा कर्मचरसादिव्यदा बुद्धि
मैवति, सा 'शरीर' चक्षुष्यम् 'चक्षु' निम्न मीयन्त विना
यति, 'तदेकाचर' इन्द्रा मयन चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयो
इती विज्ञाता पौडित्यं प्रायन्ते इति शेष । तदुक्तम्,

"सूत्रमवततिरविततिर्महदाया प्रकृतिविज्ञानाय यत् ।

पौडित्यमस्तु विज्ञातो न प्रकृतिर्न विज्ञाति मुदय " इति ।

तत्र सूत्रमवततपौडित्येन विदुः ज्ञानं वर्तते । इत्यत आह,
अति । 'माया' इत्यस्या 'अविततपौडित्य' इत्यतिमलिका
निर्दिष्ट, अतिमलिकेन इत्यर्थे, आत्मनश्च अतिममये दुष्टया
कर्मचक्षुः सक्षुष्यो वर्तते विज्ञातिमविततपौडित्यात् ; तदा च, वा
अथ नातिममया नादौ मातृहृदयेन आत्मचक्षुः, मैव च ,

पूर्वयोगि-सहस्राणि दृष्टा चैव ततो मया ।
 आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्नानाः ।
 स्नातश्चैव स्नतश्चैव वस्त्रं चैव पुनः पुनः ॥
 यन्मया परिजनसार्धं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 एकाकी तेन दृष्टोऽहं यताक्षो फलभोगिनः ॥
 यदी दुःखोदधी ममो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।
 यदि योन्वाः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
 अशुभ-शुभकर्तारं फलमुक्तिं प्रदायकम् ।
 यदि योन्वाः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम् ॥

तद्वर्तेन यद्यप्येव एवम एव आसत्तः; यद्यप्य आत्मना
 मया विविधं कर्मैवमभ्यसे मे आहृष्टदृष्टादिविद्वत्सेवा इत्यर्थः
 या मस्तु मनुष्यान् ज्ञायति । अनेति । 'पूर्वयोगि' ।
 अतुचत्वादिनातिभाष्ये 'अप्यप्ये', अप्यप्ये पूर्वोक्तं यद्यप्येन
 आह्वयकानामितिन्द्रियानां 'ज्ञानेन' दर्शनवत्त्वादिना मया
 नीचे 'मयति' सम्भवति, 'पूर्वयोगी' आह्वयकानामिति 'विन्दति'
 समते जानीति इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मान्निनायकार, आहारा इति । 'विविधा' यद्यप्य
 राक्षसोप्या अपि, एतेन मरीरं कथ्यन् १ इति मन्त्रः,
 शीर्षतोति क्षुत्तया, यत्नर दत्तम् । पीतायेति नाभ्यामी-
 त्तिदु तात्पर्यम् । 'अप्यप्येति', यद्यप्य मातृभोजन एव
 कथानकार इतिवत् अप्य । 'परिजनस' पुत्रसहज्यादे ।
 एकाकीति, यत्तुतेन यद्यप्यममो यत्तितद्वय मोक्षरिज-

अशुभ-व्ययकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।

यदि दीन्याः प्रमुच्येऽहं तत् चाद्या यौगमभ्यसं ॥

अशुभ-व्ययकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।

यदि दीन्याः प्रमुच्यामि ध्यायि ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ दीनिहारं सम्प्राप्तो यन्मयापौष्ट्यामानी
महता दुःखेन जातमात्रशु वैश्यायेन बाहुना
संसृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कार्यं
ब्रह्माशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

‘जरीरमिति कस्मात्, यन्मयो ज्ञातं त्रियणी
ज्ञानामिर्दर्वनाम्निः कीष्टाम्निरिति, तत्र कीष्टा-
म्निर्नामाधित-पीत-वेद्य-धीर्यं पवति । दर्श-
नाम्नी रुपाद्यां दर्शनं करोति । ज्ञानाम्निः

ज्ञानं : १६ विद्वत् । ‘यन्मयेत्’ यन्मयेत् । दुःखेन जन्म
मरणानि न स्मरतीत्यतमेव सम्यक् । यस्मादेतद् द्वैतमर-
माह, जातमात्रमिति । ‘बाहुना’ भावावधिना ; तदुक्तम् ।

‘देवी ह्येवा दुःखमयी मम माया दुरत्यया ।

ममेव दे प्रपन्नो माधवेन तस्मि दे’ ॥ इति ।

‘विन्दति’ जानाति ॥ ४ ॥

त्रियणी इति, यन्मयी इति वक्ष्यते इत्यहं । ‘ज्ञानाम्नि-
मरीराम्नि भीता यन्मयमशु, ‘दर्शनम्नि’ ‘ज्ञानम्नि,
‘कीष्टाम्नि’ ।

शुभाशुभस्य कर्मै विन्दति । त्रीणि स्थानानि भवन्ति, सुखे पादवनीय, उदरे पार्श्वपत्नी, इति दक्षिणान्तिः, पात्रा यजमानो मनी वज्रा लोभादयः वमनो हृतिर्हीचा सन्वीयस्य बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवीषि मित्रः कपालं वैशा दर्भाः सुधमन्तर्वेदिः पतुष्कपालं

“यत् वैश्वदेवे भूया प्राचिना देहमायितः ।

आवापान-वमाकुक्षः पदाम्बुव’ पतुर्विधम्” ॥ इत्युक्तम् ।

अस्यादित्येव सप्तार्चं कर्मवमाह, तमेति । अत्रितेति । अत्रेन पतुर्विधावृतमर्चं अहमिति अष्टमीमवमुक्तम् अत्रति ; स च पार्श्वपत्नी भूया वाम्या तिष्ठति । कर्मात्मिरेति । स अतुष्ट पादवनीयी भूया सुखे तिष्ठति । प्राणात्मिरेति, स पार्श्वपत्नीतिर्दक्षिणात्मिर्भूया इदमे तिष्ठति । ‘विन्दति’ कर्मते भीमेत्यर्थः ।

पताम्बितवे इति शरीरे पदद्वयोक्तव्यमाह, लोपीति । ‘पादवनीयः’ दक्षिणात्मि, ‘पार्श्वपत्नीः’ लोहात्मि, ‘इति’ वाय्वि, ‘प्राणाय्वि’ ; अन्विष्य स्थानस्ये भूया पादवनी-यादिबुद्धिः वाय्वि । ‘पात्रा यजमानः’ अधिपतिताम्, तस्ये ज्ञया होम्यताम् ; लोभादयः कर्मवः कथ्यताम् ; कर्मेन्द्रियाणि हवीषि प्राणाभ्यो होम्यहेत्याम्, मित्रः कपालं तत्प्राण्यताम् ; वैशा दर्भाः विजितताम् ; सुधमन्तर्वेदि मृष्यमन्त्रताम् ।

इदानीं शरीरे पदद्वयनिर्माणमाह, पतुर्विधम् । तदुक्तं मातृवत्त्वम् ;

“हो यद्वक्त्रे कर्मात्मनि पताम्बि विप्रपुष्टया” । इति ।

मिरः षोडश पाञ्चैद्व्यपटञ्चानि सप्तोत्तरं मर्मैयत्
 साशीतिर्क सन्धियत् सनवर्क साधुयत् सप्त
 मिरायत्तानि यत्तु मञ्जुयत्तानि अस्तीनि च ४
 वे लीयि यत्तानि पट्टिः सार्धचतस्रो रोमाणि
 कोट्यो षड्दं वसान्यष्टौ दादय यथा लिप्ता

“चट्टादधस्त मिर” इति तु यास्त । षोडशैति । षोडश-
 पाण्डौनि, षोडशद्वयः षोडशतद्वयः षोडशपटञ्चानि
 पाञ्चैद्व्ययत्तानि ; एव द्वितीयादि यत्तु पट्टिद्वया कले सप्तः
 तदुक्तम् ।

“कालैः सप्त यत्तुपट्टिर्द्वया वै निवृत्तिर्नैवा” इति ।
 “यार्धैश्च, सप्तले चार्धे कर्षादेव दिव्यति” इति । यतीति ।
 तदुक्तम् ; सप्तोत्तरं मर्मैयत्तमिति । साशीतिर्कमिति ।
 सप्तुत्त, वे च सन्धियत्तमिति । अनाम्यमर्धे मूर्त्तयिर्कं
 पृत्तायुक्तम् । सनवर्कमित्यादि । सनवर्कः परिभाष्यमर्थेति ।
 मर्मैयत्त सप्तोत्तरं सप्त वर्धते सनवर्क, यतीरं साधुयत्तमिति-
 यदायत्तानो निर्वृत मर्मैयत्तुयत्तानि इत्यर्थः । तदुक्तम् ;
 “मिर यत्तानि कर्त्तव्यं सप्तयत्तुयत्तानि च” इति । यत्तु
 मर्मैयत्तमानीति । ‘अष्टा’ योते, तदुक्तम् ; “यत्तु योतेयत्तानि
 च” इति । अस्तीनि चेति । तदुक्तम्, “तत्ताम्राय सप्त यत्ता
 यत्तायम्” इति । अर्धयत्तम् इति । यत्तय लीयः एकः
 चार्धैर्लीयैर्कम् । एतन्तु मूर्त्तयिर्कयिर्कयिर्क, पृत्ताभिर्पादेव
 तु यादवत्तुयत्तान् षोडशम् ।

यथा, “सिन्धु लीयश्च यत्तायत्तयत्तम् यत्तायत्तम् ।

यत्तायत्तयत्ता यत्ता, यार्धैः, योत्तायत्तैः यत्त ।

वित्तमस्यं वयसादृशं श्रद्धाकुटुम्बं मेदः प्रसूयौ
दाननियतं मूलधुरीणमाहारपरिभाषात् । वैष्य-
त्वादं मोचयामां वैष्यत्वादं मोचयामास्रमिति ॥

इति वर्णनियत् समाप्ता ॥ २ ॥

वाचसोपेर्विवक्षन्ते निष्पन्ना परमापुष्टिः ॥ इति ।

‘अथवाचसोपे’ एव, निष्पन्नस्यैव च वाचमुच्यते ; तदुक्तम् ;

“एवमेव न विद्येतां वयसादृशस्यैव दम्” । इति ।

वित्तमस्यमिति । वित्तस्य ‘वस्य’ वयादमानोदय, प्राप्ती
तु तुदयस्यापि मेदः । तदुक्तम् ; पक्ष वित्तमिति । अथवाच
इति वर्णने । वाचसादृशमिति । अतु वस्य तयादयम् इति ।
‘अथवाचसम्’ इति । वस्यस्य वै प्रसूयौ दम्पते । वाचसस्यैव
तु “वैष्णोतलीस्तावदेव दितवस्तावदेव तु” इति वाचसस्यौ-
वस्यपरिभाषितदुक्तम् । मेदवस्यौ दामिति । वाचसस्यैव तु
ही मेदः दम्पतम् । अथवाचस इति वर्णने । अनियतमिति ।
वाचसस्यैव तु नियतं पक्ष, “अनेन तु धुरीणस्य वयापे
मूलमेव च” इति । अथवाच इति वर्णने, तन्मूलमोदयिमा-
देव ; निष्कर्षे वित्तमापे तु वाचि नियमः । अतिरिक्ते वैतु
वाचसादृशपरिभाषादिति ; अतिरिक्ते अतिरिक्त, अन्ते अन्त-
मित्यर्थः । वित्तमादेन वाम वैष्यत्वादं ; वित्तिवत् वस्यत्वादम् ।

अथ वस्यत्वावाचसपरिभाषावोच्यते पक्षादिज्ञानार्थम् ।

नन्वेव ;—

न मासिक विना वृत्तिर्न्याय्यं वाचसं कथिम् ।

अतः वस्योक्त-वाचसं मासमात्रोच्यते न्यायः ।

अथवैतुर्न्यायः वित्तिवत्पक्ष परमापुष्टिः ।

नादविन्दूपनिषत् ।

शीम् चकारो दक्षिणः पञ्च उकारसूक्तः स्मृतः ।
 मकारस्तस्य पुच्छः वा चर्म्ममात्रा विरस्तया ॥ १ ॥
 पादौ रजस्तमस्तस्य गरीरं सत्वमुच्यते ।
 धर्मस्य दक्षिणं चक्षुरधर्मोत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥
 भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु ज्ञानुनोः ।
 स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगात् ॥ ३ ॥
 सनत्लोकस्तु हृदये ऋगुदेशे तपस्ततः ।
 भ्रुवोर्ध्वं छाटमथे तु सखलौकी व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
 सहस्राहमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

श्रीं ब्रह्म पञ्चमाकारोत्तरं मैत्रिदुनादपुम् ।

चक्री नादसूत्रो वर्धभिराष्टे नादविन्दुनि ।

एतावन्मन्त्रस्य चर्म्ममात्रादधर्मिधानादक्षिणपक्षे ताव
 दिविवर्ति, श्रीं चकार इति । 'च' चतस्रः, 'क' पञ्चोन्मुच्यते
 'पुच्छ' अन्त्यस्यात् । 'वि' प्रविष्टो, 'वि' उक्तमाहम्, अर्द्धं
 लोकावस्थानात्, रजस्तम पादौ चक्षुरधर्मोत्तरात् । 'म' स
 गरीरं वर्धमात्रात्, धर्माधर्मौ चक्षुरी नमिर्देहस्यात् ।

सख लोकात् सनत्गरीरे निवस्य दर्शयति, भूर्लोक इत्यत्र
 दिना । श्रीचक्षुरधर्मोत्तरात् भ्रुवोर्ध्वं पादयोस्तम ।
 सुतो लोका इति । सुतस्य महाभारतस्येति चकारस्य उक्त एक
 लोकावस्थानात् कस्यचिच्छे चर्म्म पुच्छे च अहम् । 'महर्जगात्
 महर्जक । भ्रुवोर्ध्वं छाटमथे च सखलौका, 'तु' चर्म्म ।

एवमेतं समारुद्धी हर्षं योगविचक्षया ॥ ५ ॥
 न बाध्यते कर्मचारी पापकोटि-शतैरपि ।
 शान्तिवै प्रथमा माता वाक्यैवा वयानुगा ॥ ६ ॥
 भानुमण्डल सदाया सर्वस्वाद्या तयोत्तरा ।
 परमा चार्धमाद्या च वामर्धे तां विदुर्मुधा ॥ ७ ॥

सहस्राक्षमिति शब्दः सप्तत्यस्य प्रदर्शितः । सहस्रतिरूपेण च
 कथा, "सहस्राक्षं निवसत्यस्य पत्नी हरिद्वेपलं पततः सप्त
 च देवादुरक्षुमदश्च काशीं कश्यपम् आति मुह्यन्ति विष्णोः"
 इति । सप्तपञ्चाशत् पूर्वव्याख्ये मतस्यात् सप्तस्यैव नीदाश्रयः ,
 पञ्चाशत्, सहस्रमप्यपि किरणा सप्त च 'सप्तपञ्चाशत्' रूपं
 एकं ज्ञेयं, स च सूर्यपिडान् , तदुक्तं आचार्यश्रीये ।
 "तत्र सूर्योऽभिर्नाम सूर्यमण्डलादिति सहस्ररश्मिभिः परि-
 कृतं एव आभिर्भूया सूर्ये" तिहति" इति, तत्राहति सप्त
 पञ्चाशत् 'सप्तं' सुबोध 'पतत' गच्छत सप्त 'हरि' विदुस्त्वय
 'दवका' श्रीद्वारक्यश्च 'निकली' दूरीकरणशालायां सप्त
 रीत्यादयो 'वनी' पतते प्रातःपौ, स श्रीद्वारक्यं देवान्
 आतिशयान् 'वर्धते' हृदये आलङ्करी 'कश्यप' विष्णोः
 निवासि सुव्यवस्थि मायां पश्यन् आति आलत सप्तश्लोकः
 कथंताम् , तदाश्रयः कथंकोटिभिः कथंकोटि भावः । सप्त
 सहस्राधिनानाम् ।

श्रीद्वारक्यं दशरथवैद्यापनया सप्तश्लोकां पतयन्ता आश्रया
 देवता आश्च, आयेति । 'पया' मयमा मण्डलितानाम्
 समी, 'वयानुगा' व्यवस्थितो 'जारा' मण्डलानाम्, भानु
 मण्डलमण्डलानां 'वर्धन्' भानुदेवता 'वर्धमाता' शत्रुर्षे ।

कलात्रयानना वापि साक्षां माया प्रतिष्ठिता ।
 एष श्रीहृत्तार वास्यातो धारणाभिर्निषीधता ॥ ८ ॥
 योषिणो प्रथमा माया विद्युन्माणा तथापरा ।
 पतङ्गी च तृतीया साक्षतुर्धो वासुधैविनी ॥ ९ ॥
 पद्ममी नामधेया च षष्ठी चैन्द्री विषीयते ।
 सप्तमी वैश्वी नाम महरी च तथाष्टमी ॥ १० ॥
 नवमी महती नाम ध्रुवेति दशमी मता ।
 एकादशी भवेन्मौनी साहसोति द्वादशी मता ॥ ११ ॥

इदानीं कलात्रयादुदात्तादिभेदेन सप्तन इत्येवं शिख-
 रित्तो माया दर्शयितुमाह, कलात्रयानना चेति । वा यन्-
 कार्ये ; 'तासां' एतद्यथा साक्षात् सत्ये एवेका माया कला-
 त्रयानना च 'प्रतिष्ठिता' स्थिता, 'धारणाधेय' साक्षादधेय
 'कलात्रय' साक्षात् कला सा, साक्षात्प्रकारेण समर्थ । 'एष'
 इत्युपसंहारः ।

इदानीं द्वादशानां कलाणां मध्ये ध्यायते मातृकप्रिया
 कला धारणा दर्शयति, धारणाभिर्निधिता । 'योषः' अथा तद्
 मता योषिणी, 'विद्युन्माणी' अक्षराक्ष, सप्तोक्तयः विद्यु-
 चाती, 'पतङ्गी' पवित्री, वायानवनिधयताम्, 'वासुधैविनी'
 क्षीरमणिप्रदा, 'नामधेया' विष्ण्वीकप्रदताम्, शिखरी हि
 नामलिङ्गिण्यते, 'चक्षुष्या' चक्षुषेः विष्णु' न भवेत् कला
 मातृकम्' इत्युक्ते । 'चैन्द्री' इन्द्राद्युदात्तप्रदताम्, 'वैश्वी'
 विद्युन्वीकप्रदताम् ; 'यादशी' शिववीकप्रदताम् ; 'महती'
 महर्षीकप्रदताम् ; 'ध्रुवा' ध्रुवीकप्रदताम् ; 'मौनी' कुनीना

प्रथमायास्तु मातायां वदि प्राचैर्वियुज्यते ।
 स राधा भारती यवे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
 द्वितीयायां समुत्प्लान्तो भवेद्यसो महात्मवान् ।
 विद्याधरस्तृतीयायां यम्यस्तु चतुर्विधम् ॥ १३ ॥
 पञ्चम्यामथ मातायां वदि प्राचैर्वियुज्यते ।
 उदितः सहदेवस्य सोमसीके महीयते ॥ १४ ॥
 षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैशार्व पदम् ।
 अष्टम्यां वज्रते रुद्रं षण्णनाम् पतिन्वाधा ॥ १५ ॥
 नवम्यास्तु महसीके इयम्यास्तु ध्रुव वज्रित् ।
 एकादस्यां तपोसीके द्वादस्यां वज्र माश्रयतम् ॥ १६ ॥
 ततः परतरं गुह्यं व्यापकं निष्कर्तुं धिक् ।
 सदीक्षितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥

श्रीक तपोसीक महसीके, त्रिन 'मासी' ब्रह्मसीक समधति,
 त्रिन तत परन्तु ब्रह्म मादाये न समधति ।

द्वादसीं सप्तमास्यास्तु सितानि करपद्म प्राचविद्योनि कल
 विरेध बाधति सुचिरमात्र, उदमायमिषादिना । चतुर्विधा
 ब्रह्म समुत्प्लान्तो यम्यन्वय । द्वितीयायां सप्त द्वे 'योमिना'
 अत उदित सद् ब्रह्मसीके 'यज्ज' ब्रह्मादुर्ध्वमितम् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधरस्य नादस्यस्य विन्दुसमस्यस्य कलमात्र, तत
 रति । तत परतर पर ब्रह्म यम्यन्वय, चैवमिति यम्य ।
 तृतीयायां यम्य, सप्तम्यादिदमुत्प्लान्तो यति परतर, 'विन्दुस्य'
 यम्य यम्यमस्यस्य, द्विद्विषयमिति विन्दुस्य, 'यम्य' 'यम्य'

अतौन्द्रियं गुणशून्यं मनो शून्यं यदा भवेत् ।
अनौपम्यमभावश्च योयदुक्तं तदादिमेत् ॥ १८ ॥
तदाहमस्मान्मासक्तः शनैर्मुञ्चेत् कश्चिदस्मै ।

पीडय चरमशोका, तदादिमेत् ; यतो 'अतोत्रिया' मन आदीनां
चतुष्पादीनां शुष्कादीनाञ्च उदयः, "तदा भासा सर्वमिदं
किनाति" इति श्रुतेः ।

कश्चिद् सभ्यते । यदा उदेतकारणा भवति, किं नाद-
कारणया कर्तं । मनोऽस्य वयः तदुक्तम् ।

"साधे स्वर्चितो कश्चिः साधेन च यदायति ।

नादे स्वर्चितं चित्तं यदेन यत् शीयते" ॥ इति

शादकाः तदेवाह मनो शून्यमिति ।

ननु मनोऽन्ये माधमिष्वन्यथैव तत्र' इति आदि-
त्यत आह आदिमेदिहि । यदा मनो शून्यं भवेत्तदा 'आदि-
मेद्' उच्यते इत्युच्यते, तदेव हि चरमशोकादः, न तु मना-
गति शिववामिनाये इति श्रुत्येवमित्याह । यद्यपि, 'तदा-
दिमेद्' कश्चमिति कश्चयेत् मध्यस्थः, अथे मनो विमेषयति ।
उपमैव औपम्यम्, आदिमेत् . न औपम्य इत्यतः मनसः अनौ-
पम्यम्, न माययति विमेषयति इत्यतः, औपम्यमात्मना
देव' शून्यं, तदुक्तम् : यद्यपि 'शून्यं' विमेषयतिविमेषः,
तदुक्तम् ।

यद्यपि शून्यशून्यं मनसः किं अत्रायम् ? अत्र पात्रं,
मन इति । यदा मनो शून्यं भवेत् तदा अनौपम्यमभाव
भवेत्, यदा 'शून्यदुक्तम्' शून्यशून्यमिति 'आदिमेद्' कश्च-
दित्यतः । तद्विद् मयिर्जनं च तद्वत्तः । "तदा कश्चिदस्मै

मुष्टिसौ योग्यारेण सर्वसद्विबलितः ॥ ९८ ॥

ततो विद्योभयानोऽसौ विमलः केषलः प्रभुः

सिन्धु सप्तभाषिणः परमानन्दमसुरी ।

परमानन्दसमुत्ते ॥ २० ॥ इति ॥ २ ॥

दृष्टव्यं वैदे नाद्विन्द्वनियन्तु समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ लक्षणविन्दुयनियमः ।

ਥੀਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਦਿਖਿਖਿ ਧੀਲੇ ਸੁਫਲਾਸੁਫਲੇ ਥ ।

अशुभं काममदुल्लं शुभं कामविपरिणामम् ॥ १ ॥

[illegible]

मासिकद्विमा वसिष्ठ भुविवाचोत्तरीयम् ।

[illegible]

एति माहिकन्दुपनिषदोक्तिका सम्पूर्णः ।

ये महाभयैष्या महाविजयविग्रहते ।

पहाडी बहुपटा योजनासमिती : १

•**कभी योग, कभी नसिखाया, तब बस भीखारस +**

मच्चपात-विनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्यक्षये तदा ॥ ६ ॥
 सरेष सम्यदैद् योगमसुरं भावयेत् परम् ।
 असुरेष हि भावेन भावो नाभाय दृश्यते ॥ ७ ॥
 तदेव निष्कृतं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
 तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्यक्षये भुवम् ॥ ८ ॥
 निर्विकल्पमननाशु हेतु-दृष्टान्त-वर्जितम् ।
 चक्षमेयमनाद्यस्तु ज्ञात्वा च परमं विदम् ॥ ९ ॥

'मच्चपातस्तु' तत्त्वविकल्पम्, चतस्रविकल्पस्तु, तेन 'विनि-
 मुक्तं, रहितं कदा भवति, तदा तदा सम्यक्षये ।

प्रथमविशद्विचित्रं ब्रह्माह, सरेषेत्येति । 'सरेष' इत्येक
 तुल्यदैवेन लक्षणेन वा 'योग' विनिर्मुक्तं 'मच्चपात' चार-
 मेत, 'मच्च' सम्यक्षयेति 'पर' वस्तु 'भावयेत्' विनियोगे ।
 'भावये' भावयमानेन विनियोगेन 'भाव' वस्तु परं ब्रह्म,
 'भाव' दृश्यं भवति, किन्तु चक्षतेति 'दृश्यते' तस्यैव, एवं
 सर्वेषु । ब्रह्मसाक्षाद्व्यवहारम् । ते व्यवहारान्ते 'ज्ञानार्थ' ।
 अतः 'सरेष' अकारोक्तोपलक्षितेन भावत् साराख्येन योगे
 लक्षणेन, अज्ञातिमयेन भावत् साराख्येन तदन्तःसम्यक्ष-
 'मच्च' मच्चारोक्तोपलक्षितं चानन्दकालम् 'मच्च' अज्ञातम्
 भावयेत् । 'मच्चरेष' मच्चारोक्तोपलक्षितं भावया 'नाभाय'
 अभावे न, किन्तु दृश्यं 'भाव' लक्षणेन 'दृश्यते' तस्यैव इति
 तद्व्यवहारव्यवहारम्,

"मच्चरेष मच्चरेष तद् मच्चारं मच्चति" इति ।

मन्दाचरं परं ब्रह्म यस्मिन् चीने ददधरम् ।
 तदिदं न चरं भवितुं दीप्तिमान्निमात्मनः ॥ १६ ॥
 द्वे विश्वे वेदितव्ये तु मन्द-ब्रह्मपरश्च यत् ।
 मन्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधियच्छति ॥ १७ ॥
 अन्यमभ्यस्तु मेधावी ज्ञान-विज्ञान-साधकः ।
 एतादृशमिव धान्यार्थं लब्धेद्ब्रह्ममधिपतः ॥ १८ ॥
 मयामनैकवर्णानां घोरस्याप्येकवर्णता ।

निष्ठते 'तमसि' पदान्ते एवमत्र लयति, एवमेव च
 अनुपपत्तिः

"दुष्करं ब्रह्मे चोक्तं च चरितकण्ठयो ।

चोपधीक्ष्य विदुः तीर्थं चाक्षरमात्मरे ।

दुष्करं दुर्लभं च वाच्यं शङ्कनोक्तिं च" ।

इति विम ।

मन्दाचरमिति । मन्दश्च तदचरश्च 'मन्दाचर' मन्दब्रह्म
 पदार्थः, यदा 'चर' ब्रह्म चैतन्यश्च, चातुष्टय एवेति । 'विज्ञानं'
 चिच्छब्दः, चातुष्टयेनैव चिच्छब्दं चीने इति शब्दं 'चदधरम्' अचोप
 भवति, तत् अचर इति 'मन्दाचर' निश्चयेत्, तथा यदि 'दन्तेषु'
 चातुष्टये तर्हि चातुष्टयं चातुष्टयात्, मातृशब्दः, तदेव लभ्यते,
 इ इति । 'निष्ठातः' कुम्भेन 'निष्ठेदीप्ति' चातुष्टये चोपपत्तिः
 इति पदम् । निष्ठापदं एवमेव । 'मेधावी' एवाभ्यासिन
 कृतार्थः 'ज्ञान' शब्दः 'विज्ञान' साधनशब्दः, एवमेव
 'मन्वत' तत्तु ज्ञानात्, 'लब्धे' पश्यती । मन्दमिति । 'मन्दा'
 चोपपत्तिश्च यनैकवर्णनामपि एवमेव तत् घोर, अनेक-

अथ अष्टविन्दुपरिचयः ।

मीं शास्त्राख्यवीथ्यं मेधावी चम्पस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्मविद्यायां उत्कृष्टायां न्ययोक्तुमीत् ॥ १ ॥

अमर्षिणीयं सर्ववर्ति, तदिति । 'तत्' शब्दं ब्रह्मात्मित्वेन-
माकारं कृतम् । सर्वेषां सृष्ट्यन्तर्गतविद्यासोऽस्मिन् सर्वभूता-
विद्यायं अथ सृष्टीवर्तिवर्ति, यथादधिष्ठानमिति शतमी, सर्व-
वृत्तवर्तिवर्ति वाहदेव इति अस्मिन् तदवस्थमिति, य एव वाह-
देव इति अस्मिन् तदवस्थमिति, य एव वाहदेव ईश्वरोऽस्मि, श्रीवे-
मासीर्ब्रह्मण्योऽस्मिन्मयी । दिव्यः समाधायः ।

माधवदेव एवित्ता इतिमासीवमीति ।

अष्टविन्दुः साक्षात् दीपिका अष्टविन्दुः ।

इति अष्टविन्दुपरिचयदीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः इति दीपिकाम् ।

अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः ॥ १ ॥

मीमांसनाय नयना पीठिकाया, शास्त्रापीति । मीमा-
न्सीति । अष्टविन्दुः तत्त्वमीमांसनेन मीमांसि कार्यया अष्टवि-
न्दुः ।

"अष्टविन्दुः मीमांसि, शास्त्राय अष्टविन्दुः निर्विन्दुः
य" । अष्टविन्दुः ।

"अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः य एव वेद मीमांस" इति ।

अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः । 'अष्टवि-
न्दुः' अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः । 'अष्टवि-
न्दुः' अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः अष्टविन्दुः ।

श्रीद्वारं रयमाह्वय विष्णुं कृत्वा तु सारणिम् ।

ब्रह्मणोक्तं पदार्थेयौ रुद्राराधनं तत्परः ॥ २ ॥

तावद्व्येन यन्मन्त्रं तावद्व्यं पठि स्थितः ।

दित्वा रयपयं स्नानं रयमुत्सृज्य मच्छति ॥ ३ ॥

मात्रां त्रिष्टुपदं जगत् प्रव्यस्यन्नवर्जिता ।

यस्यरेण मकारेण पदं सूक्तं च मच्छति ॥ ४ ॥

ये तदर्थं कथयन्तारण्यं वक्ष्येत्, यवयव यवमायो बीजा
ध्याय । यदा मच्छतिवाचा यम आरभन् मच्छत्यन
'यन्मन्त्रं' ज्ञानमप्राप्त्य श्रीरुद्रादि, रुद्राज्यं दीपित्वात्
यदा दीपिका तमसि मास यहीत्यं यदमप्राप्त्य भीष्मकादि
तदात् यत्तु साक्षात्कारवर्धन्य श्रीरुद्रादिदिव्यं । श्रीद्वार
रय मतिर्हीयुक्तान् रय श्रीद्वार विष्णुम् मकारदेवता
माराधित्वा य मूर्ध्नि मही प्रेरय, येन पारय मयमति ।
यकार देवता यो मूर्ध्ना तस्य य 'श्रीरुद्रं' ब्रह्मपदं तस्य
'यत्' मर्त्यं, रुद्रन्विषयमौष्ठ, मकारदेवता यो यद् रुद्रा
यमे 'तत्परः' पदार्थः ।

तावदिति । 'रयेन श्रीद्वारेण तवद्व्यमाये ध्यायन् रय
पठि' यन्मन्त्रं यच्छन् मन्त्रार्थं स्थितः समामान्त्रिदेवतित्त
लाद्व्यवर्ज्यं न कृतः । स्थितेति । यदा तदेवमप्राप्त्य यदा
रयस्य यस्या रयस्य यस्याध्यामोऽकार तस्य 'यजन्'
किति निवृत्तिर्भवति, यत् त्रिष्टुपनिवृत्तौ वक्षते तदा
'स्थिता' विवृतान् विवृत्य रयम् 'यद्व्यम्' जगत् 'मच्छति'
साक्षात्कारमात्रं वक्षते यजन् प्रवियतीत्यर्थं, योवाटिपार्थक्य-
वर्तिताधित योवा योवा यजन्मदीयुक्तं यजन्मदीति

शब्दादिविषयाः पक्षे मनस्यैवातिवक्ष्यन्तम् ।

चिन्तयेद्वात्मनो रजनीन् प्रमत्ताहारः स उच्यते ॥५॥

प्रमत्ताहारस्तथा ध्यानं प्रायश्चित्तमोक्षाय धारणा ।

सर्वस्यैव समाधिश्च यदुद्धो योन उच्यते ॥ ६ ॥

पुनः । 'मात्रा' चकारादयः, तेषां 'विह' लान्तरितस्यानौ
बहिःपक्षः रज्ज्वाह रज्जादि, तस्य 'यद' ध्यान लान्तरादि
लक्षा 'सर्वस्य' हरेण 'समस्तमेव च' प्रत्यक्षेण 'सर्वस्य' रवि-
तम् । 'समस्तस्य' संप्रतिनिधिर्न सप्रत्यक्षेण समस्तस्य-साधनेन
'सुखं यद' सुखेष्टाय संप्रति ।

शब्दादीति । शब्दादीनि यच्च 'विषयाः' तदुपपत्तिर-
नौद्विधाभि 'सतिवक्ष्यते' सर्वेन्द्रियविषयस्यापि मनस्य
'प्रमत्ता' एवेत्यागीयत्वात्, रज्ज्वाह इति, 'चिन्तयन्' ध्यानेष्टा
वाहनमिति वाच्यम्, स प्रमत्ताहारः रज्ज्वर्यः, तदुक्तं वाच्यमस्तीति ।

"यदनु यन्मति मत्सुखे यमेष्टावतावमावति ।

प्रमत्ताहारः स च मीमांसे योगसिद्धिर्मेष्टावतामि ।" इति ।

रज्ज्वाहाह इति । तस्य निवृत्तावतामि तु वाच्यमस्तीति न
निरास्यति । यत्न निवृत्तौ तु ;

"सर्वस्यैव समाधिश्च यदुद्धो योन उच्यते ।

चादित्येव प्रमत्ताहारो यो न सौख्यं समाधिरनु ।

सौख्यं यदुद्धो यो न सौख्यं समाधिश्च यदुद्धो योन ।

सौख्यं यदुद्धो यो न सौख्यं समाधिश्च यदुद्धो योन ।

यस्य समाधिः समाधिश्च यदुद्धो योन उच्यते ।"

इति दृष्टव्यम् । 'सर्वस्य' मनस्यैव 'समाधिः' निदिध्यासनं 'सर्वस्य'
मनस्यैव सुखमिति 'यद' 'चिन्तयन्' ध्यानेष्टम् । सुखम् इति ।

यथा पर्वतधातूनां दृष्टान्ते धम्मवान्प्रज्ञाः ।
 तथेन्द्रियकृता दोषा दृष्टान्ते प्राधानियद्वात् ॥२॥
 प्राधान्यामीर्देहेन्द्रियोषान् धारणाभिद्य किलिषम् ।
 किलिषश्च तत्र नौत्वा हचिरक्षैव चिन्तयेत् ॥३॥
 हचिरे रेचकक्षैव वायोराक्ष्यैकतया ।
 प्राधान्यामाश्रयः प्रोक्ता रेचक-पूरक-कुम्भकाः ॥४॥
 सञ्जादृतिं सप्रत्ययां मादयीं विरसा सृष्ट ।
 तिः पठेद्वाक्य-प्राधाः प्राधान्यान्तः स उच्यते ॥१०॥
 उत्तुषिय वायुनाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।

‘हचिरे’ चिन्तयति इति रेचक कुम्भात्, चकारात् कुम्भकम्,
 कृता वायी ‘वायुपैकम्’ चकार्येण कुम्भात् ।

प्राधान्यामश्रय कुम्भादिवाक्य, प्राधान्यान्त इति । ‘प्राधा-
 यान्ता’ निषेधा ‘कृत्’ निनिधा । प्राधान्यान्तस्यजादृ-
 सञ्जादृतिमिति । सञ्जादृति निरसीनवि चरणाकृत मोक्षवात्,
 तदुक्तम् ।

‘पता पता कर्तव्येन तर्पेन्निर्दोषाभि सृष्ट ।

तिर्निर्दोषात्तत्तत् प्राधान्यान्त स उच्यते ॥’ इति ।

‘पता’ पत प्राप्ती, ‘पता’ वायव्येन, ‘पतेन’ विरसा,
 ‘पति’ पतये, पतये कृत्वा तिः पतेत्, पतयेत् तु पतयतेति ।

प्रतीक रेचकादीनां वाक्यमाह, उत्तुषियेति । वायुम्
 ‘उत्तुषिय’ कर्त्तुं नीत्वा ‘वायुपैकम्’ कृत्वा कृत्वा ‘निरात्मक’
 प्रादुर्दिशम् ;

शून्यभावेन युद्धीयाद्वैषयसीति खद्यवम् ॥ ११ ॥
 न योऽप्युत्तमोऽप्युत्तमैव यातापि चालयेत् ।
 एवं वायुर्यहीतव्यः पुरव्यसीति खद्यवम् ॥ १२ ॥
 यज्ञोत्पन्ननाभेन वायुं कृत्वा निराश्रयम् ।
 एव वायुर्यहीतव्यः कुम्भकसीति खद्यवम् ॥ १३ ॥
 अश्ववत् पश्य रुधापि नृणु अश्वमकरोवत् ।
 काष्ठमत्स्यवत्ते देहं प्रजानासीति खद्यवम् ॥ १४ ॥

“काला देह मन्त्रे गच्छ काला भूति वृद्धिः । प्रपद्ये वाचि”
 इति, अपि कालं काले वेति निघातविधानात् । ‘वाच्या
 मान’ शून्यत्वेन योजयेत्, न ऐश्वर्य इत्यर्थः ।

अनुच्छेदिति । अथर्वविन्दुः समाप्तः । अष्टासाहस्रश्लो
 कं कुर्वीत्, विन्दुं निरूप्य नवाब्दं अनुच्छेदयितुं कुर्वीत्,
 न च योऽसौ अनुच्छेदयत् । यज्ञेति । यज्ञस्य वाचमिदं
 वायुमचारं हेतुनात्, आहूयेन यज्ञे च वायुं ‘निराश्रयं’
 कश्चिन्निर्मितं कृत्वा अश्वमत्स्यं च कुम्भकं, प्रजानाम् देहं कुम्भकं
 यन्मिति । तथा यदि कल, तथा यज्ञे च ‘अश्ववत्’
 अश्ववत् । योज्यं रोह्यं इति द्विविधं कुम्भकस्य मतम्,
 गृह्यम् ।

“पुरवादि ऐश्वर्यान् प्राचाकालान् वैदिकः ।

ऐश्वर्यादि वृत्तान्तं प्राचाकालान् प्राचिकः” इति ।

कालाचारं प्राचाकालान्मन्त्रेण उक्ता आर्यान् अथर्वितु तदं
 विज्ञातव्यं याम्ना कथयति, अथर्वद्विति । ‘यज्ञ’ हे विद्य ।
 इति पुनरेव, ‘न’ तत्र श्रीम देहं वाहयत् यज्ञं निर्यति

सनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संविद्यात्मनि जुषिमान् ।
 धारयित्वा तदात्मनः धारणा परिकीर्त्तिता ॥१५॥
 आगमस्याविरोधेन जहने तर्क उच्यते ।
 यं सम्प्राप्यमन्येव समाधिः परिकीर्त्तितः ॥१६॥
 भूमिभागे समे रम्ये सर्वदोष-विपरिणते ।
 कृत्वा मनोमयीं रचां ब्रह्मा वैवाय मण्डलम् ॥१७॥
 पद्मकं सप्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ।
 बद्धा योगासनं सम्बन्धुचराभिमुखः स्थितः ॥१८॥

भावितत्वा ; अवाप्तत्वादीति । इदमेव उच्यते ; यस्यास्य
 यथा कदाचिदातो न भवति, तद्वत् यथा कदाचिदातो न भवति
 मनः, तद्वत् यथा कदाचिदातो न भवति, न यथा न भवति । मनः
 इति । 'मनः' मानकं 'सङ्कल्पकं' सङ्कल्पकं 'ध्यात्वा' विविध
 'ध्यायित्वा' यतो वाच्ये वा वदित्वा 'ध्यायानं' वाच्यं यति वा
 'धारयित्वा' धारयित्वा यत् तिष्ठति वा धारणा उच्यते ।

यत्पूर्वा उच्यते यत्पूर्वा निश्चयोक्तं यथायोग्यं, यथा-
 यति । ध्यायित्वा विविधेन जहने वाक्या-मण्डलात् ; यं 'सम्प्राप्य'
 आगमिदि इत्यर्थे 'यथायोग्यं' यथायोग्यं यत् यदर्थे यथा
 दिष्टमिति जहने, न यथा यथायोग्यं न यथा, न यथा
 तिष्ठति "न सम्प्राप्य यथा यथा मण्डले यथा यथा" इति
 तीक्ष्णं । 'मनोमयीम्' ध्यायित्वा यथा यथा यथा यथा
 दिष्टमिति यथा वा 'मण्डलं' यथा यथा यथा यथा यथा यथा
 "उदेतयथा यथा यथा" यथा यथा यथा । यथा यथा यथा । यथा
 यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा ।

“कर्तव्यपरि निवेद्य । कृत्वा पादतले चमे ।
 पद्मानय भवेदेतत् सर्वपदमपि पूजितम् ॥
 जानूषीरन्तर मन्त्रम् कृत्वा पादतले चमे ।
 जगन्नाथ मन्त्राक्षीप, अक्षिणं तत् पदचरै” ॥ इति ।

तथैव पञ्चारात्रदिन सन्धिक्रमस्तम् ।

“वीरव्याघ्रस्तम् धार्यं मुनयो निविध्य चादधौ ।
 पदे उचिष्ठं मुनयस्तु दक्षिणे दक्षिणैतरम् ।
 पतत् परमिष्ठं पौत्रं सर्वेषां पद्माद्यम्” ॥ इति ।
 “मुनयो तु वृषभस्यास वीरव्याघ्रं धार्यं पौत्रं विधेत् ।
 धार्यं चादौ च पान्तिष्ठां इह अहो मुनिपुत्रम् ।
 अहोभक्त भवेदेतत् सर्वपदमपि विद्यापदम्” ॥ इति ।
 “वीरासनं” विद्यापदम्, तदुक्तं इहमदीपिकायाम् ।
 दीनित्यनवमदिग्गुणं अटितं कृत्वा इह विद्यापदम्
 मेढुं पादमदीनमेव निवृत्तं कृत्वा पदं विद्यापदम् ।
 व्याप्यं कंदलिलेनिहोषितवत्तद्वत् । पदम् भुवीरन्तर
 चैतन्नीलं कपटं मेदयन्तं विद्यापदं पौचरै ॥ इति ।

अतस्तथैव ॥

“मेढ्रादुपरि निवृत्तं पदं मुनयः तथैवपरि ।
 मुनयान्तरं निविध्य विद्यापदमिह भवेत् ॥
 पतत् विद्यापदं पादुरन्यो कलाभक्त विदुः ।
 मुताभक्तं पदमन्यो पादुर्मुताभक्तं परे ॥
 पदमिष्टं विद्यापदमिष्टं विद्यापदमिष्टं ॥
 मुन्यं सर्वपदमिष्टं विद्यापदमिष्टं विदुः ॥
 पतुरपीति पीतेषु विद्यापदं पदमिष्टम् ।
 हि पतति पदमिष्टं मुन्याभक्तं नादितु” ॥ इति ।

नासिका-मुटमहृत्स्या विधायैकेन साकृतम् ।
 बाह्व्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिधितयेत् ॥१८॥३॥
 धीमिलोकाचरं ब्रह्म धीमिलोकेन रेचयेत् ।
 दिव्यमनीष बहुधाः कुशादात्मस्य श्रुतिम् ॥२०॥
 यथासाधितं पूर्वोक्तं क्रमानुसृतं विनिर्दिशेत् ।

धीमिलोकाचरमिति परः । यतश्चेति । धीमिलोकाचरमानुसृत-
 भान् । नासिकेति । एतन् नासिकायुटम् अहृत्स्या विधाय 'एकेन'
 धारयेत् 'साकृतं' बाहुभ्यां बाह्व्य 'धारयेत्' यत् साकृच्चयेत्,
 'लीनं' तिस्रोऽक्षरम्, 'अर्थव्यञ्जकम्' शब्दमेव अभिधितयेत् ।

यः शब्दः । इत्येवासाधमाह, 'धीमिलोकाचरमिति ।
 धीमिलोकेनेह मनीष 'एकेन' दूरस्थानिहोनेन धारयेत् रेचयेत्
 शब्दः । तदुक्तम् ।

"यथापह्णन्धो धीवी वाच शब्देन पूरयेत् ।

धारयेत्ता यथावज्जि पुनः पूर्वेषु रेचयेत्" ॥ इति ।

'दिव्यमनीष' मनीषेन 'आत्मस्य-श्रुतिं' मनीषमह-नायं
 माहीपदि, साधमानैर्नालोमसा एवेति तत्तत्कालं यत्-
 यवापी भवति । 'आत्मस्य' वाच, तस्य 'श्रुतिं' नावम् इति
 वा । तदुक्तम् ।

"निरुद्धेय प्रकृत्यैत साधाममाशु मोदय ।

अदि भूयस्तेन मातुः पुनरावृत्त्यं सता" ॥ इति ।

'यथा' साधामाहो वाच दम्बु । 'धारयेत्' विनिर्देशं 'पूर्वोक्तं'
 शब्दमेवाभिधितयेदित्युक्तं, 'यथा' अतुल्यमेव यथादेवाह-
 मन्नापह्मसाधः सीक वैद-देवास्तदि यद्विदा धीमिलोकादि-
 माताः श्रमपरिज्ञाय 'धारयेत्' विनिर्देशं, 'यथा' मन्त्र निर्दि-

सूत्रातिसूत्र-साक्षादां चातिमूर्धमतिक्रमः ॥२१॥

तिर्य्यगूर्धमवो दृष्टिं विनिघात्य महामतिः ।

स्थिरस्वायी विनिष्काम्यसादा योर्यं समम्यसेत् ॥२२॥

मेत् उच्यते ; यत्र तन्मोक्षविमलिको निर्देयः । कुरुतेति ।

‘सूत्रसाक्षा’ असीति इत्यसात्तिवर्धनां धारणम् ; तदुक्तम् ।

‘प्रातर्माध्याह्ने सायम्भार्याये च कृच्छ्रमाह ।

अनेपदीति-रघेन्त चतुर्धरं याम्यनेह’ ॥ इति ।

‘अतिसूत्र’ ततोऽन्यदिसाधितं धारणम् ; एवं सूत्राणां साक्षादान् चातिसूत्राणां साक्षादान् ‘अतिम्’ अतिव्ययम् कर्तुं नदीम्, साक्षात्कृत्यम् न कुर्यादित्यर्थः । साक्षात् न कुर्यात् ; अमुत अतिव्यये प्रीतिं विनिर्भवति ; यद्यत एव, अतिसम इति । एवं हि वायीरतिरुमे दीप्तं यत्,

‘विद्या साधनं धारणं विष्णु-वर्चसि वेदना ।

भयानि विविधा दीपा यवनस्त अतिसमात्’ ॥ इति ।

तिर्य्यगिति । ‘तिर्य्यग्’ अये धारणीम् ‘उर्ध्वम्’ आकाश-
वासिनीम् ‘अधः’ वा परवन्धनी ‘दृष्टिं’ मेषकानि ‘विनि-
घात्य’ इत्या ‘महामतिः’ सूत्रसाक्षा, ‘विष्णु’ शिखेन, ‘वायी’
रुद्राद्यम् । इतिधर्म्यम् अनुक्तम् ।

‘अमर्त्यं च अतिरतिमिमेवोच्ये च वर्जितम् ।

यथा हि साधनो मुदा यत्नयेत्तु मोक्षितम्’ ॥ इति ।

अर्हत्तममुक्तम् ।

‘भुवीरुत्कर्तुं दृष्टिर्मुक्त मयति लेखनी’ ॥ इति ।

अमर्यादमुक्तम् ।

‘एवम् निवृत्तायां अविशयः यत्नम्’ ॥ इति ।

नाशमात्रं तत्रा योगी धारया योजनन्वया ।

सादृश्यात् योगस्य फान्दतो निश्चितः स्रुतः ॥२२॥

‘विनिष्कम्भम्’ विनिषेधेन निष्कम्भम् ‘श्रीगम्’ उक्तम् योन
नदा चम्भवेत् । निष्कम्भोऽप्युक्तमी योन, सप्तम्यो माध्यम,
सर्वेद कर्त्तव्यम् ; तद्वदम् ।

“कर्मोपायानि भवन्ति श्रेष्ठः कर्मणो भवन्ति श्रेष्ठतमम् ।

“सन्निवृत्त्यसमि प्राप्स्येति चेत्प्राप्तमसौ” ॥ इति ।

अस्मात् 'निष्ठाया' अपेक्षा, निष्ठाया चतुर्ण, विविधेषु
निष्ठाया चतुर्ण, त एवमपि ।

तर्जितः । यत् पदार्थो योग्याधी 'आहत' आसीत्
 'निवृत्त' एवास्ति भवति । यः पदार्थः १. यस्याधी वासी
 आसीत् यदि सन्तुष्टः सन्ति इति, यस्याधी यः परिपूर्णः
 भवति, या निवृत्ततायाः भवति, यावत्स्यात् पूर्वेति,
 तावत्स्यात् पर्यति, इति भाषा निवृत्ततायाः भवति,
 यस्याधी यस्याधी भवति ।

ધોરણ પૂરતે જેટ, ચતુર્થદિ, કુચ્છને, દાનિયન પેતને
 દત્તિ; 'ધોત' વચ્ચે, ધોતિયે નિયતકાલ, અન્યથા
 કામચલાણ મુલિયદે ધમાધિયુષ્ઠા મિદેદ ધોત્યામત્ત મહા ।
 'ધારણ' મત મદુચ્છાધિધિયુષ્ઠા લાગવા, ધારિય 'ધારિય' રુદ્ધ
 ધરિકા મતરોતેરિયુષ્ઠા 'ધારા' નિયતવાધોત, 'ધોત' ધોત
 ધોતિયન પ્રાચીનમતે, મત પૂર્વદિયે જેટ ધોતન પ્રાચ
 ધાત, ધારિય ધારિય લોત જુન ધારિય ધાત ધારિય ।
 ધારિયમતે ધોતે નારિયનિયુષ્ઠા, ધોતિય ધારિય નિયત
 ધુત, ધારિય કુચ્છાધિયુષ્ઠા ધોતિય ધારિય ધારિય ।
 ધોત ધારિય ધારિય ધારિય નિયત ધુત, નિયતકાલ

अथोपमव्यञ्जनमसुरस्य अकरुणतात्वीष्ट मनासिकस्य
अरेफवातमुभयोष्टवर्जितं यदधरं न धरते कदाचित्

मेव क्व ददाति परिच्छिद्य, न तु कात्यापरिच्छिद्यं वरं
ददातीत्यर्थः ।

तर्हि कात्यापरिच्छिद्यं यत् किम् ? इत्यत आह, अथो
परिमितिः । यदधरं तदपरिच्छिद्यमव्यञ्जितमर्थः, तत् किञ्च
कात्यादिचक्रादयम् ? न इत्याह, 'अथोप' कर्त्तव्या प्रथमा,
द्वितीया, न च सायात्वीष्टा, ततोऽन्ये घोषा, तत्र भवन्ति ।
तर्हि अतमव्यञ्जनं तद्व्यपेक्षयाह, अकरुणत्वमिति । तर्हि अथ
अराभ्युपेक्षयाह, अकरुणमिति । न कालस्य कस्य तदधरम् ।
तर्हि अहं इति वक्तव्यमीदृशानां कालस्य, 'इदं तु यथासा तादृ' इ
दृष्टव्यमीदृशानाम्मीदृशानां, तद्व्यपेक्षयाह, अकरुणतात्वीष्टम्, अकरु
णस्य, अकरुणत्ववादिभिर्यद्व्यञ्जितमिति, अथो तु मूलाधर
इत्यत आह । तर्हि अस्मिन्नाह्वयस्य तद्व्यपेक्षयाह, अना
मित्रवर्जितः । तर्हि अहं इति वक्तव्यमीदृशानां, तद्व्यपेक्षयाह, अकरु
णत्वमिति । 'इदं तात इदं तातमीदृशानां, तत्र भवन्तीत्यर्थः । तर्हि
अहं इति वक्तव्यमीदृशानां, तद्व्यपेक्षयाह, अकरुणत्वमिति ।
अथो 'अथोप' अतमव्यञ्जनस्य अतमव्यञ्जित इत्यत आह, मेव तद्व्यपेक्षया
नर्त, तत्र भवन्तीत्यर्थः । अतमव्यञ्जनमव्यञ्जितमिति वक्तव्यमात्र
परिच्छिद्य, अतमव्यञ्जनं हि कर्त्तव्यं, यदधरमिति कालस्य,
तत्राह अतमव्यञ्जितं विनिवृत्तस्य अतिविशेषमव्यञ्जितस्य
वादानम् ।

तर्हि किं तदधरम् ? इत्यत आह, अकरुणतात्वीष्टम्, इत्यत आह,
न धरते कदाचित् । अकरुणतात्वीष्टं परं तात्वीष्टमिति

तत्प्रतिपादयत्तन्निवृत्तिरिति चञ्चलानिवा । 'अपेक्ष' त्रीव-
प्रक्षिपा । यत-निवन्ताभ्यां अपचित-वाङ्महोश्च, निर्वोति त्रीर्वा-
दिद्वौ विवसेते वा निव-स्यसिक्त-पद-मह-विद्यायन्तमस्य-
चनमासम्भार निवत्तमुच्यु

धोतिर्नैश्चिप मेतिव तद्वत् नैश्चित्ता तथा ।

अपाकमातिवैतानि चट्करीषि कचक्षेत्रे ॥

इत्युच्यैः अर्पेतिः प्राचक्षपमेव वा चक्षनाडीकचः, ताया-
याङ्गभ्यामेव मिहक्षेयस-कृषयः, चट्कहादि-सूर्यमा-कर्म-
मदेवेतु प्राचक्षणी-आत्माधि मत्ताहमेन्द्रियकचः, अविद्यादि-
वक्ष्यपर्याभिः यन्मूल भौतिकतायः, समुच्च-निर्मुक्त-क्षाने-
अहितनमोमयः, कचनैमात्र-कचनं चमाधिव्यावृष्टः, चट्क-
मिदेव द्वादशार्थं चक्षरन्मुक्तमिहेत् । तत्प्रकारसु मूलवर्धो-
विद्यावक्ष्यतामभ्यस्यते महावक्ष्य-महावैव-अविद्यावक्ष्येवाया-
नस्यप्रदायनाहुर्मूर्धमाह्वयः, केन मूलाधारगतं किञ्चिदक-
र्माभिः प्रस्तावः, तेन सम्पीड्य कृष्यती वर्धोभावां पश्चिम-द्वैत-
भागीन मूर्धदेवभावाकटवक्ष्येयः, सुषेन सुष्यं चक्षीता, सुष्य-
चक्षुम्वा सुषे प्रवेद्य, सुषां प्रताप्य, तन्नेन प्रवीड्य, रोच्यते
चक्षुम्वा सुषं निरुचीकृत्य, प्रकाशे, तत्र आनिमित्तं वायुं
कचता प्रवेद्य, वंयदेवस्य-वंयकटि चक्षुम्वायाः पर्यवर्तनी
यानि चञ्चलानि चोद्धारं समुच्यन्, मनसा विस्तुविस्तन कच-
वेन वायुनि चक्षमेव भिन्दान्ते, मूर्ध्नि सदस्य-वक्ष्यकटि-
यति । तद्वत् चक्षोमनियदि । "नं विदित्वा न प्रचक्षुमेति ;
गुदमनद्वय, पातापदाह्वयः, आधिवातं विः कटिपरी-
कृत्य, मक्षिपूरकच मत्ता, चनाकमार्जितकच, विद्यो वायान्
निद्वय, पादामगुच्छयन् चक्षरन्मुं निमाचोऽतिवेव कचंदा
भ्यावन् धति ।

न च प्रत्यागानयोर्भुवनपरिधौ च कूल-विद्याधानादिं दीप्त-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, तुल्यविद्योऽप्येवमत्र तुल्यप्रसङ्गविशेष-
मस्ति, अमृतसुखस्य अस्ति, अमृतसुखस्य अमृतपूर्वप्र-
सङ्गो दीप्तानवस्थात् । अथ च दीप्तस्य अमृतप्रसङ्गमस्ति इति
अमृतप्रसङ्ग-परिधौ अमृतप्रसङ्ग-अमृतप्रसङ्गादिना उपदिष्टम् ।

यद् अर्थानि यथा—

“अमृतकूल-विद्या” इति अर्थः अमृतकूलम् ।

अतः प्रत्याग-परिधौ अमृतकूलम् अस्ति अर्थः । १ ।

वाचिद्वये अर्थे वाच्यस्य-वाच्यत्वमस्ति ।

वाच्यस्य अर्थः वाच्यस्य-वाच्यत्वमस्ति । २ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ३ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ४ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ५ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ६ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ७ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ८ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । ९ ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति ।

अथ “विद्या” इति अर्थः वाच्यस्य अर्थः अस्ति । १० ।

येनासौ पश्यति मार्गं प्राणक्षेत्रं हि पश्यति ।

अतः समन्वयेनैव सन्मार्गं यमनाय वै ॥ २५ ॥

राजदन्तदन्तं तत्र निद्रावीजं महेदिति ॥ ४ ॥

अथ अतु मदायस्यो मदायसिद्धिं प्रदायकः ।

कामपात्रा मदायस्य विमोक्षणं विनाशकः ।

अथच यन्मोक्षोक्तमूर्त्यति महेदकः ॥ इति ।

मदायस्यो यथा ।

“मदायस्यसिद्धिं योवीं हता पूजकमाशयी ।

वायुना यस्मिन्नाह्वयं निश्चलं कश्चनमुद्रया ॥ १ ॥

आह्वयकश्चतुर्गो भूमीं निश्चलं तादृशेच्छये ।

तुदन्तं कमाह्वयं वायुं चतुर्गतिं यमनाय ॥ २ ॥

सौमं चतुर्गतिं यमनाय जायते कायनाय वै ।

सुखायस्य मनुष्याय सौमं वायुं विरैर्ययेत् ।

मदायस्योयमनायस्यस्यसिद्धिं मदायकः ॥ इति ॥

अत्रिशास्त्रं यथा ।

“तुम्हा अत्रिशास्त्रं सुखायं सुखायुक्तोययेद् तुम्हा ।

निद्रा निद्राय या कस्ता कर्तुं सुखायते यदात् ॥ इति ॥

अथवायि ।

कामास्यो अत्रिशास्त्रं तत्र वायुना वायिनो यथा ।

प्रयासं यमनायस्यं यमोर्षं यतिं तादृशं ॥ इति ॥

अतु जायकश्च तत्र महेदं येनोययेत् तदायः । यदायः, यिनेति । ‘यस्यो’ योयो ‘यिन’ मनोयययेत् करयेत् यमनाय ‘यमनाय’ यमिना यमनायया विदितोति, यमनाय तत्र यमनाय यमनाय तत्र यति, यमनाय तत्रयुक्तान

इदं वायुदारुणं कर्तुं दारुणतः परम् ।
 मोघदारुणित्वं श्रुत्वा मयत्तं विदुः ॥ २६ ॥
 मय क्रीडमयास्तस्मै नित्यं प्रीतिं विवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 जन्मद्वारा मनाजर नित्यं प्रीतिं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥
 जनेन विधिना सम्पत् नित्यं सम्पत्तः जनात् ।
 सयमुत्पद्यते ज्ञान विभिन्नैर्न संशयः ॥ २९ ॥
 अतुर्भिः पश्यते देवान् पशुभिस्तुल्यचित्तम् ।

अतुर्भिः तत्र मृताधारादीं ज्ञानं प्रवेष्टुं उपाय इत्यर्थः ।
 अतीव मोघं प्रवेष्टुं उपाय उपदिष्टः, अतो नित्यं 'मोघार्थं
 मयत्तम्' सुदृष्ट्वा मयत्तं प्रवेष्टुं न 'मयत्तम्' मनीषादिकं
 कुर्यात् ।

ननु येन मनीषायां, तेनैव मोघं दारुणतः उपायः,
 ततोर्मनं ज्ञातिः । इत्यत आह, इति । 'इदं' मयत्तं
 वायोदं दारुणं 'इदं' प्रवेष्टुं मयत्तं, सुदृष्ट्वास्तस्मै नित्यं
 प्रीतिं, विवर्जयेत् । अतः इत्यत आह, अतः परं
 मिति । 'अतः' अतश्च दारुणतः मोघदारुणित्वं जिते भित्तौ
 निर्गतमिति, मोघं च 'इदम्' उपायो ज्ञानोक्तः, तस्य
 कामविरहम् ।

ननु ब्रह्मलीकणं ज्ञानमात्रमात्रमात्रं सूर्यमण्डले क्व
 भाष्ये इति कथं तत्र मिति ? इत्यत आह, अतः मयत्तं
 मिति । सूर्यमण्डलं चन्द्रिका, "दामिनीं पुरुषीं लीकं
 सूर्यमण्डलं मेदिनी" इत्यादि श्रुतिपात्रादीनि ।

दृष्ट्वाप्नोति कैवल्यं पठे साधि न सगवः ॥२८॥६॥

पार्थिवः पञ्चमावाधि चतुर्मावाधि वारुचः ।

चान्नेयसु त्रिमावाधि द्विमावो मारुतक्षया ॥२९॥

एकमावक्षयाचानो शूर्ध्वमावक्षु चिन्तयेत् ।

सिद्धिं लब्ध्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३०॥

इति वल्लभोपाख्याज भद्रमिति । 'तुल्यविह्वल' देवैरथ,
कैवल्यं विष्णुमनुजं शुद्धिद्वारा वदन्ति ॥ ६ ॥

पञ्चभूतधारणाच्च तदन्वितधारणाच्च च श्रीहृदय उपम
कादप्यधेयम् । इति दृष्ट्वा अति समीचीनतया, पार्थिव
वारुचः । 'पार्थिव' पृथिवीतत्त्वधारणावस्थायितयेत् पृथ्वी
भवति, तथा तत्त्व पञ्चमावाधि क्वापि धेयवति । 'वारुच'
कनकत्वं धारणावस्थायितयेव चर्चितवेदितव्यं । वक्ष्यामि
कैवल्यं ज्ञानमात्राकाशो दृष्टव्यः । शूर्ध्वमावक्षिति । तु'
पञ्चाङ्गकार्यं, निरतिशयं पदेमावक्षु चिन्तयितव्यमिति ।

तर्हि पूर्वेषां चिन्तनाया श्रीचिन्तना । इत्यत आह,
विनिमित्तः । अतश्चिन्तयित्वेव अतःश्रीचिन्तनाया तर्हि तानि
पार्थिवार्थि क्वापि 'मनसा' साधनेन 'चान्नेय' अथवा
'चान्नेय' इति चिन्तयितव्यं । तयोरे पदादिमूर्तिभेदे
तत्रैकत्वानि तत्रैकत्वमात्राकाशवती भवति । भूतानादि,
वशाः ।

"भूमिवापमृता मेवी वायुवाताय वप च ।

तस्मिन् पदपदेनैव धारणा वक्ष्येध्वरे ।

पदार्थि वायुपदेनैव धारणावस्थायित्वे ।

आनाय वायुपदेनैव साधन प्रयोगे ।

हतारं वायुदारसु खर्ददारमत्तः परम् ।
 मोघदारविन्दस्यैव शुषिर मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
 भय क्रीधमथास्तस्यमतिस्तुप्रतिष्ठागरम् ।
 चक्ष्माहारमनाहार निखं योषी विवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 चनेन विविना सम्यक् विलम्बम्वस्यतः क्रमान् ।
 सत्यमुपयति ज्ञान विभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः पश्यते देवान् पशुभिस्तुल्यविक्रमः ।

ध्यानमेव तत्र मूलपाठादौ काव्यप्रवेष्टे उपाय इत्यर्थः ।
 वनोऽयं माघ प्रवेष्टे उपाय उपदिष्टः, 'चक्षी' शिवा 'चक्षार्ण'
 नामनाय' सुदुर्गता मन्त्रप्रवेष्टाया 'चक्ष्मण्यै' मन्त्रीधारणार्थं
 कुर्यात् ।

चतुर्देव मन्त्री याति, तेनैव माघ इत्यवयव उपायः ,
 तन्मोर्माणं दर्शयति । 'चक्ष्म' चाद्यः, 'चक्षि' । 'चक्ष' इत्यत्र
 'वायो' इ' शब्दस्य 'चक्ष' प्रवेष्टे मार्गः, 'सुदुर्गतास्तु' इत्यत्र
 'चक्षी', 'चक्ष्म' इत्यत्र 'चक्ष्म' इत्यत्र 'चक्ष्म' इत्यत्र 'चक्ष्म'
 इत्यर्थः । तत्र 'चक्ष्म' इत्यत्र 'चक्ष्म' इत्यत्र 'चक्ष्म' इत्यत्र
 इति । 'चक्ष' अस्यान् दामावर मोघदारविन्द मिते शिवा
 निर्मलमस्ति, मोघस्त 'चक्ष्म' उपायो ज्ञानमीक, तत्र
 कामविषयम् ।

चतुर्ब्रह्मणीयस्य चक्ष्मोपशान्तताम् सुखमपश्यते इत्य
 उपाये इति काव्य तत्र इति । 'चक्ष्म' चाद्यः, 'चक्षि' मण्डल
 मिति । 'चक्ष्म' इत्यत्र 'चक्ष्म' इत्यत्र, "चक्ष्मिनी पुरुषी लोके
 चक्ष्मण्यै मेदिनो" इत्यादि सुखीपाथवीत्यर्थः ।

इष्टावाप्नोति कैवल्यं यत्ते भवसि न संशयः ॥२८॥६॥

पार्थिवः पञ्चमाश्वानि चतुर्माताञ्च वारुण. ।

धार्मिकसु विमोक्षाय विमोक्षो माहतामाया ॥३०॥

एकमात्रज्ञायाकण्यो चार्द्धमात्रश्च चिन्तयेत् ।

सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३॥

वीथी सर्वनीयान्नाह भवमिति । 'कुलविलस' देवैरम
कैवलाह वैष्णवैरुल परिभाषा कदर्थितम् ॥ ४ ॥

[illegible]

तर्हि पूर्वोक्ता विस्तारयता श्रीविद्याः । इत्यत आह,
मिदमिति । तस्मिन्मिदमन्विनेन तत्तत्प्रत्ययवाच्यं तानि तानि
वाचिवादि कथाणि 'मनसा' आधत्तेन 'वाचसा' स्वयम
आत्मनि कुर्वी विनयेदित्यर्थः । अतोऽपि पदादिभूतैरर्थैर्न
तत्तद्भूतानि तत्तद्भूतान्मन्विष्यतीत्यर्थः । भूतवानादि
पञ्चा ।

^aसुमिथपयस्यवा विषी वापुसायस्य वस न ।

पुणेचे पुण्यदेवस्थान | आनंदनाथ पुण्यदेवस्थान |

पदार्थि वाङ्मयस्यै प्रतिबोध्यमानस्यै ।

आचार्य नारायणसिंहमहा आचार्य अत्रेयजी

त्रिंशत्पञ्चदशैः प्राची यत् प्राचः प्रतिष्ठितः ।

एष प्राच इति ख्यातो वाङ्मयः सगोचरः ॥२१॥

आचार्योर्दयानाथं यद्विज्ञानं तदुच्यते ।

आष्टाभ्याम् सुवीर्यं वाचसाङ्गुलं फलम् ।

या भूमौषां सुवीर्यमाकाशमिति चोच्यते ॥ इति ।

आचार्यनाथ इति, आचार्यजन मान्य इति, अग्निहोत्रादां
द्विपञ्चत्वेन चैव उक्तं, तयोः चोर्वीर्यं च इत्यत्र आह । त्रिंश
द्विंशतिः । त्रिंशत्पञ्चदशैः पञ्चदशैः मान्यमात्रं त्रिंशत्पञ्च
दशम्, अष्टाभ्यामेव प्रकृत्याणि यन्ति, तदर्थं यन्ति विंश
यदम्, त्रिंशत्पञ्चदशैः मितम् आष्टाभ्याम् अतुर्वीर्यं च यवी
र्यम्, तस्मिन् सुवीर्यम् तदुच्यते ।

“विनाहृतेन वैश्वर्ध्मर्षिस्तुतिभिः कृतम् ।

अतुर्वीर्यं विभवेदेवो भागो यस्तदुच्यते ॥ इति ।

इत्यत्राहुतता, पञ्चदशाहुतता आचार्यज्ञा, वात्
साङ्गमाहुतिः साध्यवर्धनमित्यादि भूमाहुताग्निशयिव, आचार्य
कृतं सुवीर्यं तत्प्राप्त्याग्निशयिव वैश्वर्ध्मर्षीव । तथा च आह
अष्टा ।

“वरीरादयि च तयोः इत्यत्राहुतमात्रम् ।

अतुर्वीर्याहुतं वैश्वर्ध्मर्षिस्तुतिशयिमा ॥ इति ।

वीर्ये च तु यद्विज्ञानं तदुच्यते ॥

“यद्विज्ञानं तदुच्यते इति प्रमाणं कुर्वते यदि ।

याम् इति च अर्थेन तत् प्राचीतिप्रसिद्धम् ॥ इति ।

यामि अष्टाभ्याम्, इत्यत्र च तस्मिन् मित्या त्रिंशद्विंश
कम् चोच्यते, अष्टाभ्यामेव प्रकृत्याणि मान्यं, एष प्राची इति
‘प्रतिष्ठितः’, अष्टाभ्यामेव अविज्ञानं यत् च मान्य इति

अमीति-यद्ग्रन्थैव सहस्राणि त्वीदृशं ।

सहस्रैकोऽपि निज्ज्ञातः यदीयाव-प्रमाणतः ॥३३॥

प्राग् वाचो इति स्थाने अपानस्तु पुनर्मुदे ।

समानो नाभिदेवे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

‘अपानः’ उपासनेन पविष्टः वसमात्मा । उदकसहस्रमुक्ता
सहस्रसहस्रमाह, वाचोति । यो वाचः सायः च ‘ओवरः’
विषयः इत्युच्यते । अर्थादन्वयस्य इति अहममेव ।

ननु वाद्व्यासस्य व्यासमुनि कियान् व्यासाय ? इति
इदं तत्र परिवचनस्य उदायान् मायलाददीनाम् व्यापार
परिवचनमाह, अतोतिरिति । अतः अमीति, यद्ग्रन्थ,
सहस्रस्य सहस्राणि च, यतो सप्तपादीरात्रेव ताम्रविद्यात् ।
अहस्रीऽपि ॥३३॥८०॥ अनेन मानेन चातुर्विंशतिप्रमाणं
मन्त्रोपसृष्टं; नृत्तिविरोधविश्लेषः । तत्र हि “एकविंशति सह-
स्राणि यद्ग्रन्थानि दिने दिने” इत्युक्तम् । अमीत्येवमिति
च यद्ग्रन्थानां एकविंशति सहस्राणि यद्ग्रन्थान्धविद्यानि अन्-
व्योति । अतोत्यर्थे अविद्या व्यापारविषया अन्वयः यतो
मन्त्राः । एव तु यस्यान्वयानि व्यापारोन्वयेत्याधिक-
इतोति, नास्ति त्रिंशति सन्ति यस्यान्वयेष्वपि विशिष्टान्
भवति, तेनाहमहमन्त्रिद्विंशतिविरोधविश्लेषः । यदि तु यद्
ग्रन्थमाधिकानि यद्ग्रन्थान्येति वाच्यम् । किन्तु नृत्तिप्रतीत्य
अन्वयः यद्ग्रन्थस्य नृत्तिप्रतीत्येवमिति सहस्राणि यद्
ग्रन्थानि चेति व्याख्या । अधिक्त्येति च विशिष्टाधिकारोक्त
तीतिरिति व्याख्या । अतः च यद्ग्रन्थस्य विशिष्टाधिकारो

यत्र यत्र स्थितोऽपि न न भूयोऽभिजायते ॥

न न भूयोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

इत्यथैवेदे चमृतविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ५ ॥

ध्यानविन्दूपनिषत् ।

सौ योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां दिताशाम्बया ।

तद्गुह्यं च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विश्वनाभं महायोगीं महामायीं महातपां ।

तत्त्वमसि यथा दीपो हस्यते पुनरोत्तम ॥ २ ॥

यदि ज्ञेयमनं वायं विशौचीं योजनान् यद्वन् ।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
 पौञ्चाक्षरात्परं विन्दुं वादं विन्दोः परे स्थितम् ।
 सुगन्धस्वाचरे घोषे निःशब्दं परमं यदम् ॥ ४ ॥

‘मैत्र’ मैत्रयः सामाज्यः नास्ति । अत्र यदीक्ष्यतः मातृ शोच-
न्यं त्वेदितुं पश्यते, तद्यथा,

*योगसूत्रं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

सप्तमः अथ पठितः अथ सर्वपापैः क्षम्यते ॥ १ ॥

विष्णुनाम महाद्योयी महाशशी महालयी ।

तत्त्वज्ञानार्थं यथाऽस्ति तद्वत्तु प्रत्यक्षम् ॥ १ ॥ यत्ति ।

तत्र "वदि मेजसम पापम्" इत्यादि । तत्रु बोधतत्त्वोप-
निषदादिभूतम्, धर्म समादत पठितम् । शीतलि । 'बीजा-
र' कदाचर कदाचरि इयं पञ्चम्यादन्वेषीत्यादिमिति बीजा-
रवर्तिताया वर्यानां बीजक्यान् तफात्तरं 'विन्दु' विन्दात्तरं
वर्तते ; विन्दो, 'वरी' भागे 'नाद' वादात्तरं कितम् । तत्रु
वापदात्तरं ।

^a अचिदाप्यद्विभवात्, कृत्स्नात् परमिषात् ।

आभीष्टसिद्धये सादी सादयिन्तु-अमुकम् ॥ इति ।

॥ अथायं यद्विद्यायां यत्तत्तद्विद्युत्तरे । यत्तत्तद्विद्युत्तरे ।
मितां यद्वा विद्युत्तरे यत्तत्तद्विद्युत्तरे ; नत विद्युत्तरे यत्तत्तद्विद्युत्तरे ।

निम्न धर्मग्रन्थः पृथक् सदानन्दो निर्यामकः ।

निष्ठाद पंडित काशी विश्वी संघ: बालागढ़ ।

उदा : विविध विधुयः आकाशमन्दसमयानाम् ।

अथैतन्मन्त्रं पठन्तः सर्वे भवन्ति पुण्ड्रिकाक्षः ।

सांगालजं वर साय कलं वेदां इति स्मृतम् ।

सकने निष्कले भावे सर्वमात्मनो व्यवस्थितः ॥१०॥
 यतसी-पुष्प-सुदृढं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
 चतुर्भुजं महावीरं पूरयेत् विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥
 कुम्भकेन यदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
 ब्रह्माय रत्नगौराङ्गं चतुर्भुजं पितामहम् ॥ १२ ॥
 ऐश्वर्येण तु विद्याय सत्ताटस्थं तिलोचनम् ।

साध न पाठ्याविर्भो । ननु ह्यस्या यथा कृत्वातिष्ठिता इव
 सैव सततं सद्भाविर्भिरा केन्दैतावन्तिष्ठित्वावस्था । सत्तत्
 इति । यथापि आद्यपार्थे च ।

एतासीं पुष्पसौवाधानि निष्ठितानि वाक्पाद सङ्घट्टे
 भिन्नाः, यतसीति । पूरयेत्पुष्पविधितः पूरयत्यत्र इति
 वाक्यं, बीजमिति सत्यं पूरयतुकारसृष्टिं विन्दुं नासी
 स्त्वेतिदिति श्रियम् । पितामह 'रत्नगौराङ्ग' सविष्णवे इति
 स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वयः । यथापि चतुर्भुजिभि
 र्पुष्पपदकारात्मकं चिन्तयेदिति श्रियम् । ऐश्वर्येणोपलब्धित
 'तिलोचनं चिन्तयेत्' मन्त्रसृष्टिं ध्यायेत् । दारिद्र्यद्वारे
 चनेतिदिति श्रियम् । तदुक्तं पाञ्चवर्ण्येण ।

“वर्णतयात्मका ह्येते ऐश्वर्यं पूरय कुम्भकाः ।

स एव ब्रह्मन् बीजं साक्षादस्यैव सत्यम्” इति ।

तत्र पूरय कुम्भक ऐश्वर्यं चकारोक्ता मन्त्रायाः सत्तं विन्दु
 सुदृढमका ध्येयसंश्लेषः । अथ तु सत्तं विन्दुं ददा इति
 ब्रह्मणे इति ध्यानकुण्डम्, सत्तात्तं तु साविधान् यत्त, न यत्त-
 मत्तं वर्णहृत्पुष्पेति । ‘विद्यायां विद्यायाः, यत्तकेन
 प्रज्ञाया, यत्तया वर्णविधिवत् विद्यायां साधकं यत्तम् ।

तत्रार्क-चन्द्र-वज्रीनामुपवर्ण्यपरि चिन्तयेत् ॥५॥

पद्मसीत्पापनं कृत्वा वोढुं चन्द्राग्नि-सूर्ययोः ।

सदाशक्तमनसत्वं विद्यात्तं घृष्टमैदमम् ॥

सदाशक्तिं विद्यादानं यत्ने ज्ञानेन सञ्चिदम् ।

अदाशक्तं तस्य घृष्टं व्योमसत्वं तदा भवेत् ॥

श्रीधनं धुमसन्धुनं सन्धुनसन्धुनं ततः ।

श्रीधनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनम् ॥

धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनम् ॥

धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनम् ॥

धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनम् ॥

धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनम् ॥

धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनं धुमसन्धुनम् ॥

तदेव सृष्टिं सत्यवाक्यमस्य वर्तते इति शेषः ; एवं
सदस्यपतत्रियाहुः । इदमप्युक्तं सृष्ट्युत्पत्त्यवकाशसत्ता-
दिकत्वेन विवक्षितमिति विदिष्यन् विवेकमायः । श्रीरघु १
विद्वत्कीर्त्तनकलितं 'विद्वत्कीर्त्तनं' विवक्षितानि यत्नानि
पूर्वोक्तवाक्यादीनि तथा सत्त्वर्चिनाय वेत्तं तत्तदा माना-
सम्पत्तिमार्गः । तत्र यत्नेवार्थं सृष्ट-वज्रीनां सृष्टिरेवेष्टो-
परि ध्यायेत् । तदुक्तं "तथिन् सूर्येन्दु पावकम्" इति ।
'वज्रागमम्' कर्तुमुद्यतम् । यद्यपि यदीशानघोषोऽन्यथाकर्तुं
न शक्यते निराश्रयश्चाहम्, तथाप्यशोमुद्यतमप्यर्थोऽनुकूलता,
कर्तुमुद्यतमाश्रययित्वा शोभीषुद्यता, निजाश्रयं विवि-
द्वान्मनसोऽपि बोधयम् । यत्नता धुमसन्धुनसन्धुनानि यत्ना-
योगं वातवतादि कर्तुं कृतानि सार्थत्वं इति तदुक्तार्थं
दृश्यम् ।

तैलधारनिवापिह्वं दीर्घपट्टा-निनाटवत् ।

अथाग्नं प्रणवस्यायं यस्तं वेदकं वेदवित् ॥ १८ ॥

प्रणवी भन्तुः यरो ह्यात्मा सद्य तल्लक्षमुच्यते ।

अप्रमत्तो न वेदव्यं यरवतन्मवी भवेत् ॥ १९ ॥

अथदृष्टं तन्मन्त्रवधारणं सादृशाधीनत्वात् पञ्चमदर्थ-
वीजान्धर्मितं कश्चिन्नविशेषोक्तं । तन्मन्त्रं 'विद्याम'
नाभिर्दृष्टं सूक्तं चेति त्रीणि ज्ञानमन्त्रस्य, 'विमार्जय' कान्
मेदेष्टीयाफलमितिमेदात्, 'विद्वत्' भावी विष्णु, इति वदन्ता,
सूक्तं विमोचय इति त्रीणि ब्रह्मण्डस्य, 'विद्वत्' विद्या-
मन्त्राणां धारादीनाम्, 'विमार्ज' ता द्रव मात्रा यथा,
पञ्चरादिषु मन्त्राणां धारात् । तदेवाह 'तदेवाह' तद्वर्धयेतामत्र,
'य' पुमान् पञ्चरादिकर्मावर्धमानस्य पुंस्य वेद, स 'वेद-
वित्' वेदीति चेति ।

पदान्तीमर्देमन्त्रादुपदिष्टो यरश्च मन्त्रस्य यरश्च दर्श
तन्मन्त्रानि यममाह, तेनेति । तैलस्य धारा तैलधार, ह्यान्धं
ह्योपल, यथा तैलधारा भविष्या यतो भविष्येदेनाकुभृत्ये,
तथा विद्वत् दीर्घं पादुभृत्ये, तद्वत् । अतु तर्हि धारा-
वर्धनं कुर्या न स्यात् । अत यममात्मन् । दीर्घेति ।
'यन्मन्त्र' ब्रह्मवीजस्य यम तदनुमन्त्रात्, ज्ञानवर्धमानम् ;
अथवा न भावी जातमन्त्रस्य भावी विद्याम उच्यतेत्याह ।
तथा 'यरवत्त यर' यरवत्तुर्ध्वं भावीयमानं 'त' मन्त्रं 'वेद'
मयाप्तो 'वेदवित्' मन्त्रिणो यमि यमवद्वि भावामीत्यर्थः ।

पदान्ती यरश्च पुंस्य यम विधत्तस्मिन्नुपदिष्टान् मन्त्राभासं
प्रकारमाह । यरश्च इति । अहं भावी मुक्तवीजवति ।

चमृतस्थानं विजानीयाद्विश्वस्वायतनं महत् ॥

विश्वस्वायतनं महदिति ॥ २३ ॥

ब्रह्मवर्षवैदे ध्यानविन्दूपनियत् समाप्ता ॥ ६ ॥

तेजोविन्दूपनियत् ।

यौ तेजोविन्दुं परं ध्यान विजानीतं इति स्मृतम् ।

आपदं मानसं मातुः सूतं सूतं परसु यत् ॥ १ ॥

तन्मात्रतया हि साधयम् । परं ध्यानं, विश्वस्येति । विश्व
स्वायतनमित्युक्ते आकाशादि ध्यात्, तदर्थमुक्तं महदिति ।
तत्रैव विरलविमलवर्णविकारचमयत्, तत्र भूमध्यं धारयतां
ध्यानं कृतव्यति, येनादौ भवतीत्यर्थः । दिव्यं समासार्थं ।

नान्यत्वेन दयिता द्युतिमाजोवर्षवैदिता ।

चमृतस्थानमात्रं दीविका ध्यानविन्दुः ।

एतं ध्यानविन्दूपनियतो दीविका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

यौ तेजोविन्दुं परं ध्यान विजानीतं इति स्मृतम् ।

दिव्यद्युतिवर्णवर्णं तेजोमात्रवत् इति तत् ॥ १ ॥

यथाव्याशरीकारं भवत्यं विन्दुं तादात्म्यं ध्यान ध्यानविन्दो
कृतम्, यत्किमावादीध्यानं कृतं तेजोविन्दूपनियदारम्भे ।
विश्वं तेषां यत्, यत्किं ध्यायतां कृतं, यत्किं नियते यत्,
तथा 'विन्दु' कृता यत् किं परं ध्यानं भवति, विजानीतं

परं गुह्यमिदं ह्यानमन्यतां ब्रह्म निराश्रयम् ।
 ओमकारं कलासूत्रां निष्पीक्यात् परमम्यदम् ॥ ५ ॥
 त्र्यम्बकं त्रिगुणं ह्यानं विधातुं रुद्रवर्धितम् ।
 त्रिघटं त्रिविकल्पञ्च निराधारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥
 त्रयाधिरक्षितं ह्यानं वादानीऽवीतनीचरम् ।
 स्वभाव-भावनायास्तं सङ्गतैकपदीञ्जिताम् ॥ ७ ॥
 ह्यानन्दं नन्दनालीयं दुष्प्रियाभयमन्यवम् ।

ह्याप्यौदय्याने 'विन्दन्ति' प्रत्युत्थि वाचनाः । तेन चैकस्मिन्नामा चक्षुरे, त्रीणि 'भामानि' वात्सुवासा वयम्, मायदादीनि वा ।

ह्यानं प्रगल्भाधिरक्षिणीया धीऽनन्तरमाह, पर-
 मिति । 'गुह्यं' गुह्यमर्थेति ह्यानेषु 'म्यदम्' सर्वतन्त्राधिपतं
 ब्रह्म इत्येवाह् निराश्रयं सर्वभारतात् कलाश्रयं निष्पीः
 कालोपधिः कलां परं विधानिभूम्तिः ।

परिहरतावर्तनं शब्दं भोक्तृमुक्ता हरभाष्यमाह,
 'ह्याम्य' इत्याद्यां वेदानामम्यको यत्ता तन्त्रमाह, तदाद्यां
 भोक्तार्या मन्त्रा, पञ्चमती अवि ह्म द्यै इति भातुयां स्युः ।
 'त्रिगुण' यत्तादि गुह्यवर्धितं, 'त्र्यम्ब' 'त्र्यम्ब', 'त्रिधातुं'
 इत्या मीक्य भातमी द्यम्, पञ्चदवि त्रयाश्रयं सर्वमन्यव
 भातम्, 'वादानीऽवीतनीचर' वादनामवीतनीतो वीचरा ह्यानं
 वयम् तत्तदा । सत्यवर्धितं ह्याम्योदय्यानेन ह्याम्यविद्यकस्य
 भावयता याता 'म्यदौक्यवर्धितम्' म्यदनायाधिरा वदीन
 वाचितं म्यदौक्यवर्धितम्, 'ह्यानन्दं' ह्याम्यमन्यद्वयं, 'नन्दनम्'

चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥

तद्वृत्तव्याप तदध्यात्म तद्विद्या तत्परमार्थम् ।

अचिन्त्यचित्तमात्मनः तद्विद्या परमं स्थितम् ॥ ९ ॥

अच्युते शून्यभावेन शून्यातीतमवस्थितम् ।

न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥ १० ॥

सर्वेषु परमं शून्यं न परं परमात् परम् ।

अचिन्त्यमप्रयुक्तं न च सत्यं न संविदुः ॥ ११ ॥

अच्युतानन्द तद्विद्यात्मनोऽवस्थानन्दं चर्तुं न शक्यते,
'चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं' विद्यारूपीतया, तत् 'वृत्तव्याप' चित्त-
विनिर्मुक्तव्यप, अद्वैतार्थः । 'तदध्यात्म' तदेवाध्यात्मव्याप-
व्यप, 'तद्विद्या' तदेव विद्या सत्त्वाद्या, तद्विद्या, 'अत परम
मात्मनः' इति । 'तत्परमार्थ' परमार्थ, तद्विद्या, 'वा ध्याता
न ध्येयो ध्येय एव च' इति । 'अचिन्त्य' अचिन्त्यचित्तं चित्तं चित्त
व्यप तादृश, 'अच्युतम्' अच्युतम् 'परमं स्थितं' परमस्थितं
'स्थितं' सर्वव्याप्यं तादृशं तादृशीनं अच्युतम् । 'अच्युते'
पूर्वे अच्युतं इति 'शून्यभावे' शून्यत्वेन भाव्यमानं तदे,
वस्तुतः शून्यातीतमवस्थितं पूर्ववत् । 'अध्यात्मम्' इति
विद्याधारकमात्मनः च यच्च च 'ध्यानं परं ध्याता परमं ध्या-
तारं' मुक्तिदत्तम्, तद्विद्या 'अथ' अतीतम् च यच्च च परमं
शून्यम् अच्युतम्, 'अपरं' न परं अच्युतम्, निर्विघ्नं
अच्युतं तद्विद्या, 'अपरं' अथ अच्युतम् परमं
'अत परमं मात्मनः' इति च्युते । अच्युतम् तादृशं
अच्युतं तद्विद्या न अच्युतं न अच्युतं न अच्युतं । तद्विद्या,

सुनीनां तत्त्वयुक्तं न दया न परं विदुः ।
 लोभं मोहं भयं दयै कामं क्रोधञ्च क्षिप्रियम् ॥ १२ ॥
 भीतीनां क्षुत्पिपासञ्च सङ्कल्पञ्च विकल्पकम् ।
 न ब्रह्म क्षुत्तर्पणं न मुक्तिरन्यसञ्चयम् ॥ १३ ॥
 न भयं सुख-दुःखञ्च तथा मानापमानयोः ।
 एतद्वाच-विनिर्मुक्तं तदुपाद्यं ब्रह्म तत्परम् ।
 तदुपाद्यं ब्रह्म तत्परमिति ॥ १४ ॥ २ ॥
 ब्रह्मवर्षवेदे श्रीशिवम्भूषणियत् समाप्ता ॥ ० ॥

'सुनीनाम्' काशीनां तत्त्वभावेन 'दुःखम्' आदरणीयं, न दया
 इति, दयाः परं न विदुषिति न भयं तु विदुषेव ।

कायकानि पूर्वमुक्तानि, कथञ्चनपञ्चाङ्ग, लोभमिति ।
 लोभं पिपा न विदुरित्यन्वयः । भीतीनाम् पिपाः क्षान्तिः,
 नरं ब्रह्मकृते पाता इति दयै पिपा न विदुः, मुक्तिरन्यानां
 'नष्टार्थं' समूहं शोभायै न विदुः । न भयमिति । दुर्लभ-
 पञ्च श्रीकल्याणपञ्चमीति न विदुरित्येवमर्थम् । माना-
 पमानयोर्ब्रह्मज्ञानं न विदुः । एतदिति, एतेभ्योः 'विनि-
 र्मुक्तं' एतत् इति तदुपाद्यं ब्रह्म, एतद्वाचविहितं श्रीमादि-
 विहितं इति तत् ब्रह्म न पाद्यमित्यर्थः । 'तत्परं' तच्च ब्रह्म
 परब्रह्म इति सत्यं तत्परं ब्रह्मविद्यम् । तदुपाद्यमिति द्विती-
 याहोतिपादस्यापि । इति शब्दः समाप्तौ ।

नापादयेन एतत्तत्त्वमितिमासीत्तद्विद्या ।

कथञ्चनपञ्चाङ्गं श्रीविद्या श्रीशिवम्भूषणे ॥

इति श्रीशिवम्भूषणियद्दीक्षितश्चाम्पूर्यो ॥ ० ॥

योगविष्णोपनिषत् ।

योगी योगविष्ठां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानेषु श्रेष्ठतमाम् ।

सदा तु ध्यायन्ते मत्तं यावन्मयोद्भिजायते ॥ १ ॥

आसनं पद्मकं बद्धा यवान्यवामि रोचते ।

पुष्पांशासाय दृष्टिश्च हस्तौ पादौ च संयुतौ ॥ २ ॥

मनः सर्वज्ञं संदम्य योगद्वारं तत्र चिन्तयेत् ।

ध्यायेत् सततं ब्राह्मीं हृत्कुत्वा परमेश्वरम् ॥ ३ ॥

एकमक्षौ नवद्वारे तिस्रसूत्रे पञ्चदेवतैः ।

सुहृद्भ्यो तु शरीरे वा सन्निमानुपसृजयेत् ॥ ४ ॥

योगसूत्रेवतिष्ठेयसुखा, योगविष्ठा मता ।

त्रिपञ्चमं पञ्चमन्वीर्यं द्वात्रिंशन्वितमी मता ॥ १ ॥

यदा तद्विनिष्ठा ध्यायन्तेन योगविष्ठा मता ।

पादौपादौ वीरकुम्भस्यैव तत् पादवर्तनं च ॥ २ ॥

सम्पत्तिं देवान्ते योगिनो नमस्कृत्यारो वल्लभा, एतदर्थं
योगविष्ठांभवे । योगविष्ठांभवे । 'मन्त्रं' पञ्च 'पाद'
'कुम्भ' पञ्चतिशब्दसुपञ्च यदा 'वन्द्यो भवति सम्पन्नः'
इति वक्ष्याम्यस्य सम्पन्नं पादविष्ठां भवति तदा पद्मकं
बद्धा 'वन्द्यम्' विष्ठादि, यतः कुम्भात् सर्वज्ञं सर्वमानं यदि
विमेव . इत् इति 'परमेश्वर' नामधेयस्य 'परमेश्वरी'पिता
महः इति योगात्, पञ्चमूर्तिरारोहयत् परमेश्वरान्ध्याय
कुम्भेदु चिन्तयन् परमेश्वरी . 'पञ्चसूत्र' सुत्रमप्यस्य
सुत्रमप्यस्य स्योद्भूत्यो यच्च तत् तन्निष्कं, इति चिन्तयन्
सुत्रमप्यस्यस्य सुत्रा तन्निष्कं तिस्रसूत्रे तिस्रसूत्रास्तथा

आदित्यमण्डलं दिव्यं रश्मिज्वाला-समाकुलम् ।
 तस्य मध्यवर्ती बहिः प्रज्वलेद्दीपवर्त्तिवत् ॥३॥
 दीपविस्फातां वा माया सा माया परमेष्ठिना ।

यद्यपि इन्द्रियाभिहास्यो देवता एव 'देवतावि' प्राणदत्तो वा
 यत्र तस्मिन् दृश्यदेवता, तथैव वेति इदमावेष्टो विवक्ष्य ।

इति भागवतप्रमाणम्, आदित्येति । दिव्यमादित्यमण्डलं
 'रश्मीनां' किरणानां समन्तात् चमत्कुलम् ; अनेन चन्द्रो
 भुजो दृश्यते, "तस्मिन् सूर्योन्मुषाकलयन्" इत्युक्त्याम् । यद्वि
 मेव प्रियतया निर्दिशति । तस्मैति । 'तस्य' आदित्यस्य
 मध्ये 'गत' इतिही बहिः दीपवर्त्तिवत् 'प्रज्वलेत्' इत्यस्मिन्,
 'माया' परिभाषा, वा 'परमेष्ठिनी' इत्युक्तौ यद्विही देवताभि
 हातुर्भावा, 'एव चन्द्रोऽपि प्राणवर्त्तेनोक्त, तस्यात् ।

"इत्यसौ सूर्यमभ्योऽभिन् प्रज्ज्वालायन्वर्त्तिवत् ।

चन्द्रोऽपि दत्तोऽवेति विचारमप्येवम् ॥

दाननालो हृदयकन्दं प्राणाश्रमप्रयोधिते ।

विद्याविद्यं सदाशक्तिं ज्ञानना विद्यातो मुक्तम् ॥

वैद्यानर जगदीनि विद्या तदीयमोक्षरम् ।

साधवन्त सन्तत्येदमावादनं ममृषाम् ॥

विद्यातदीयवर्त्तिवत् देविता ज्ञानसाधनम् ।

इहा तस्य विद्यामयी परमात्मानवसरम् ॥

मोक्ष लोकाद मध्यस्थ विद्युन्नेषेव रागते ।

नीवारयूययूय भीतान् सर्वकारणम् ॥

आत्मा विद्यातदी देव चोदयमस्मिन् वा भक्ति ।

सगुणैर्मूर्तैरेतद्व्याप्त मोक्षविद्यो विदुः ॥

वेद्यानरत्न चन्द्राय कृति मेवैव गच्छति" ॥ इति ।

भिन्दन्ति वीजिनः सूर्यं दीपाभ्यासेन वै पुनः ॥६॥

द्वितीयं सुषुम्बादारं परिश्रुयं विसर्पति ।

अपराधं सम्पुष्टं भित्ता ततः पश्यति तत्परम् ॥७॥

अथ नाध्यायदेवचक्रावस्थां प्रमादतः ।

यदि त्रिधासमानार्तेन स यच्छेत् परमं पदम् ॥८॥

इदानीमितद्वयानविशुद्धात्मनः सुषुम्बापश्चिममार्गेण वद
अपराधेदृष्टादीनां प्रतिमाश्च भिन्दन्तीति । 'सूर्यं' मन्दसदृशस्य
अभिर्देवतामादित्यश्च भिन्दन्ति 'दीपाभ्यासेन' कवासेन ।

अेदने कवापवाह, द्वितीयमिति । सुषुम्बाज्जा 'द्वितीय
पदिश्रु 'परिश्रुय' निर्गुणे 'विमर्शति' प्रतिपत्ति, सप्त इवेदोदा
दीपकविकल्पक, द्वितीयमिति अत्राप्यु सुषुम्बाज्जा दी
मानाविति लक्षणे, पूर्वमार्गं पश्चिममार्गं, ततः पूर्वमार्गं
प्रवृत्तिविषय, पश्चिमी निवृत्तिविषय ; अत एव परिश्रुय
कवाश्च कवापवासेन, "पूर्वदेवावत विच्य सुषुम्बापश्चिमे
मुखे" इति । पश्चिममुखस्य दीपकामेतात् पूर्वमुखं तम
मार्गं, कवापवाहपुष्टं 'त्रिधा' विद्यायै चत्वारस्य विधीयन्ति
अभिर्देवता प्रमादयेदुंमवर्त्तते "ततः" तदवतर "तत्परः" तद
'पराधि' अत्राप्युच्यते, तदुक्तं त्रिपद्याम् ।

"ततःवा वद वान्तिमा भित्ता प्रमादयेत् कवात् ।

एतन्मन्त्रद्वयाधीनो निपातितं तत्र वाचयेत्" । इति ।

अत्रदीपकमये इति सुनमोपपत्त्याह, अयेति । 'अथ
मन्त्र' अत्राप्ये 'न वायेत' न आन कुर्वाण, 'अथ' ऐदो
'वाचयेत्' अत्राप्युक्तं प्रमादतो वा यदि न आन कुर्वाण
तर्हि यदि 'वात्' अत्राप्युक्तं 'त्रिधा' अत्राप्युक्तं 'वाचयेत्'

युष्ममेतत् समासाय सङ्घि पात् कथितं मया ।

सम्प्रयोगेन बोद्धव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥

सन्मानार-सहस्रेषु यदा नायाति विस्मयम् ।

तदा पञ्चानि योगेन संसारच्छेदार्थं परम् ॥

संसारच्छेदं परमिति ॥ १० ॥ २ ॥

दुःखद्वैधेदे योगविधौपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आत्मसंयोगेत् पठेत्, स परमं पदं गच्छेत् । कथितं मया इति आत्मासीं तातमाच्छास्त्रं विद्यान् प्रति वदति, वतम् 'वृत्त' पश्चिमे वीरराजे मया 'यद्वाच्यं' अनिष्टदिनं कथितं भवद्विबीक्ष्यम्, अथभूतेन मया ? मयाच 'परमेष्ठिनं' वदन्त 'समासाय' चाप्य 'सम्प्रयोगेन' मयाच 'कथायाम्' मया वीरो नमः, इति आत्मैक्यम् ।

यस्य वीरस्य दुःखावस्था अस्माकमस्माद्, अस्मेति । सन्मानारसहस्रेषु तदापि पञ्च वृत्तौ यदा विस्मयं 'आत्मासीं' न भवत्यसि न भवति तदा वीरेण परं 'संसारच्छेदार्थं' इति पश्यति, तदुक्तम्,

"यहनां अन्धराजसो ज्ञानवान् मां प्रवर्तते ।

आशुदेव" कथमिति स मयायाः सुदुर्मेव " ॥ इति ।

विद्वज्जि मयायसो, इति शब्दः ।

नारायणेन रचितं दूतिमात्रीपञ्चोपनिषत् ।

अभ्युपदेयं वाक्यम्, दीपिका योगवैशेष्ये ५

इति आत्मविधौपनिषदो दीपिका चतुर्थी ॥ ८ ॥

दीनतत्त्वोपनिषत् ।

श्रीं दीनतत्त्वं प्रवक्ष्यामि दीविनां हितकाम्यया ।

यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापे प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महाक्षोभी महाकावी महातपा ।

तत्त्वमार्गे यवा दीपे दृश्यते मुरुषोत्तम ॥ २ ॥

य. स्यात् पूर्व पीत्वापि निषीढा च पयोधरान् ।

यस्मिन् आले भवे पूर्वं तस्मिन्नेव भवे रमेत् ॥ ३ ॥

श्रीं दीविनां मुक्तिदाम्नां मुक्तिमार्गं वदयिष्या ।

तयोर्विद्या रूपनिपटोक्तया निरूप्यते ॥ १ ॥

एवमेव तान्त्रं कथमाह, यच्छ्रुतेति । मद्राकार्यं वीजं शिखी च परमदेवतां धीति, विष्णुरिति । 'महाकाव' यवे हे मद्राच्छ्रुतयो वदन्ति । 'तपमार्गे' परमार्थद्विजाने, तदा दीपं महातपः, तदा विष्णुर्देवता इत्यमरः । 'मुरुषोत्तम', तदुत्तमं,

"यस्मात् परमतीतोदयकरादपि पीतम ।

अतोऽपि लोके वेदे च प्रथितं मुरुषोत्तम" ॥ इति ।

दीनतत्त्वद्वयं वैराग्य तादृश, च स्यादिति । 'य' शिखी च शिखी मयं 'स्युर्वा' दुग्धं, मरीचकप्रकारं च 'पूर्वं' वाक्यद्वारा पीत्वापि पयोधरान् निषीढा रमेत्, यत्ना वि प्रवक्तो मातुः पयोधरी मर्दयन्ति । यथा, यस्मिन् वाक्येन पूर्वं कर्म कृतं 'तस्मिन्नेव' तत्कालीने च भवे 'रमेत्' रमेत्, यथापि निषीढा च पयोधरादिति सम्भावते, च

वा माता सा पुत्रभार्याया भाव्या जननी हि सा ।

न पिता स पुनः पुत्री च पुत्रः स पुनः पिता ॥१॥

एवं ससारचक्रेण कूर्बचक्रं घटा इव ।

भ्रमन्तो यानि जन्मानि श्रुत्वा लोकान् सममुते ॥२॥

तयो लोकान्मयो वेदास्तथाः सन्धानास्तथाः सुराः ।

अयोऽमयो गुणास्त्रीणि स्थिताः सर्वे त्रयाचरे ॥३॥

अथावामचरे प्राप्ते योऽधीतेऽप्यहमचरम् ।

अथ परं प्रत्येदिष्टं शेषः । जीवितसमस्तविज्ञाना मायं
मायिना ज्ञानविहीनानि दुर्लभं इति भावः ।

प्राकारिकं धर्मं व्यवहारोऽपि विज्ञातव्यतुषाणं इत्यादि,
इति । अथावामरे इति भावः । पञ्चमिति । 'यन्
चक्रेण प्रसारितं चकारणं जन्मन 'चक्रेण' इति लक्षणेन 'कुरु
चक्रम्' 'कुरु' चकारणम्, तथा 'चक्र' इत्येव, ते त्रयो
लक्षणानि प्रतीयन्ति, अथवा त्रयोपरि, तदद् भ्रमन्तो लोका
'मायि जन्मानि' पूर्वीत्यादि, तानि त्रयानि इति शेषः । तानि
श्रुत्वा लोकान् मिथस्त्रीकं देवसीकादीन् पुण्योदयेन 'सममुते'
प्राप्तेति इति स्वयमर्थम् ।

इत्यधीतेत्यद् अथवा त्रयोपरि त्रयोपरिपादनमात्रं
अत्र इति । अथावामरेण जन्मेन श्रुतिप्रसारितं लोकेति
तथा भावा, 'वेदा' ज्ञानाद् भाव्यम्, 'अथ जन्मानि' त्रयो
जन्मानि इत्यर्थः, तथा 'चक्र' इत्येव त्रयो त्रयो त्रयो त्रयो
तथा, तथा 'अथवा' त्रयोपरि त्रयोपरिपादनमात्रं, 'तुषा
लोका' त्रयोपरि इत्यर्थः, तथा त्रयोपरिपादनमात्रं, 'तथाचरे' तथा

तेन सर्वमिदं प्राप्तं तन्मं तद्वारमं यदम् ॥८॥
 पुष्पमध्ये यथा यन्मं पयोमध्मेऽस्ति सर्पिवत् ।
 तिलमध्ये यथा तेन पापान्मेष्ठिन खाद्युनम् ॥९॥
 इति स्थाने स्थितं यद्यं तच्च यद्वमधोमुधम् ।
 जर्ज्वनात्तमधीविन्दुं तस्य मध्ये स्थितं मन ॥१॥
 यकारे मीचितं यद्वमुकारेयैव नियते ।
 मकारे लभते नादमर्दमात्रा तु नियता ॥ १० ॥

अत्रजगत्तम् यकारानि यत्र यथैः । यकारानिति । 'यथा
 याम्' यथायथा मध्ये ज्ञाने 'यथै' यथारे यथैरे इति य
 थाम् यथारम् यथैरेति 'यथि' यथायथै, तैसाधियारिणां
 सर्वमिदं प्राप्तम् यद्वम् इति यथै यत्र यत्र 'य' मीमांस
 तद्वि 'यथ' यथम् ।

तदु यत्तं यद यं यथैः । यथैरेभ्यु येत्, यत्र यत्र
 मध्यमे । यद्वमकारेण यद्वमध्यत यवानुधुन, यी इत्यन्त ।
 यथै, पुष्पे वि । 'सर्पिवत्' दान्दली यथै यत्र, यथा यी
 इत्यन्तायद्वद्वमुनत्तमधीत्यर्थः ।

इत्यर्थे दान्दली यान्तायद्वमध्यत, इत्येति । यथं
 'यितम्' यथै, यत्र यद्वमधीमुधं यथै, 'यधीविन्दुम्'
 यधीमुधं विन्दुनी दन्त । तद्वम् "मत्त मीमांसवि" इति ।
 यत्र यथै यत्र यत्र यथै यथै । यद्वमधीमुधमध्य
 यथार इति यथारे यथैरे इति 'मैचितं' यथैभुन
 यममीचितं यथम्, यथारेण यथैरेभ्येव 'यथै' यथैति,
 यथारे यथैरे इति 'यथै' यथम् यथैरेभ्येव यथै यथैति

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं त्रिचिन्मूर्त्यै-मरीचिवत् ।
 सभवे यौगपुल्लज्जा पुरुषोत्तम-राज्यरः ॥११॥
 कूर्मवत् पाणिपादभ्यां शिरस्त्रातनानि धारयेत् ।
 एवं सर्वेषु द्वारेषु वायुः पूरत पूरत ॥१२॥
 निविष्टे तु नवदारे कच्छसन्निग्रसंस्तथा ।
 घटमध्ये यथा दीपं निर्वाणं कुम्भस्थं विदुः ॥१३॥

घटलोकां भवति, वायुमात्रादिमन्त्रिणमन्त्रिणी न दीपाः ।
 'चर्ममात्रा तु निवृत्ता' चर्ममात्रायान् कदाचित्कदा निवृत्ता
 भवतीत्यर्थः ।

धैर्यस्फटिकाद, यदिति 'यौगपुल्लज्जा' यौगैश्च अष्टाङ्गेन
 कुशोद्भिन्नविकला पात्रा मन्त्रे यत्र, 'पुरुषोत्तमः' वाक्यैक-
 त्तत्र 'राज्यरः' राज्यराज्यरः, राज्यरं निर्वाणं धैर्यं कदाचन सज्ज-
 त्कथय, सगुणव्याप्यचिदुत्कर्षं भास्येति भावः ।

यदाभी मन्त्रादार-धारणे पाद, कूर्मवदिति । पाणि-
 पाद-पादाभ्यां च चर्मैश्चिद्वृत्तीः । शिरशि चक्षुरदरी-
 त्विते 'चक्षुनि' मन्त्रेण धारयेत् । एवं मन्त्रित्वे कर्माणि शिरशि
 भीते सर्वेषु द्वारेषु नमश्च 'वायुः' वायुः 'पूरत' पूरयत योगिनी
 यूप पूरत पूरयेति हेत्वा । ततो वायुपूर्णे चदरे चति नवदारे-
 रीचः कर्माणि दत्ताह, नवदारे दत्ति । नवदारे निविष्टे कच्छ-
 सन्निग्रसंस्तथा, इति कुम्भस्थं 'निर्वाणं' लोचदं
 विदुः घटनिविष्टलोचोत्तमम् । अयं केवलकुम्भस्थः । तदुक्तं,

"रेवञ्च पूरते कुम्भे दृष्टं यस्तदुपायम् ।

वाचावासीत्यनित्युक्तः स वै केवलकुम्भस्थः ॥

पद्मपत्रमिवाच्छिन्नमुहं वायु विमोचये ।

भुवोर्ललाटमध्यस्थं शङ्खेयस्य निरञ्जनम् ॥ १४ ॥

केचन कुम्भके विहं रेव पुरकं चरिष्ये ।

न तत्र दुर्लभं चिन्तिन् त्रिषु स्त्रीषु विचरिष्ये ॥ इति ।

पञ्चमहाविधं कुम्भकानामन्तरो गुणम् ।

तदुच्यते,—

“सूक्ष्मेदगमुखापी पीताक्षी पीतलो तथा ।

भक्षिका भस्मरी मूर्ध्ना केचनयज्ञकुम्भकाः ” ॥ इति ।

नौरक्षीप्रति,

“तादात्म्यं तदस्य निरुद्धं तदस्य पीताक्षीदरे धारितम्,

पीताक्षामनस्यैव वदन्ति चक्षितं तदस्य मूर्ध्ना धारितम् ।

चाक्ष्ण्यक्ष्ण्युनयनेन विविधा मूर्ध्नि’ सुप्तं निश्चरिष्ये,

प्रावृत्तिरिति तावदेव तदस्य भक्षिका मूर्ध्नेन मधुपयते” ॥ इति ।

तथा सूक्ष्मेदगमुखाय मूर्ध्नामनेन निरञ्जनीविशालां
मानिसाक्षध्याम् चाक्षन्ति कश्चिन् ‘भारदेह’ भारणं कुर्वताम् ।

एव कुलजं कलनात्मकं तमे निर्वाणकुम्भकं निश्चिरिष्यते ।

तच्छान्तमूर्ध्नीयम् एव,

“सञ्ज्ञायन्तं मूर्ध्नायाम् आन्तर्धोरकारं करोति ।

निर्देया मूर्ध्नी कश्चाप्यं स्त्रीलला’ कुङ्कुटाग्रम् ॥

कुङ्कुटाग्रं कश्चलो दीप्तं तद्वच्च कश्चराम् ।

येते मूर्ध्नेनदुष्टान् परदुष्टान्मूर्ध्नेनम्” ॥ इति ।

एतानि महात्म्यं च मनसोवाचसाह, चर्हन्ति । अहंवाद्
विमोचये इति पद्मपत्रमिव तन्मोक्षे महात्म्यार्थं विहं भवति,
तच्चिद् मूर्ध्नेर्मध्ये कुर्वतामि ‘निरञ्जन’ इति महा स्त्रीयं केचन .

निषिद्धे तु न निषांति निर्वर्त्ते निरुपद्रव्ये ।

निश्चितश्चात्मभूतानामरिष्ट योगसेवया ।

अरिष्ट योगसेवया इति ॥ १३ ॥

इत्ययमेवेदं योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

वास्तुर्नमन प्रसारयन्मन्त्रविन्द्यवुत्त , भूदम्भो दिवस स्तान्
सुत गौरसेव,

“आकाश इत्यत्र स्तान् वशात्तात्पर्यमुच्यते ।

तत्रात्मानं दिव्य ध्यात्वा योगो मुक्तिमवाप्नुयन्” इति ॥

योगसाधनस्थानं शिष्यः पश्यत आह । निषिद्धेति ।
निषिद्धे कदापि न कर्त्तव्यम् । अतर्हि ? निषीतं देशं वयमिच्छ
‘आत्मभूतानां’ सर्वज्ञात्मव्यवसायना ‘निषितं’ निर्वर्त्तितं ‘योग
सेवयेति’ योगाभ्यासेन, न रिष्टमरिष्टं वस्तु हेतुमिच्छन्वयः ।
दिशति समाप्तार्थः ।

निषिद्धस्तानि तु,

“इष्टान्ये आर्त्तमिच्छे देहि इति निषेधद्वये ।

एकान्तो कश्चिदप्यप्ये शान्तस्य चउपनिषा” इति ॥

इत्याद्युक्तेर्मौलान्यानि ।

वाशयनेन यथिता मुक्तिमवाप्नुयतीति ।

अमरहृदयानां योगतत्त्वस्य दीपिकाः ।

एतं योगतत्त्वोपनिषदो दीपिका सम्पूनी ॥ ६ ॥

तपसासौपातुतिर्दिव्या चमृतत्वात् कृत्यतामि-
 ल्येवमतः कर्तुं यद्वद्व्याभ्युदयदिवसु लोकादि-
 यमुच्च सर्वं सर्वमभिजन्तुः सर्वथियं दधतु
 सुमनस्यमाना ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मर्षिऽव-

“ब्रह्मजज्ञानं यद्यपि दुरव्यवस्थितमिति कुर्यात् वेन चाव” ।

न बुद्ध्या कथमा चक्षु विज्ञा यतश्च योनिमाहृतयं निव” ।

एति च दाम्बा मन्त्राभ्या ब्रह्मणे चक्षुं बुद्ध्या चक्षुर्विभ-
 यतुराहुतीर्हुत्वा यत्नं कष्टं गच्छेति मन्त्राभ्यान् ‘दाम्बाव
 र्षो’ अतिव्यवस्थितकाले ‘हुता’ विज्ञा, “यत्नयत्नं गच्छ, कष्टं
 यति गच्छ, कर्त्ता गीति गच्छ आदा” दाम्बाव्यवस्थितम्, “य
 ते कष्टो यत्नयते कालं कर्त्तव्यीदृशं कुर्यात् आदा” दाम्बाव्य
 र्षो विज्ञा, यो विदिव्याभ्याहृतीर्भुङ्क्तादिमन्त्रः ।

मन्त्रार्थेभ्यः, यी ब्रह्मा ‘यर्षज’ यर्षेभ्य आता ‘यर्षेभ्य’
 यर्षे विभक्तिः कर्त्तते आह्वयत्वा ‘तय’ तय कर्त्ताय चमृतत्वात्
 तस्यावृत्तत्वात् तस्यामी आह्वयवृत्तत्वं दिवतु दाम्बाव ।

यद्वद्व्याभ्युदयार्थेभ्यः, ‘यत्’ यत् यत्तिन् यत्तरे ‘यत्ता’
 रेव ‘यत्तुदय’ यत्तुदयम्, किं ? दिव लोकात् ‘यद’ इत्यं
 तात्पर्यं ‘यत्तुदय’ यद्वद्व्याभ्यां यर्षेभ्यभिरिति कर्त्तते
 यत्तिविज्ञानं यत्तत आह्वयेभ्यः योति, यत्ततद्वारा तदेव
 तादा ब्रह्मर्षिर्दिशति । कर्त्तते इति यत्ततः ; ‘यर्षेभ्यभ्यम्’
 यर्षेभ्यभ्यर्षेभ्यः यत्तिन् ‘यत्ततद्व्याभ्यां’ बुद्ध्या कर्त्तते
 ‘यर्षेभ्य’ यर्षे यत्तरे ‘यत्तु’ दधतु कर्त्तते ।

यद्वद्व्याभ्युदयार्थेभ्यः, ‘वेन’ वेन् तन्मुच्यते इत्ये
 वादिभ्यो नः, आह्वयवृत्तरेव चाम्बाव्याव ; ‘यत्ततद्व्या’ कर्त्तते

वेगे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये शिष्टकृत इति
 हुत्वा यज्ञयज्ञ यज्ञेय्यन्नादरणीं हुत्वोद्दिश-
 ष्वायमिति चतुर्भिरेनुवायेराज्याहुतीर्बुध्वात् ।

[illegible]

चक्रवाकैराम्यादुर्लभैरिति चक्रुष चैमील्लवणाया मन्त्र
विदात् । चक्रवाक्यानां प्याम्यान्मन्त्रां पौरुषात् मन्त्रात्तुपयोगाच्च
श्लेषते । तैरेव चक्रवाकै उच्यन्तिहमे श्रुति मन्त्राश्चादितः
देवता , तेषु वाचमद्वयं यथा चान्ते चक्रवर्तिनां च , द्वितीये
पटि . यतोऽने मन्त्रविद्वन् चक्रुर्लवणोन्मन्त्रि . एवं
विहितं चान्ते हे मन्त्र मन्त्रादियमय ॥ २३३ ॥ तच्छ्रुत्वा

[illegible]

ન વા ક તે તનુ તન્નામ વદ્યનાં ધાવમાધુર્ય સમાર નિત્યજાતુ
 ચક્રાદૈત્યજાતી કુટી મે ભાગા સ્વજી કાલે વાપ્યપીઠ ॥ ૧૩ ॥
 ગતો વતામિ હમ નૈવ તે મયો હૃદય ગર્હિતદામ ।
 અન્ધા વિજ ત્વા વ્યવેષ મુક્ત પરિ આગતે નિતુલેષ હૃદય ॥૧૪॥
 અન્ધ તા કુ અન્ધા ત તા પરિ આગતે નિતુલેષ હૃદય ॥
 મય વા ત મન હૃદયા ક વા તમાધા હૃતુષ મનિદં સુમદામ્ ૧૫
 ખીન્દિ હૃન્દામિ આગતે વિ દેતિદે ગુરુદય દર્શન વિશ્વવચ્ચમ્ ।
 આયો વાતા ઓશવપદ્માન્થેઠગિય્ મુદત ધારિતાનિ ॥ ૧૬ ॥
 હયા હૃન્થે કુદુષે હોદવત દિવ વચ્ચમિ વજ્રે અદિતેરદાન્ધ ॥
 વિજ મ વૈદ વ્યુત્તેવયા ધિયા મ અધિવીચગ્નિવદિપીઃ આતુન્દ્ર
 વપદ્મચર્ચિયા ૫ હીવયા નદવ્ય નાદે પરિ વાતુ મી મન ।
 હૃદવ્ય મધ્યે અદિનિર્મિયાતુમ્થે ભાગા મી વૈદ હૃદમ્થો વિશેષમિ
 મી વિષુ મદા ગુમ્થો વચ્ચાચુષા વચ્ચા મનથે ભવેશી ।
 યદીમ્થાન્થમુગતામન્થાદુમમિ દોશત વિદ્યવ્યઘ્ન ધીચતન્થ ૨૦૬૨
 વચ્ચા હૃદ્ય વિશ્વ વિશ્વજ્ઞ વિશ્વજ્ઞ વિશ્વજ્ઞ વિશ્વજ્ઞ વિશ્વજ્ઞ ॥
 વચ્ચો વિશ્વો હૃદ્યે વચ્ચાચુષા અગ્નિ દોશતવ્ય ધીચાચત્ત ૨૦૭
 મદામિ વચ્ચો વચ્ચેવ હૃદ્યે દોશતવ્યે મનુષ્ય વચ્ચા ॥
 વિશ્વજ્ઞ દોશતવ્યજ્ઞાત વચ્ચો વચ્ચો વચ્ચોવચ્ચાચિ મુનિમિ ૨૮
 હૃદ્યેવ વિશ્વો વચ્ચ વા અદિતેવદિતિ દૃષ્ટતા જ્ઞાત વચ્ચા ॥
 વિશ્વજ્ઞ વચ્ચા વચ્ચાચત્ત વચ્ચાચત્ત વચ્ચો વચ્ચે મનો ૨૦૮
 વચ્ચે વચ્ચે મુમ્થાતે મનો વચ્ચાચત્ત વચ્ચો વચ્ચા મ મ જ્ઞો ॥
 ૨૦૯ દૃષ્ટાચો વચ્ચાચત્ત વચ્ચેવ મ વચ્ચો વચ્ચાચત્ત મુનિમિ વચ્ચાચત્ત ૨૧૦
 જ્ઞો મી વચ્ચે વચ્ચે વચ્ચે વચ્ચા વચ્ચાચત્ત વચ્ચાચત્ત ॥
 વા મી વચ્ચ દોશમી દૃષ્ટુષ મદાચત્તવચ્ચાચત્ત મુનિમિ વા ૨૧૧
 વચ્ચા વચ્ચ વચ્ચિવિશ્વજ્ઞાતિ દેવા દેવેન્થ વચ્ચા વચ્ચ ॥
 ૨૧૨ ૫ અદિત્તજ્ઞાતિ વચ્ચાચો મન વા વચ્ચ વચ્ચાચત્ત દોશાચ ૨૧૩

[illegible]

तदा बुद्धिर्बलवत्तु कथंति देवैर विष्णुं भुवनं समिति ।
 समस्त माता पत्न्यैश्चमाया मन्त्री आया विवस्वतो वसता ॥ १३ ॥
 मेदि मेदि पथिभिः पूज्यैर्भैरवा ये पूर्वैः शिष्टैः वरिताः ।
 यमा राधाभीः पथ्यया मदभीः यमं यमाभिः वरुण य देवन् ॥ १४ ॥
 अथैत शीत नि य ययंतातीहता यां पितरो श्रीकमलन् ।
 यदोमिरद्विरभुमिर्वाहं यमो ददात्यमानमस्यै ॥ १५ ॥

यमायाश्रीश्रीमदुवनाः यमिधीमदि ।

यमपुनत या यद जिगुन् इति ये यतये ॥ १६ ॥

युमकादर्धधीमदि युमकाः यमिधीमदि ।

युमान् युमका या यद विद्यन् इति ये यतये ॥ १७ ॥

यद्विरभी मः पितरो ययया ययवीभी यययः श्रीमताः ।

यिर्वा यद युमती यद्विरागाययि यद्वे श्रीकमले यताः ॥ १८ ॥

यद्विराभिर्वायदेवा यद्वीर काम वेदवेरिद मादयस्य ।

यिवस्वता दृपे यः पितर वेदयार्वायदेवा विषय ॥ १९ ॥

यम यम ययताः हि रीयाद्विराभिः शिष्टभिः यमिदाय ।

या तत मन्त्रः कथितस्तुवद्वीरया यययविधी मादयस्य ॥ २० ॥

यम यत यदायुद्विराभुमकाययदन् ।

म युर्वीर यय यदा यययद्विराभो ययुः ॥ २१ ॥

ययमीययुवायः ।

यमाय श्रीमा ययवे यमाय विषये यमि ।

यम य ययवे यययययिद्वीर यययुतः ॥ २२ ॥

यमाय ययययय ययवेता य य ययय ।

यद यम यययय, युर्वीरय युर्वीर ययययय श्रीय

यययय ययययय ययवे ययययययय ।

य नी ययवेया यम दीर्घययु य ययवे ॥ २३ ॥

ययययय हि यदी मायिद्वीरवीमयय यय विषयेमा यदीयु ।

मूल महा कर्षित आस वैदोऽमिन्मित्रे च द्विभुताभिरुं कथ ॥३॥

यदा भूतं क्षणमपि भ्रातृप्रेमैः प्रेरितं तदा दयाविशेषः ।

[illegible]

निष्कामं भवति यदुपैति तदुपैति न भवति ।

विदुष्यान्वयो दम्भाभिः सर्वो ज्ञः समः धर्मेण ॥५॥

सर्वे भद्राणि भूयः सन्ति मातुलमात्रेण दिवसः सर्वे भद्राणि भूयः सन्ति ।

श्वो वा बभूव यदि तत्र न दितमोक्षधीनु सति त्रिदा मरैरि ५३

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ तपसा सा वि शीघ्रमुपासीत ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

साधो साधो रक्षो जलवेदीनामिहानामि दिवमभारिहम् ।

पञ्च दशमस्कन्धः समाप्तः

अथ ह्यस्य पुनरपि विज्ञेयं । अथ भावयत्यस्य विज्ञेयम् ।

આધુનિક અને સાદુ રીતે બે મહાત્મા સંવાદોનાં સંવાદોનાં ૨૬૦ પૃષ્ઠ

अति दुःख भागी पावनेकी बहुतसी तर्कनी बायुना कहा ।

अथ विद्वत्सुविदोः शरीरं यत्नं ते कथमाह मर्त्याः ॥१॥

ਜੀ ਕੇ ਧਾਨੀ ਹਸ ਪੰਚਮਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਲਿਸ਼ਫੀ ਸੁਭਾਸ਼ ।

સાધ્વાં ચાતમુનરિ ચિદ્દેવેં ભગવત્ત્વાં ચતમ્ભોઃ ચ ચિદ્દિઃ ૩૫૫ ॥

સામવાણસંકુલમાકુદુમ્બની સમઘટ કુતો જવતો જાનો અમુ

आवकाशः इत्यपि पुराणि कुनदीनामपुस्तकेऽहं भवन् ॥ १४ ॥

જાણવું પડેલું પાનું જુલમિલ્ક સંસ્થાનું.

देवदेवी तस्य सखायसि सावित्रीदेवासि सखासाहू ॥ १४ ॥

ॐ विष्णवे नमः॥ नमः॥ नमः॥

कर्मयोगसूत्रस्य सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १॥

तस्मात् तेषां च भवति तेषां च भवति तेषां च भवति

महोदय, आपने जो प्रश्न पूछा है, मैं उसे ध्यानपूर्वक सुन रहा हूँ।

॥ सुभाषितं तद्विषयं सुभाषितं च तद्विषयम् ।

सै वा मङ्गलद्विषाम्पुत्रिदेवाय नमः ॥ १० ॥

सदसुभीषा खण्डो वै गोषामणि सुखम् ।

सप्तमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कोशाग्रं भव नृपिण्युचरा विनीतनीः। तच्छ्राव्यं शर्मैः सुमया ॥८॥

અસુખ્યાર્થે સુચિન્તા કરે જોકે નિ ખોયછા ।

ममता वाचस्पति श्रीगणेशाय नमः ॥ २० ॥

तथाहि हि ज्ञानमात्रं ज्ञान इति ज्ञानं पश्यति तस्य साक्षात्प्राप्य एव ।

मनुष्याय विदुषि न श्येत्तु जीवाभ्यां वाता ह्य वायुं यच्छेत् ॥

जलवायु बदलू लागत आहे याची जाणीव

पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५॥

सद्वृत्तमायुषायुषि कर्त्ते दद्यात् सोमसि ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मा ते सर्वे मायामाह्वया मा एषा ते ।

आर्य समाज के लोग कि अर्थ है : भूत ।

माया ह्यस्य मायाविष्ट माया देवी पृथिवी मयी ।

भौत विद्यया विज्ञेयस्य समग्रजगत् ॥ २१ ॥

यत्ने बहुमतिदित प्रदानेवमान प्राप्ती वा क कर्ते करित ।

सर्वसुख विचार कर्मोदा आचार्यसु सुमदा मेमोरान्डम २२६

अस्मिन् विषये अस्माकं आदरणीय निवेदनं परि ध्यातव्यम् ।

[illegible]

संस्कृत-विश्वकोष

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

या ही प्रेरणा मिळवून घ्या आणि जीवित जिवंत राहो !

निगा. पायपायी. मज. पी. पायपायी. वल. ३. ३.

प्राधान्यही घटत या भूमिकासाठी का काही वर्षांचा

अथवा अथवा अथवा, यी अथवा वा यी अथवाद्वय भाषाभेदात् ११

यस्यः पयोऽपरी विमलान्ताः परं नाति पादयामि विह्वलः ।

समि चप्यतो यन्त्रि मे विनिर्दो ह्वो विवद्यालयात्तमाय : ३२ :

अथानुसूचकपद्यतः सर्वेभ्यः कृत्वा सप्तमीनादुपविशन्ते ।

सामाजिकभावनादायीदस्तावेज विद्युत करण: ॥ ६९ ॥

ये विषयगत से प्रयोग से दृष्टा से सीखता: ।

मनोऽमृतमयं यद् वाचं विदुः शशिनि यत्नतः ॥ ६३ ॥

ये समिदन्ता ये समिदन्ता मध्ये दिवा वापरा मादवर्जो ।

सर्वे शास्त्रेभ्यः यदि हि शास्त्रभेदाः प्रापन्ताः सर्वे भवितुमिच्छन्ति कुपयन्ताम् । ६

‘‘है तब जाति तभी ‘हमारे सा तम’ तब’’ ।

बलिष्ठ दृष्टी चक्षुः ते न विद्यामसु । ३५ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥

यमद्विनिर्वाणं जलैश्चदाय समैव दामः नमः शिवायिह । ४७ ॥

हमारी माताएं मिठाईसभे खयाल व सावधानी। यदि खानसुखी हुरा १५

Abstract

पञ्चमः सर्गः ॥१॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्री ११३-१-३ एत

Abstract **Background:** The purpose of this study was to determine the prevalence of self-reported depression among the adult population in the United States and to examine the association between self-reported depression and demographic and socioeconomic factors. **Methods:** Data were obtained from the 2002 National Health and Medical Examination Survey, a nationally representative survey of the U.S. population. The prevalence of self-reported depression was estimated among adults aged 18 years and older. The association between self-reported depression and demographic and socioeconomic factors was examined using logistic regression. **Results:** The prevalence of self-reported depression was 10.1% among adults aged 18 years and older. The prevalence of self-reported depression was higher among females than males (11.1% vs. 9.1%, $p = .001$). The prevalence of self-reported depression was higher among adults aged 45 years and older than younger adults (11.1% vs. 9.1%, $p = .001$). The prevalence of self-reported depression was higher among adults with a high school diploma or less than those with a college degree (11.1% vs. 9.1%, $p = .001$). The prevalence of self-reported depression was higher among adults in the lowest income quartile than those in the highest income quartile (11.1% vs. 9.1%, $p = .001$). **Conclusion:** The prevalence of self-reported depression is high among the adult population in the United States. The prevalence of self-reported depression is higher among females, adults aged 45 years and older, adults with a high school diploma or less, and adults in the lowest income quartile. These findings suggest that self-reported depression is a public health problem that warrants further research.

सहित, अर्थात् १०० प्रतिशत

संविधान | समाज | शिक्षण | आरोग्य | कला | व्यापार |

सर्वोत्तम की प्राप्ति ॥ ०० ॥

अथानि सप्तमं प्रमाणमनुचिन्तयामः ।

पञ्चाशत् न साधयि कने वाक्ये नो पुनः क नर क

આનો અર્થ (ન) થાય નાનુકદુરની સુખીય

अथऽपिदेव नमो दत्तपात्र विभुम् नमः ॥ १५ ॥

ये अथवा यथाज्ञानाः परितुर्हिमा देवताजनयताम् ।
 ते यामुदित्यादिना भीष्म माधव्य इति अथि दीप्यताः ॥३७॥
 वदन्ती वीरवमा वीरुज्जोति मध्यमा ।
 कृतीया इ प्रदीप्तिनि वसा पितर आधवे ॥ ३८ ॥
 ये न, पितृ पित्रो वे पितामहा न आधिपितृर्नस्तरिचम् ।
 न आधिपति पृथिवीमुत या वेभ्यः पितृभ्यो कमवा विधेम ॥
 इदमिहा न मातर दिवि वसति कृषिम् ।
 माता दुःख यथा भिषाभ्येन भूम कर्तुंति ॥ ३९ ॥
 इदमिहा न मातर अरक्षन्प्रदितीऽपरम् ।
 माता प्रतिमिव साधमाभ्येन भूम कर्तुंति ॥ ४० ॥
 अमि त्रिषीमि पृथिव्या साधुर्नभ्येन भद्रम् ।
 भीरुर्न भद्र तत्रापि अथा पित्रो या तदि ॥ ४१ ॥
 अमौषेमा पथिजाता आन देवेभ्यो ननु दण्डुर्न सीकम् ।
 तत्र वेभ्यः दूषण यो वदाम्यनयाने पथिभिरुत्तमः ॥४२॥
 दूषा जेतव्यामदुःख इ निदानमद्वयर्तुर्नयथा दीपाः ।
 स जीवेभ्य परि इदमिदमो अमिर्नभ्येभ्यः सुमिदमिर्नभ्यः ॥४३॥
 आधुर्नभ्याः परि पातु त्वा दूषा-त्वा पातु मयि मरुताम् ।
 वजापती मज्जती वज्र त ईशुभ्यः त्वा देवः कविता वधातु ॥४४॥
 यमो दुमर्तुमि नै वदो अद्वनीताय वीर्ये ।
 तान्ता वमभ्य मादन वमितीवराय मच्छताम् ॥ ४५ ॥
 वमभ्या पातु वमम मागम्येनदुःख यदिदमिदम् दुःख ।
 वदाम्येनदुःखमा निदानमद्वयं ते दत्त अर्था निमग्नुः ॥ ४६ ॥
 अमिर्नभ्य परि दीपिर्नभ्येभ्यः न दीर्गुभ्य विदुः वीरवा न ।
 वेभ्यः अमर्तुर्नभ्यः अर्तुर्नभ्यो इदमिदमद्वयैवममि ॥ ४७ ॥
 वज्र वदाम्यद्वयानो वदाम्यो वज्र वीर्येन मयिमा वदिन ।
 अर्तुर्न तानिद्वयं वदो वीर्येन विषा वदो अमिर्नभ्येर्नभ्ये ॥४८॥

धनुर्वेदादाददासी मन्त्रस्य चतुःशतं वर्षं वा ददीत ।

समावृताय चतुःशतं वर्षं ददामास तन्मित्रं यः प्रीतुमीदम् ॥ १०१ ॥

विहीनोऽनुपमः ।

इह नारी पतिभोजं दद्यात्ता नि कदाचिदपि ता मर्त्येति ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०२ ॥

कदाचिदपि कौशलीकं यतादृष्टितनुव दीप यदि ।

कदाचिदपि दद्यात्तैव चेह भेदि कदाचिदपि कदाचिदपि ॥ १०३ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०४ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०५ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०६ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०७ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०८ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ।

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १०९ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ ११० ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ १११ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ ११२ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ ११३ ॥

अथैव पुनश्चमनुष्यस्यस्यो नारी कदा दद्यात्तैव चेह भेदि ॥ ११४ ॥

मित्रजन्मया हरि मासजातास्तदित्या मा कल्पते सर्वकम् ॥
 कर्त्तुं न दन्ती न्यनतु दृष्टवीर्यैरदृष्टिं या कविता कथीतु ॥१२॥
 यो ममार प्रथमो मर्त्यानां नः प्रेक्षाय प्रथमो लोकाभितम् ।
 वैवस्वतं चतुर्भुजं जनानां भुजं राक्षसं हविषा सुपथित ॥१३॥
 यदा काल पितर आ न यत्नाय वी दन्ती मनुजा समस्तः ।
 दन्ती चण्डभ्यं दृष्टिचैव भद्रं दयि न नः सर्ववीरं दृष्टान ॥१४॥
 कथाः कथीषान् सुवर्णोद्री कथयतः स्वाध्यायः क्षीमार्थैर्जनायाः ।
 विष्णुमित्रोदयं भगवन्विदितिरवन्तु नः कथायो नामदेवः ॥१५॥
 विष्णुमित्रं भगवन्विदितिरवन्तु नः कथायो नामदेवः ।
 यदिनीं चतुरस्रभौषमोर्मिः सुकथायः पितरौ सुदृष्टा नः ॥१६॥
 कर्त्तुं सुशाना अति दन्ति विष्णुमित्रोदयायाः पत्नरं कवीन्द्रः ।
 आध्यायकथायाः प्रथमा अनेनाथ कथा सुप्रमयी कवीन्द्र ॥ १७ ॥
 अक्षयि अक्षयि समस्तं कतु रिदन्ति मनुष्याभ्यक्षयि ।
 विष्णुमित्रोदयि वल्लभस्तुष्टयं विष्णुमित्रायाः पशुमामुष्टयि ॥१८॥
 यदी सुदं पितरः क्षीमं न क्षीमं मय्य सप्तदशी हि भूतम् ।
 ते कर्त्तव्यं मय्य आ सुधीत सुविदया विदये दृष्टमाणा ॥१९॥
 ते अक्षयि अक्षयि मय्य दृष्टमाणाः कर्त्तव्यायाः दृष्टमाणाः ।
 दृष्टिमाणा सुधीत मय्य कर्त्तव्यायाः कर्त्तव्यायाः मादयमाणा ॥२०॥
 अथा यदा नः पितरः पत्नरः कथायाः अथ अक्षमाणायाः ।
 सुधीदयस्तीक्ष्ण कर्त्तव्यायाः पत्नरः क्षीमोः अक्षयिमाणा ॥२१॥
 सुधीदयः सुधीदयः देवदयः अयो न देवा क्षीमया भगवतः ।
 दृष्टमाणा अक्षयि मादयमाणा दृष्टमाणा मय्य पितरं वी अक्षय ॥२२॥
 या सुधीत सुधीत अक्षय अक्षयिमाणा क्षीममाणा ॥
 मर्त्यायक्षिदुर्गमोदयमाणा विदये मय्यमाणा ॥ २३ ॥
 अक्षयि मे मय्य अक्षय अक्षयिमाणा विदयायाः ।
 विदये मय्य अक्षय देवा दृष्टमाणा विदये सुधीतः ॥ २४ ॥

इन्द्रो मा मरुताम् वाचा दिव्यं वातु वातुश्रुता वसिषी व्या
 विसीवति ।
 मीनस्ततः पवित्रतो यजामहे ये देवानां हृतमाणा इह स्य ॥१६॥
 धाता मा निर्धन्वा दधिवासा दिव्यं वातु वातु = १ + १६५३
 अदितिर्वादिनीं वसीत्या दिव्यं वातु वातु = १ + ३ २७ ।
 सोमो मा विषेदेवेदसीत्या दिव्यं वातु वातु = १ + ३२७३
 धनी इ सा अद्वयोऽपराधता अन्ने भानु भविता द्यामिषोदमि ।
 भीमस्ततः = १ + ३ २८ ।
 वाचां तस्य दिवि दुरा मरुतः सारथ्यामा दधमि वातु = १ + ३३१३
 दधिवासां तस्य दिवि दुरा = १ + ३३१३
 वसीत्यां तस्य दिवि दुरा = १ + ३ ३२ ।
 वसीत्यां तस्य दिवि दुरा = १ + ३ ३३
 शुभायां तस्य दिवि दुरा = १ + ३३३३
 अर्ध्यादां तस्य दिवि पुष्यं मरुतः सारथ्यामा दधमि वातुश्रुता
 वसिषी व्यामिषोवति ।
 मीनस्ततः पवित्रतो यजामहे ये देवानां हृतमाणा इह स्य ॥१७॥
 धनीमि अद्वयोऽमि वसयोऽमि ॥ ३५ ॥
 इन्द्रवसि मापुवमि वातपुवमि ॥ ३७ ॥
 इन्द्रं मरुतुसाराणां कमे इह सारथ्यामा दधेत् ॥
 इ वा मरुताम्वा देवस्य वा भीदतं वसु भीकं विदाम ॥१८॥
 द्यामसीं मास्तमित्ये नो द्यौ नो वस्य वृक्षं लसीति ।
 नि भीकं दनि वस्येव द्युमि इवामु दिवि अद्वयोऽम वसत् ॥१८॥
 नीति दद्यानि द्यौः सारथ्याद्वसुधयोऽन्नेन्दुहमेन ।
 अद्वयेन धति मिमो = अर्धेवस्य मातावमि वं पुत्रानि ॥१९॥
 दिविऽहं कमरुपीत द्युम् वस्यो विमदतं वातुपीत ।
 इन्द्रवसिर्वासापुत्रं कवि दिवि सारथ्यामा दिवि ॥१९॥

लभाम रंजितो जातविदोऽप्याह्वयानि कुरमीति ज्ञात्वा ।
 प्रादा विद्वन् कथया ते यत्तद्विद्वन् देव इत्यतः जयीनि ॥४१॥
 आसीनासो यद्वीरासुपस्ये रक्षि धत्त दाहये माजीष ।
 हुयेत्य विद्वन्महात्मा यथा स यच्छत त दधोर्न दधत् ॥ ४२ ॥
 अभिरुध्वाभ्या विद्वन् दद मच्छत यद्वद्व ददत सुमनीयम् ।
 आसी हवीषि प्रयत्नानि वर्हिषि रवि य न सर्वशेर दधान ॥४३॥
 एवमुक्ता न पितर वीर्यासी वर्हिष्येणु निधिषु विधेयु ।
 स आ कथन्तु त दद सुवस्यधि ह्वन्तु वीर्यमश्वान् ॥ ४४ ॥
 ये न पितुं विद्वतो ये पितामहा भगूद्विरे श्रीमवीष वर्हिष्ठा ।
 वैविर्दम मरुतासी हवीषुमपुमदि इतिशामवापु ॥ ४५ ॥
 ते शत्रुपुटैवता श्रेष्ठमाया श्रीरुधिरि श्रीमरुतश्री अभि ।
 आने याहि यद्वत् देवमभौ आने अविधिर्वापिनिर्धर्मशदि ॥४६॥
 ये यतासी हविर्दो हविष्य हवीष देवै कथय तुरीषः ।
 आने याहि यद्विद्वेभिरर्षाह्वरे पूर्वैर्वापिनिर्धर्मशदि ॥४७॥
 यत्र सर्व मातर भूमिवीरासुपस्ययत्र हविषी हवीषाम् ।
 कर्तव्यदा इतिषी हविषायत्र यथा त्वा पातु इत्ये कुरवाम् ॥४८॥
 यत्तद्वत्त हविषि सा नि मायता यद्वत्तमात्रे इव सुवर्तना ।
 माता पुत्र यथा विद्याभ्येनं भूय जगुर्दि ॥ ४९ ॥ १-४ ॥
 कथञ्चमाणा इतिषीह निरुतुल्यय मित्र तव दि यमनाम् ।
 ते यथासी ह्वन्तुत श्रीना विद्यायाम्ने यद्वत्त यन्मज ॥ ५० ॥
 आने यद्विषमि रविषी कथवीष श्रीतं निदधमो यद्वि विष्म ।
 यता भूत्ता पितरो आरयन्ति ते तत्र यत्र माद्वत्त ते कपीतु ॥२॥
 इत्यमर्षे यमस मा नि विद्वन् विद्वो देवायामुत श्रीमवापाम् ।
 यत्र यत्रमभी देवयाम्पुमिन्नेना यन्मता माद्वत्तान् ॥५१॥
 यद्वत्त पूर्व यमस यमिन्नेनापिमनीकनीनये ।
 तच्छिन् कपीति सुतयत्र यत्र तच्छिन्नु यत्रे विद्यादापौम् ॥५२॥

**एतैः कृत्वा सङ्कुलं साहसोद विधेयः सर्वैः कृतं वा प्रत्यक्षः ।
अभिप्रेक्षितानामर्थं लभेतु भीमश्च कीर्तिमान् अभिषेकः ॥३८॥
सप्तशतीरोरुध्वजः सप्तशतवर्णः पथः ।**

अथैवमस्मिन् यत्कालेन वा नृपः पश्यन् ॥ १३ ॥

एसा नापीरविषयाः कुरुक्षेत्राध्वनेऽपि सर्पिषा मं भुजस्तान् ।
अनयसो अदमोऽपिः कुरुक्षेत्राध्वनेऽपि सर्पिषा मं भुजस्तान् ॥१०॥
मं भुजस्तान् सर्पिषा मं भुजस्तान् सर्पिषा मं भुजस्तान् ॥१०॥

[illegible]

मौलिभिः मौलिभ्यामनि चादिभिः चादिर्यामनि ।

अपराध, त भुव इयं कल्पि' तमप ॥ ५० ॥

विद्ययाभी यत्कर्म तन्मीतु मः सुखमा श्रीपदानु सुखम् ।
 इदमे वीरा वदन्ती भवन्तु सीमदण्डवन्धवन्तु सुखम् ॥ ३१ ॥
 विद्ययाभी यद्यतने दधातु पर्वतु यत्सुखम् न पितु ।
 वसायुषतु सुखवासा मरिच्यदी श्री श्रीरामायणी यत् न ॥ ३२ ॥
 यो हमे यन्मरिच्यदी यत्सु विदुषां यत्सु यत्सुमैतौनाम् ।
 यत्सुमैतौनाम् यत्सुमैतौनाम् यत्सुमैतौनाम् यत्सुमैतौनाम् ॥ ३३ ॥
 यत्सुमैतौनाम् यत्सुमैतौनाम् यत्सुमैतौनाम् यत्सुमैतौनाम् ॥ ३४ ॥

[illegible]

विराजयति वरुणश्च दूतं यजमानं भोगीं यदुक्तं भुवनात् ॥ ६६ ॥
 यस्तु जगत् स यदा मयं विना कुर्वेभ्यः धनम् ॥

त्रिंशो यो अग्निं सुदृष्ट्वा बाह्वनि सीमा श्रोत्रिमोक्षति ॥६७॥

अदूर्वाविहितान् कृष्यान्वागच्छे देवा अधारयन् ।

ते ते मनु सञ्जानन्ती मनुमन्तो दृतवुत ॥ ६८ ॥

रुध्रे भाना अतुषिरामि तिर्यग्निश्च आभासते ।

तासो मनु विभी रज्जीरामो यमी रात्रातु मन्वतान् ॥ ६९ ॥

तुनर्वीदि वनमन्त्रे य एव निहितस्तपि ।

समा वसन्त आदत्त आभाते निदया मदन् ॥ ७० ॥

आ रमन्त आतवेदश्रोत्रमन्त्रो अक्षु ते ।

रज्जीरमन्त्र च द्वायैव भेदि कृत्ततामु श्रोत्रे ॥ ७१ ॥

हे हे पूर्व पराजता मघरे पितरश्च ये ।

तेभ्यो कृत्स्न कृत्स्नेतु मातृपिता ऋन्ममि ॥ ७२ ॥

मज्जा रीत मघ मनुमन्त्र आ रश्च इन्द्र रीदपन्त्रे ।

अभि वैदि मन्त्रो मातृ पितरा विनुवा सीमा मघमी यो यत

॥ ७३ ॥ (१८)

उत्तीर्णपत्रम् ।

आ रीदत अभिमी आतवेदश्च विनुवात्रे न व आ रीदयामि ।

अमादूर्वाविनी अन्वयाद् रीमान् कृत्ता कृत्ततां यत्त श्रोत्रे ॥ ७४ ॥

देवा वाचमन्त्र मन्त्रमन्त्रि जपि पुष्येष्टान् शुभो ज्ञातुयामि ।

मिथिर्वादि पवित्रिर्देवमन्त्रैर्विष्णोश्च सवे यमि सीमन् ॥ ७५ ॥

आतम्य मज्जामनु वाय मन्त्रविष्णु कृत्ततां येन यमि ।

मिथिर्वादि पविमि अग्ने मज्जाद्वया मातृ मघयमि यतोने मात्रे

अधि वि अन्व ॥ ७६ ॥

तप सुचर्वा मघरश्च मातृ मातृमन्त्र इतो अवि विहधि यिता ।

अर्वा श्रोत्रा अन्त्रेष्ट विता मघमूर्त्रे मज्जापत्रा कृत्तान् ॥ ७७ ॥

वाचमन्त्रा वाचमन्त्रमन्त्रिर्वा कृत्ता मातृमन्त्र इतिर्वी यमिष्ठान् ।

मतिशो सीमा कृत्तता अर्वा आतम्य मज्जापत्रा कृत्तान् ॥ ७८ ॥

भुज या रीज कृषिर्षी निष्कलीकृतमन्त्रिचक्रवर्तस्य अमयः ।
 कुरु या गच्छ कश्चमायेव पाथ्यं सुखेन चमेन दिवा शरीरतः सर्वा
 भुजगच्छीयमायतः ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।
 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

अहिंसाप्रत्येदिहिल्ल अस्सया समदुः सर्वे एव ताहिंसेवमेव
 पुणे अहिंसा एवमु अं दुपभास्यं पचासवतु ताहिंसेवम् ।
 अहिंसाभिहे एवमु मणे अहिंसेवमेव मन्थसेवम् अहिंसादि दिने
 दिने अहिंसेवम् अहिंसेवम् अहिंसेवम् ॥ ८ ॥

दूधमयं जलमभिषृज्यभिषीकामभिः शीतं धारयेत् ।
 यथा भूया दृढिवाहो बभ्राज श्व देवैः यजमादं मरुतिः ॥४२॥
 जलमभिः जघानपुं तं द्रुपदश्चतुर्मुखश्चन्द्रमहात्मनेनम् ।
 दक्षपौत्रा विहितो जातवेदः सत्यवैशं पदि दृष्टवान् शीतं ॥४३॥
 जलमभ्या दक्षिणा या यजमां जलामपयं मेधं जातवेदम् ।

[illegible]

पुनः सप्तमः १८ मास निर्दिष्टम् । १४ ।
 वैज्ञानिकसमावेष्टम् । १५ ।
 नवीनः १८ मास निर्दिष्टम् । १६ ।
 १७ ।

ਅਮਿਰਜੀਤਸਿੰਘਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਭਅਭਿਵਿਧੀ ਲਈ ਸਭਾ ਸਮਿਧਾਨੀ ਅਨੁ ।
 ਦੁਸ਼ੀਅਤ ਸਭਿਲੀ ਸਭਾ ਅਭਿ ਸਭਾ ਦੁਸ਼ੀਅਤ ਸ਼ੁਭਾਅਨੁ ॥ ੧੨ ॥
 ਅਭਾਅਨੁ ਸੀਧਾਂਤਸਭਿਲੀ ਸੀਧਾਨੁ ।

574

श्री कृष्णः पवित्रासौ राजाऽयं वै देवाणां हृत्तमामा देव एव ॥४॥

—पुष्पकान्तु कविश्रीकृतम्— १ = १ १० ॥

अथ यथाहं ह्यहं वाचस्पतिः । ० ॥ १५ ॥

अनुपमानं कृतमप्येवमेव । ० ॥ १८ ॥

अथ श्रुत्वा सांख्योपादयेत्- । न ह भूः न भृशः न भूतः ।

अधुपमानस्यर्वाभरैश्च = । * ॥ ३५ ॥

अथ महाभारतस्य सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

संपुष्टम् समाप्तम् । • • • • •

पञ्चमनामसर्वांगसहितः श्रीगुरुः ।

श्रीकृष्ण राधिकायै नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अपुनरपि विद्वत्सु कृष्णभक्तौ हिता अवापद्यन् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १०॥

सर्वे भाना बहुविधाणि तिलीययाः सुधानती ।

सायनं कम्पद्वीः समीपेसायनं सायनं सायानु सायानात् ॥२५॥

पवित्रः सुप्रसन्नः । २७ ।

इत्यथोक्तं तद्विषयस्य प्रामाण्यं च योजितम् यथा पूर्वं ।

प्रमाण पत्रावरून सध्याचे दरम्यान सुट्टीमध्ये काय होता १५५५

आत्मवान् आत्मानोऽपि सर्वं नृपयन्त्यमोऽपि नृपयन्ति ।

ये क्षयानि च न क्षययन्ति तथैव ते कुक्षे दक्षिणां वाहमातरम् ।

ਘੋਰਾ ਹੁਕਮੀ ਅਥਵਾ ਅਨੁਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਤਾ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਲੀ ਘਾਹੁਣੀ :

આલેક્ઝાન્ડરોવના અભિપ્રાયે આ રીતી: વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪ માં ૧૨.૧

पुल्लो दैवः कुर्यात् कालो दहति काली

तस्य समस्य धातोः कर्त्तव्यत्वात् परः ॥ ३५ ॥

माना प्रत्यक्षपद्धति अन्तर्गत निम्नलिखित

तां वै यमस्य शब्दे अचितासुखमौचिति ॥ ३२ ॥

एकलक्षं चतुर्धनं भूमिद्वयं चतुर्धनम् ।

पणोः षोडशीः षडया विद्वत्पुत्रिणां च विद्वन्मृत्वात् ॥ १ ॥

ਭਗਵੰਤਾ ਕਰਿਖੀ: ਭਗਵੰਤਾ ਕਰਿਖੀ ਭਗਵੰਤਾ ਕਰਿਖੀ ਭਗਵੰਤਾ ਕਰਿਖੀ ।

विद्यया च सर्वं भूयान् विद्याया कमानपह्नुषीः ॥६॥

मैत्रावरुणः दधिनिष्ठः सुषोमिः पादधः सत्यश्रुतः ।

अथिदमसि पित्रः पितृममदन् पितृममदन् दिवसि पित्र्यजाय ३३

सहस्रधारी जगज्जगद्विधायाः सत्यज्ञान सन्निभः ह्यहम् ।

‘‘सर्वं दुःखममनसकृतमनुपासते पितरं कथामि ॥ १५ ॥’’

एतद्व्याख्यायाम् अहमेव पितृ तत्त्वज्ञानात् अहं एवेति ।

सर्वान्प्रसङ्गान्मिति तत्रैव प्रस्ताव्यं तदुक्तं याज्ञिक्यायम् ॥ १-७ ॥

नक्षत्रैश्च यत्प्रभविनिर्दिष्टमित्तं तद्वत् भवति ।

सूक्ष्मिणी वीर्यवर्धनो कर्षोभा यमपानकः ॥ ६८ ॥

सुख पीछेछोड़ भातकेंदर्योपायो मधुमती विजय ।

अहो विदुषोऽप्यहं दुःखमा भवति वैश्वदेवमासुखंयुः ॥८॥

आपको चयनित व शिक्षित विद्वत् शरीरस चर्च विज्ञानों में सुप्रसिद्ध।

प्राचीनसूत्रानुसारेण ये सप्तधर्माः सन्ति चर्यवीर निपथ्याम् ॥३॥

अभिमतं भवति इत्यत्राह कृतमिदम् ।

॥ ३६ ॥ निविष्टाविष्टोन् विष्टुन् शरावली गतान् ॥ ३६ ॥

॥ ते त्वं शब्दं शब्देभ्यः शब्दात्तु निवृत्त्याय मे ।

तो ते शब्द अस्माकम्भिः प्रयुज्यते इत्युक्तं न तत् ।

प्राप्तः प्राणः अनुविद्यमानि निरुत्तराः स्यान्ती ।

[illegible]

क्या तुम्हारे पास मिठाई बनाने का कुछ ज्ञान है, बेटा ?

सुवातरी विधानधारा अन्तर्गत यो कानून बिलान्तर्गत राखिने, सोवम् ।

.....

[illegible]

한글: 2014년 12월 15일

आनयाभिन्वुर्दृष्टिर्नि मादृशममनीषा इव वा भेदज्ज्ञे ॥ १४ ॥
 वरकर्मित वा वर्यं वदामोक्त्वा स्रवामिर्दृष्टिं पिष्टमिन्दुनी ।
 सदन्तार्धमिदो यत्नं मानं रावयोर्धं यजमानाय चेति ॥ १० ॥
 दृष्टिर्वा दृष्टिव्याप्ता येददमि देवी श्री धाता त्र तिराज्जगुः ।
 परापरीक्षा वद्विदो यद्वयथा मृताः पिष्टुर्धं भवन्तु ॥ १८ ॥
 वा य यवेवाजयतकृतेषां यदामभिषा यतीषुः ।
 यज्जदितमज्जती तदमाय दानुः पिष्टमिदं श्रीरनी मम ॥ १६ ॥
 यजमनश्चक्षिवा महती श्री यनेन दत्ता सुदुधा ययीषाः ।
 यौधेये श्रीवानु यदुच्यते यथा पिष्टम्भ यजमनराजयादि-
 मान् ॥ १० ॥ १७ ॥
 ददं पिष्टम्भः स भवामि दृष्टिर्द्विर्देवेभ्य वर्यं यद्वयमि ।
 तदा श्रीरु दृष्टव मेधो भवन् प्रति तदा वागन्तु पितरा वरितम्भरं
 परं दृष्टिर्द्विर्देवी मेधोऽस्तु प्रति तदा वागन्तु पितरा वरितम्भरं ।
 यद्वयम्भं त्वं स भवन् वागन्ति मे तद्वया यज्जदामि ॥ १२ ॥
 यजो यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।
 वागुर्द्विर्देवी विद्वद्दीर्घादुवाय यतवागदत्त ॥ ११ ॥
 यजो यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।
 तद्वयम्भं पिष्टमिदं दृष्टिर्द्विर्देवी स श्रीरनी वर्यं श्रीरनी वागु ॥ १३ ॥
 यथा यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।
 यथा यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ॥ १५ ॥
 ददं दृष्टिर्द्विर्देवी यजो यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।
 यजो यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ॥ १६ ॥
 ये य जौता ये य मृता ये जौता ये य दृष्टिर्द्विर्देवी ।
 देवी यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ॥ १७ ॥
 यथा यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।
 यथा यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।
 यथा यज्जदामि यद्वयम्भं त्वं स भवन् श्रीरनी न वागन् ।

सैवमौ धूम ज्वरीहृदि विवि वं वृद्ध यातातः ।

सुपौ न वि युता न् कथा याज्य रोचते ॥ १८ ॥

य वा पत्नीकुलिन्दुषा निन्दति यथा सप्तुर्न य भिक्षातिबद्धि ॥

मार्ग इव सीपाः समर्पणे सीमाः कथमे मलदामना यथा ॥ २० ॥ २१ ॥

अथकमीलदन्ता द्याव मिथो अभुवतः ।

अभूयत आमात्रयो विषा यमिहा रैमहे ॥ २२ ॥

या ज्ञात पित्रः सीमासी बन्धीरैः पद्विभिः विद्वद्वाचैः ।

यापुराण्यै दृष्टः यज्ञं च राजस्य वीनेत्यमि ता यकथम् ॥ २३ ॥

यथा ज्ञात पित्रः सीमासी बन्धीरैः पद्विभिः दूषाचैः ।

यथा मार्गि युनरा यज्ञ नी यज्ञान् दृष्टिर्नु सुप्रजः दूरीया ॥ २४ ॥

यही अग्निपञ्चदिकस्य विद्वत्सीमा यमयं ज्ञानेदः ।

तह यज्ञयुनरा यज्ञयामि यज्ञः कर्मे विनये मादपधम् ॥ २५ ॥

अभुवतः पवित्रो जातयेदः यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ।

मायाः विद्वद्वा यमया मे यकथदि न् इव यमया दूरीरि ॥ २६ ॥

यही वा दृष्ट मे यमः यज्ञयामि यमयाः ।

यम्येन धूम ज्वरीहृदि ॥ २७ ॥

यम्यन्ता सीमाः विद्वद्वन्ताः विद्वद्वन्ता ता सीमा या याद-
याभि ॥ २८ ॥

येष्ट्याले विनरसी पा र्थिव्यभि ॥ २९ ॥

सदुल्लं वरुष याज्यमादवाधम वि यम्यन्ता यमयाः ।

यथा यज्ञमादिष्ट इति त्वानात्रमी अदितायै यम ॥ ३० ॥

याज्यमादवाधम वरुष सुप्र यम्यन्ता यमया यम्यन्ता यम्यन्ता ।

यथा सीमेम यमया यमया यमया यमया यमया यमया यमया यमया
॥ ३१ ॥ (२५)

“ यम्यन्ता यमयायमया यमया यम ॥ ३२ ॥

यमयाय विद्वद्वन्ता यमया यम ॥ ३३ ॥

तेरेबीपतिहते । अघाम्नेरभिभिति च दावम्भी

पितृभ्यः सीमवद्वा दाया नञः ॥ ७१ ॥

अमाय पितृभ्यो दाया नञः ॥ ७२ ॥

वतते प्रततामश् दाया दे च त्यामन् ॥ ७३ ॥

वतते प्रततामश् दाया दे च त्यामन् ॥ ७४ ॥

वतते तत दाया ॥ ७५ ॥

अथा पितृभ्यः दृतिबीषद्वा ॥ ७६ ॥

दाया पितृभ्यो अन्तरिक्षमद्वा ॥ ७७ ॥

दाया पितृभ्यो दिविमद्वा ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

नमो व पितरः नमो व पितरो रमाय ॥ ८० ॥

नमो वः पितरो भामात्र नमो वः पितरो अम्भी ॥ ८१ ॥

नमो वः पितरो यदौर ततो नमो वः पितरो यदुर्गूर ततो ॥ ८२ ॥

नमो वः पितरो यद्विषं ततो नमो वः पितरो यद्विषं ततो ॥ ८३ ॥

नमो वः पितरः अथा वः पितरः ॥ ८४ ॥

सिद्ध पितरः पितरोऽत्र मूर्धं का पुषास्तेऽत्र मूर्धं देवा जेता
मृगाश्च ॥ ८५ ॥

व दृष्ट पितरो जीवा दृष्ट वत का अन्तरिक्षेऽत्र तप मेषा जेता
मृगाश्च ॥ ८६ ॥

का त्याज्य दधीमादि युमन्वा देवावरम् ।

तत मा ते जनीतसे अग्निदीक्षन्ति ततोयं स्त्रीकाम का तपः ८७
अमृत अमृतमेषा युमन्वा धामसे दिवि ।

न सो विरक्तमेवः यत विभक्ति विद्युतो विरं-से अका
रोदयो ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

॥ अन्तीकम् ॥

मध्यमे अभिभिति च, मध्यमे अग्निं मृगाणि व

समारोपयेत्, ब्रह्मण्य् स्यादतन्निवृत्त इति ॥ १ ॥

तत्र शीघ्राः ।

ब्रह्मचर्याश्रमे शिद्धौ गुरु-गुरुयुगे रतः ।

वेदानधीमानुद्भूत उच्यते गुरुयायमी ॥ १ ॥

दारमादयः सद्यःसमिन्नादाय मन्त्रितः ।

ब्राह्मीमिति रजितासामहोरात्राय निर्वयेत् ॥ २ ॥

संविभज्य सुतानर्घ्याभ्युक्तमान् विसृज्य च ।

धरेत् वनचर्येण शुचीं देवि परिधमन् ॥ ३ ॥

अथैव वर्णना धरेत् इति वक्तुं मन्त्रानुर्धमाणि शीघ्रा इति मन्त्रेण चण्डो ब्राह्मीन् 'समारोपयेत्' आवाप्नोति निर्वयेत् समारोपयेत् ब्रह्मण्य् 'साम्' भवेत्, 'तदा' ब्राह्मणः, तद्वि शीघ्रादित । 'इति' अर्थब्रह्मणो ।

ब्रह्मचर्यं सद्यःसमिन्नादाय, तर्जति । सद्यःसमिन्नादाय ब्रह्म चारि सद्यःसमिन्नादाय सद्यःसमिन्नादाय ब्रह्मचर्यमधीकृतमाद । ब्रह्मेति । वेद वेदी वेदान् वेदेष्वपि, 'ब्राह्मी' ब्राह्मी मन् गुरुया गुरुयुगे मन् दारमादीन् धरेत्, 'आयमी' उच्यते उच्यते । मन्त्रित इति । ब्रह्मीमादि ब्रह्मण्य् मन्त्रयेति विद । च ब्राह्मी ब्रह्मचर्याश्रमे 'ब्राह्मी' धर्मिण्य इति 'धरेत्' कुर्यात्, 'तदा' देवताया वीजये 'ब्राह्मी' मन् विदेत् 'ब्राह्मी' मन्त्रयेति तदा निर्वयेत्, इदं हि दारमादयः कर्म, ततः च ब्राह्मण्यदिह कुर्यात् । संविभज्येति 'सुतान्' पुत्रान् चर्त्त 'संविभज्य' विभज्यमान् ब्रह्म 'दायमान्' शीघ्रा दीन् विभज्य धरेत्, 'वनचर्येण' वनमार्गेण धरित्वा ।

बाहुमच्छोऽम्बुमच्छो वा विहिता मोचरः फलैः ।
 समरीरे समरीयः पृथिव्यां बाहुपातकाः ॥ ४॥
 सप्त तेनैव पुरुषः पृथं सप्तसु लब्धते ।
 सनामधेयसु स किं वस्त्रिन् सप्तसु लब्धते ॥ ५॥

वनधर्मका 'परेत' परेतु विचरेत् । चामिदधेतु इन्द्रवरुणौ-
 चरका होमभयो वनेऽभिनिवर्त्तं गतिं वाह्येति इत्या समा-
 रोच्य 'परेदिति इत्ययम् । 'वन्ते' वसिष्ठे 'द्वे' लीलादेः
 परिमल्लोति परिभयः सन् तथिन् काले बाहुपातकारो-
 ऽम्बुपातकानि वा भवेत् । "विचरन्ते अस्मिन् पातकं" इत्यादि
 वचनं दोषानिवारणादयं पातकानि दोषानुवेपादिति वक्त-
 मापातेन दोषाया वक्तव्यम् : 'एते' वृक्षादिभ्यो विहि-
 तम् 'चरन्त' इत्यस्य वक्तव्यं येन ज्ञेयं, वक्तव्यं किं नै दास्य-
 चेति, तत्र पातकानुवेपातरं विदधानीति विहितानेभ्यः
 सतः तत्रिस्तस्मादेव वक्तव्य-परिषदः । विहितानेभ्यः
 रिति वाटे 'वत्तरपदे' कर्मादिभिः न 'विहिता' विहितेन
 विभक्ते भवेति वक्तव्यं, विहिता, वत्तरपदेतिन वक्तव्यमयम् ।

अग्निमुपममाधनैर्बुधैः, अन्त्याः वा पत्नियभिः । एतज्ज
 पाद, समरीरे समरीय इति । 'समरीरे' सदेते कोहान्ते
 वत्तान्तेनां समरीयः, यतः परमर्षेण दोषाश्चमुपराधी
 मोवाज्जोवा परमर्षेणानिपदि समरीरेति विहितम् । अद्विषा
 मानुपातका इति । इत्यादयो भूमी मानु पातकानि ।

मन्त्रतस्मिन् वा एतम् वक्तव्यमिति पुनः वक्तव्ये परिभाषा ।
 एतज्ज पाद, पादु रित्येवेति । 'तेन' अग्निना सप्तैव वर्तमान-
 पुरुषः यदं 'सप्तसु' एतद्वक्तव्यं वक्तव्यं नैवेद्येति इत्यर्थः ।

तस्मात् फलविशुद्धादौ संज्ञास सद्वैर्चिमान् ।

अन्निवर्षं निष्कामसि दानमस्य प्रपश्यते ॥ ६ ॥

जीवाश्मस्यैषा सदितो यने मण्डति मयत ।

[illegible]

ननु सङ्क्षेपेन तस्य 'सम्प्रदायार्थतया' कथं न सङ्घासक्तिरे
विद्यम् ? इति सङ्घासुप्रसङ्गात् स्यादेव परिहरति, नप्यत
इति । 'सङ्घासिद्धशब्दो' यत्नेन सङ्घास्येन विद्यत सङ्घास
स्वीये घोड्डी सङ्घास्येन सङ्घास्येन न सङ्घास्येन, 'सङ्घा
स्य' सङ्घास्येन यत्नि, य सङ्घास्येन सङ्घास्येन न सङ्घास्येन ।

ननु तथापि चन्द्रिहोतादि प्राथित्यं लोकोक्तं नास्ति हेतुः
मुनयः कृत्ताप्येवमेव तेषां कर्मनिर्णयः । न हि सन् पुत्रस्त
ममशक्तिः । तिष्ठति, तदाहोतादि ममत्वं कदाभावादन आह,
चन्द्रिहोतामृतः । यस्मिन्नेव एव तर्कादहं तद् 'चन्द्रिहोता
पुत्रस्तमेव कर्मनिर्णयः' निष्कुम्भति निर्धारति कर्माति ।
आहोतवदित यानकस्य वयसि, कदावापिवापिपौत्रकर्मभवा
वयसि वै श्रीवाचं ममरापि सति यानकस्य ममलोकाय
'पुत्रस्तमेवमेव यानका दुष्टतः दुष्टेना लनसीयति' इति
श्रुत्येव आहोति ददाहोता ममिमत्तादिति श्रीवचनम् ।

नमः कृष्णायस्वामिने सुविप्रसुताय चक्रवर्तिने मङ्गले ॥ इत्युक्तं

त्यक्त्वा कामान् सन्नासति भयं किमनुतिष्ठति ॥३॥

किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् ।

गर्भवास-भयान्वीतः शीतोष्णभ्यां तथैव च ॥८॥

गुहां प्रवेष्टुमिच्छति परं पद्मनाभयम् ॥९॥ २॥

इति सद्वाच्यान्निमपुनरावर्तनं मन्वुर्जाया
 नावहदिति । यथाप्यात्ममत्त्वान् जपन् दीक्षामु-
 पेयात् । आयाचवासाः कवीयस्य लीमधुतः
 स्त्रादिवि । कर्तुंको बाह्विमृज्जमार्गो भयस-

[illegible]

तर्हि चत्विष्टयूहायमाने त्रिंशत्तुल्यकार्यम् । यत आह,
 चत्विष्टयूहानिति । यथाकम्पनात् कान्तिरप्यस्तीति न तु
 दीप्तादयं गच्छात इति । तस्मात्, दीप्तामुपेक्षयति ।
 दिव्यं धातुं ददाति, श्रीयमोऽथ दीपा इति 'दीपा' क्त
 विभेद्यं तदुक्तम् ।

“आम दिव्य यती दयात् कुर्व्यात् पादपद्मम् ॥”

सम्बन्धित विषयों का सीखने के लिए प्रेरित करने के लिए १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

तन्म 'इषेयाम्' पञ्चोपात्तुं यद्वीत्यं चान्विद्धिमात्रं वाच्यं ।
 कथमेति । कथमेव एत 'इषेयाम्' वान्नी वपुः साहस्यं भवान् ।
 'इषेयाम्' एवमेते आह्वयानि विनिर्दिष्टे ।

• **काशीप्रसादजीनामि वर्येदेति, अथापि वार्येदित्यर्थः।**

नयैव वैद्विद्यामनं दध्यात्, पवित्रं धारयिष्यन्-
संरक्षयार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र टीकाः ।

कुण्डिकाशुभम् गिर्यां निविष्टपशुपान्नी ।
शीतोष्णपानिनी पान्यां शीतोनाच्छादनमया ॥३॥

कहंको ग्राहुरिति । कहंको ग्राह् कर्त्तव्यः । न वि कश्चित् प्रवि-
श्यादधीति भावेन तदेव कर्त्तव्यमिति द्वारैश्च कर्त्तव्य-
विमुक्त्येति । अनयैव विदुषा निष्ठति, तर्हि 'विदुषः' अन्तिम-
मार्गे कश्च ग्राह्यो भवति, कुत्रचि कश्च प्रतिपद्यते न भवती-
त्यर्थः । अनिष्टैतद्वेदिति पाठे अहीत्यर्थः ।

परिचर्यविशेषाच्छात्र, निवासानं दध्यादिति । शिष्या
चक्षते भुज्यते अनेनेति 'निवासान' भोजनस्थानं 'दध्यात्'
पशुपान् 'पवित्र' चाश्वपादिभिश्च सप्तकादि-निवारणार्थं
वस्त्राच्छात्रं वा सप्तपञ्चनिवारणार्थम् । शीतोष्णपानानुपपन्नस्य-
मैतन् । 'कुण्डिका' निवादनं पानं 'पवित्र' आश्रयः कश्च-
नियेष्टः 'गिर्याम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भास्वधारणार्थं सर्व-
'निविष्ट' निविष्टः पशुपान्यायक आश्रयम् 'अन्यमर्थ'
संज्ञकज्ञान, उपपन्नमिति पाठे 'उपपन्नम्' पादपाने, शीतो-
नाच्छादनमिति, कृपे प्रवेदनमर्हतीति शीतोनां पुनितः तस्य
पुनित्याद् उपपन्नमित्युक्त्येवमिति कृपे प्रवेदनमेवमिति ।
शीतोनिनी कृपः, तस्यैव हि कश्चो मया न पुनश्चक्षति-
मर्हतीति शीतोनां, शीतोनां शीतोने चक्षणाकार्येवमिति
निवादनम् अहम्, तस्याच्छादनं सप्त पञ्चः तत्र दध्यात्-

पवित्रं सानगाटीषु उत्तरासह विदग्ढकम् ।
 अतोऽतिरिक्तं दन्विषित् सर्वं तदर्थवेदु यतिः ॥१॥
 नदीपुच्छिन-शायी साहिवागानेषु बाह्यतः ।
 नात्यर्थं मुच-दु-ग्राभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ २ ॥
 ध्यानं दानं तथा गौचमहिः पूताभिरुपरेत् ।
 सूयमानो न तुष्टेयं निन्दितो न शयेत् परान् ॥३॥
 भिक्षादि वैदम् पात्रं सानद्रव्यमुदाहृतम् ।
 एतां हस्तिमुपासीता पातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥
 विद्याया मनसि संयोगो जनसाक्षात्प्राप्ता-

‘पवित्रं’ वृषदेवितेति पुनः उत्तरासहमिति एव , “पवित्रं
 सर्वेने कुमे । पवित्रं सान्म दानवीर्ये चार्थे तदन्वयम्” इति
 विवक्षितम् । एव तु उत्तरासहं अन्तर्गोपनं अन्तर्गोप्यं विवक्षितं वा
 व्याहृते । अतोऽतिरिक्तं तदर्थं व्याहृतिः अत्रान् कुस्यात्
 तदि देवाद्यान् न दुर्गर्जनहन् अन्तर्गोप्यं वाह्यतः । सान्द्रव्यं
 मिति । एतां ह्नु उपनिषदाद्यर्थं भाग्यन् एव अन्तर्गोप्यं ,
 भाग्यं अत्रान् एव अन्तर्गोप्यं । ‘दानं’ सर्ववर्गं , ध्यानमिति
 पात्रे ध्यानसाधनमाश्रयमादि । ‘परान्’ निन्दकान् भिक्षादि
 अत्रान् न निविष्टं असीना , तथा ‘वैदम्’ अन्तर्गोप्यं
 तदन्वयवितम् , एताम् ‘हस्ति’ अन्तर्गोप्यं ‘उपासीता’ अन्तर्गोप्यं
 अन्तर्गोप्यं कुर्वाणा ते ‘हस्तिपात्रं’ अन्तर्गोप्यं ‘पातयन्ति’
 विमर्शवत्प्रादयः तान् अन्तर्गोप्यं ।

आर्यसाम्येदेवेत्यन्तर्गोप्यं अन्तर्गोप्यं अन्तर्गोप्यं अन्तर्गोप्यं
 अन्तर्गोप्यं अन्तर्गोप्यं इति एवेतिदुमाह , निष्पत्त्या इति ।

आद्यायुवीयोर्ध्वोतिर्ध्वोतिश्च आसीत्ताः पृथिवी
पृथिव्या इत्येवां भूतानां ब्रह्म प्रपद्यते, अक्षरम-
क्षरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते, तदभ्यासेन प्राद्याधानौ
संशयः ॥

तत्र श्लोकाः ।

इत्यथापानयोर्मध्ये पाथी आस्यास्य संशयेत् ।
मन्दस्य दगनैर्विद्धां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १ ॥
सायनाक्षां तथा दृष्टिं योधिं ह्यास्य तथा भुवि ।

‘विद्यायाः’ साक्यवृत्तान्तः, यनीऽपिस्तवः, अस्यास्य ‘आस्या’
लिंगः, मन्दस्य ‘अथास्यादायास्य’ मन्तुल इत्यादि पीठना,
हान्दस्य अक्षिः, इतिष्या अद्यास्यात्, ‘यति’ एवमस्यास्यास्य
एवा ‘भूतानां’ यदीयायां सस्या इति वेद्यः । तेन ज्ञानी ‘ब्रह्म
प्रपद्यते’ तद्व्यतीत्यर्थः, अथवा विद्यायां सत्यसि ‘यदीय’
ब्रह्म पानयोऽपि, तेन सत्यसि इत्येव शीर्षे तत्त्वार्थं
सर्वं योऽपि सत्योऽर्थः । तत्त्वार्थप्रकारः, अक्षरमिति । त्रि-
कला प्रपद्यते = ‘तत्र’ ब्रह्मप्रीत्यासेन ‘प्राद्याधानौ’ ताम्
‘यदीया’ लिङ्गस्य लिङ्गस्य इति पूर्वोक्तयोस्तात्पर्यात् त्रिकला
अक्षरं प्रपद्यते इत्यन्वयः ।

अविश्वमेव लिङ्गिदं दोषं व्यतीत्यविवेचयामास, इत्यथापान
योऽपि ‘अथास्यात्’ पाथीकई इत्यव्यतीत्यर्थं पाथी ‘आस्यास्य’
साक्यलिंगेनार्थः, अथवेत् प्राद्याधानमिति वेद्यः । पुनः त्रि-
कला १ ‘दगनैः’ दग्ने अव्यतीत्यर्थे विनिर्गता लिङ्गः मन्दस्य
‘यदीये’ प्राद्याधानमिति अन्वयः । तत्र ‘सायनाक्षां’ यद्-

यवधे नानिके न यन्माय न स्वय स्वर्गयेन् ॥१॥
 यव जैवं पदं यत् तद्भास्य तत् पण्ययम् ।
 तदभ्यासेन ज्ञेयैत पुर्वेज्ज्याधितान्नमेन ॥ २ ॥

विना इति 'योत्रे' इत्यने 'भ्याम्' स्यादिति, पुनराविति
 पुनोत्रेर्दोषत्वात् योत्रेयवयवयवयवयवयवसेन इत्यपीति
 योत्रे 'अवति', तदा यत्रायेव भुवि स्यात् तदुक्तं
 पुनविन्दो

"तिथेयुर्दोषो इति निमित्तार्थं महाकवि " इति ।

योत्रे 'आद्यस्य', भुवि 'आद्यस्य', अत्रे 'तिथेयुः' इति ।
 तदा 'नात्रे' नामाये इति अत्रार्थं संयोज्य । नामाये इति
 त्रि । तयोक्तस्यैव विद्या, न यथावेति । तद्यवयवयव
 यवयवम् । यवधे इति न यव 'योज्य' । यवयवो इत्यपि
 इत्यपीति भित्तायां आसीद्वेन योत्रेयवयव तदुक्तमात्रा
 सिक्ताये त्रि तं विवेचयति, न तत्र यवयवे भवता योत्रेयव
 पुनरेति वचनमुक्तार्थेऽर्थात् न यव यवार्थं वा यत्रेयव
 त्रिचित्तानाया नैव त्र्यवेदिधर्त ।

तर्हि क्वच नन भ्याम् १ इत्यत आह अवेति । क्व
 मैव पदं त्रिपुत्रं यदापिचो वा त्रिपुत्रं तद्व्यवस्थि 'यव'
 यवै पदं यत्रमित्तिवय, तत्र क्वच यत्रवेदिधिति यव ।
 'यव यत्रमित्तिवय यत्र यत्र यत्रादि वक्तु' इत्यत्र । तदेव
 यत्रेयव पदं तत् तदा तदेव यत्रयवम् । तत् यत्रं यत्रे १
 इत्यत आह तदिति । यत्रायैव योत्रेयव, यत्र १ यत्र पुर्व
 यत्रादि यत्राया 'यत्रेयव' यत्रेयव यत्रयवम्, तदुक्तं

"यत्रेयव यत्रयवयो यत्रयवम् यत्रयवम्" इति ।

अथ तैः सम्भूतैर्यायुः संख्याय्य इदं तपः ।

तर्ह्यु प्रपद्यते देहादित्वा सूर्धानमव्ययम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथाथ सूर्धानमस्य देहेषा गतिर्नैतिमता ये
प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात् परम-
वस्थात् परात् परमवस्थादिति ॥ ५ ॥

दृष्टवर्षवदे सद्भासोपनिषत् समाप्ता ॥ १० ॥

अथापि शिवसाधे सत्यमिति तदाह, अथेति । तै 'सम्भूतै'
मिति ते साधने आचन प्राप्तावाप्त्यदिमि इदं तपः तत्
प्राप्त 'इदं' नन 'संख्याय' मिरीकृत्य 'तर्ह्यु' वाच 'देहां'
तरीराह 'तर्ह्यु' 'अथ' नन अथने , कि जला + 'सूर्धान'
मिच्छा वक्ष्यन्ते ।

इदं हि यत् १ यत् आह, अथमिति । 'अथ
अनन्तरम् 'यत्' तत् सूर्धानम् 'अथ' अथपेवदे, शिवा 'देह'
दिदेह, दिह उपपत्ते, अवयव नन सद्भासैवीभूतत्वात् , दिव
अने अथदि वा अथमिति दिलाभावा । अवयवमिति, अथ
अतिवैविध्यमिति । गतिमताम् कथा गति , यत् अथ गति
मोक्षि, गतिरसमर्थविशिष्टम् । अथान्तरं दुर्पोषम् ।

अथ ये मुक्तास्तेऽप्येवमेवा पुनश्चक्षतेति आचन
वैषम्यमिच्छायाश्च परिहरति, य इति । 'ये' दुष्टाश्च परमावृति
प्राप्य वर्तन्ते, 'ये' दुष्टाः सूर्ध्वे न निवर्तन्ते, अथात् १ इत्यत्र
आह, अथान्तरमस्यादिति 'अथदि' दिरक्षयमर्थे यत्
'यत्' अथ तत् तस्य 'अथस्यात्' अथस्यात् इति, अथस्यात्
अथस्यात्, अथिह इत्यत्र इति द्वितीयविधानात् न . निवर्ति
देहा वर्तित्तराह, य 'ततो' अथवित, न अथ अथवित करोति

शारदयोपनिषद् ।

सो शारदिः प्रजापतेर्लोकं जगाम, तं वायो-
वाच, येन भगवन् कर्मास्मृयती दिष्टवामोति ।
तद्गृहीवाच प्रजापतिस्तत्र हुतान् भातान् यस्यादीन्

मदा हुतमग्निं न दधदधातीति यन्मदतिष्ठतात् दत्तानवावा
कतितात् हुतमग्निं दधन् नास्तीति भावः । विदधि मन्त्रा
सर्वा ।

नारायणेन रचिता दुर्लभाप्रोच्यतेति ।

अस्मै वदवाक्यानां मन्त्राणां प्रदीपिका ।

एति मन्त्राण्योपनिषदो दीपिका समाप्ता ।

शारदयोपनिषदोऽप्युक्तमिदं ।

अतिशुद्धं दिव्यं च यथा दधति सुविधा ॥१॥

तिदप्यो मन्त्राणां सत्ता, 'वदामी' सर्वपरिपालकस्य यत्न
नम मन्त्राणां सुवदेदुवाच सुविधिद्वाराग्निं, शारदिरिति । या
एतन्निष्ठा निष्ठा सुविधी । विदन् मन्त्राणां सत्ता निष्ठा,
विदन् दधन् मन्त्राणां, निष्ठा निष्ठा सुविधिद्वारा,
वदामी मन्त्राणां सत्ता । 'शारद' शारदादिति, 'मन्त्राणां'
मन्त्राणां, 'विद' विदन्, 'मन्त्राणां' ।

'विद' शारदादिति मन्त्राणां सत्ता निष्ठा ।

यान वैदमन्त्राणां सत्ता मन्त्राणां सत्ता ।

अदन्, एतेन मन्त्राणां सत्ता, 'मन्त्राणां' सत्ता निष्ठा
गानि, 'दधति' मन्त्राणां सत्ता, 'मन्त्राणां' सत्ता निष्ठा निष्ठा
वद मन्त्राणां सत्ता, 'मन्त्राणां' सत्ता । 'मन्त्राणां' सत्ता निष्ठा
१२—६

त्रिधां वज्रोपवीतस्य दागस्य सूत्रस्य साध्यापस्य
भूर्वीक-भुवर्वीक-सुर्वीक मर्हवीक जगर्वीक-तपो-
लोक-मत्तवीकस्य, चतस्र-पातास्र-वितस्र-सुतस्र-
रसातस्र-महातस्र तलातस्र ब्रह्माण्डस्य विभजेत्,
दशस्रमाष्टादनस्य कोपीनस्य परितरेत्, येष
विभजेत् त्रिष विभजेदिति ॥ १ ॥

अथजात्यवसानम् 'अष्टादीन्' ब्रह्मणे साध्या पातास्र उपस्र
रिचस्र, आदिशब्देन भार्यादयः, तान् 'सुत्र' दीगन्तित्वाद्दवी
स्य, 'साध्यास्र' वैदराणि, अष्टम्या पटी द्वितीयाद्याः ;
वज्रोपवीतपात्रं पृष्ठं पाप्यायेदु क्लीकं चतस्रैः तन्मन्त्रधौनि
सन्धादि धनादि पुनश्चादि पञ्चवाहीनि चतस्रैः ; भूर्वीक-
दीना ब्रह्मणा समाह्वयद्वन्द्वं, मत्तवीकं त्रैति चत्वारान् ब्रह्म
त्यादि समुच्यते ।

कर्तुं शोकात् दीगर्तनीयायाः चतस्रैति ।
चतस्रादीनां यस्यानां ब्रह्माण्डेन यत्र समाह्वयद्वन्द्वं, तानि च
वा नि वि दू रस्यं कष्टं कथां पूर्वोचि मन्त्रानि ; पातास्री तस्र
अष्टस्र दीर्घं, वितस्रं सप्ततस्रस्रस्याद् । पातास्रं रसातस्रं
वितस्रं तलातस्रं सुतस्रं वितस्रादि चत्वारस्तत्र तदस्य सुतस्रं चत्वारं
तान्दूरे तदूर्ध्वं ब्रह्मण्यवीपाप्यानि, तत्रैव जमिन् जगर्वीकस्यापि
सप्तानि द्वैषतया चत्वारसायां अनुबुद्धिं निर्दिष्टानि । ब्रह्माण्डे
विभजयेद् ; चतस्रस्रस्रस्रस्रस्रस्रं तन्वीरस्रस्रस्रं विभजेत् ।

वर्षाजानि तस्य वर्षैरं वास्य निर्वाहः । दशस्रस्रस्रं चत्वारं
शाचं, दशमिति । वी वर्षं निवारयत्ये दश, सप्तमोत्तमस्र
इति वाच्यं निवारयत्येसाध्यादनस्रं, चत्वारान् चत्वारस्रं

सृष्ट्यो ब्रह्मचारी वा ब्रह्मगम्यो वा लौकि-
कार्मानुष्ठान्यो समारोपयेत् । सायत्रीषु सृष्टा-
चान्यो समारोपयेत्, उपवीतं जिह्वां भुजावन्त,
या विमृजेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्ब
विमृजेत्, पात्रं विमृजेत्, पश्चिन्नं विमृजेत्,

परिप्रेक्ष्य, पात्रदेव देव परिप्रेक्ष्येयात् । देहापरीणि देत्
पात्रं, तर्हि मयसोप्योपादीन्येव सायत्रीषु दत्तं पात्रं, तेषां
विमृजेदिति । 'मयसोप्योपादि पात्रादप्येदपि न गच्छेयादि
सादृशादीभ्यश्च' ॥ १ ॥

अधिकारिणी निर्दिष्टति, यदस्य दत्तादिना । 'लौकिक-
कर्मोन्' लौकिकमिति देतुन् 'लौकिककार्मान्योन्' चमोद्धि कृत्वा
'ब्रह्मचारी' लौकिकमो कर्मकर्म्ये दत्तादिमर्थेन निर्वाचयुः नर
कमारोपयेत् । आनिमोद्धे प्रमेदिति आने निवृत्तमपीत्यने
पराचो ब्रह्मचरन् दयमुष्यादीनां शास्त्रेण प्रतिषेधे 'नापनी'
ननिप्रदेवन्ती, य मयस्य चम्यदपि चम्यजात 'मयस्यचारी'
भौता पात्रा वाप्येवमिति, तत्र 'भू माविर्त्ति परिप्राप्ति' दत्तादि
कर्मो समारोपयेत्, कर्तव्यं कर्तव्यकर्मणि भूमौ गृह्यते,
तत्राने दत्तावन्, य 'भू भुमुद्ध मयस्य पात्रं' इति मयस्येव विमृ-
जेत् । ब्रह्मचारी चम्यजातविकल्पे । 'कुटीचर' कुटीचरमिति
दण्डो वृत्तं चम्य भिन्नाभिरुक्तं, चम्यकर्ममिति मयस्य दण्ड-
रति, ब्रह्मचारिपदं तत्र विमोद्धयन्, चम्यमिति ब्रह्मचारिण
कर्मसात्, दण्डात् चम्यमिति दत्तादिमर्थेन मयस्य
सायत्रीषु, कुटुम्बमिति वृत्तविमोद्धयकर्मणि कुटुम्बे वागमय
पात्रं, 'पात्रं' विमृजेत् 'पश्चिन्नं' कर्मकर्ममर्थे 'दण्डान्'

सद्भासं मया सद्भासं मया सद्भासं मया इति,
 ति सत्त्वोत्तं दैव्य दयदं शौपीगश्च परियहेत् ।
 शौपधवद्वयनमाचरेदौपधवद्वयनमाचरेत् । यमयं
 सर्वभूतेभ्यो मत्त इति ब्रूयात् । सर्वं प्रवर्तते
 मत्तः । सत्त्वोत्तं मा गोपाय, शौच, सत्त्वोत्तं,
 पुन्यस्य यथ इति । ब्रह्मचर्यमहिंसाश्चापरि-

इदानीं सूत्रान्तराणि वक्ष्याममैवानाह, कदाचन मया
 सद्भासं मया सद्भासं मयेति । ति सत्त्वोत्तं शठिनेय
 त्रिते पुनं त्रितितिवचन वचनात्माति त्रिपादात् तथा
 वचनात् । एते शठिनेयि पैपा सत्त्वोत्तितिकर्मिर्नन्द
 मयलोत्तम शठिद्वयनशौचा, शौचवत् शालवितु त्रिपति
 घान वैशेषिकानेन दत्तत्त अनुनरमित्यन् वयो निन्दो
 वक्ष्येति शौचवितु शब्दत्त 'पुनराद्वयतया नन्द सद्भासं
 मित्यर्थः । पैपानन्तर 'मत्त सत्त्वोत्तं सर्वभूतेभ्योऽमय
 मयु । सत्त्वोत्तम सत्त्वमित्यत आह, सर्वं प्रवर्तते मत्त इति ।
 मत्त एव सत्त्वोत्तं सत्त सर्वं प्रवर्तते, न हि अनयितुरेव भव
 दुक्तम् इति भावः ।

इदानीं दण्डादानीं सत्त्वोत्तमाह । मयेति । न 'सत्त्वो
 त्तमस्योत्तंति 'मा' मा गोपशौचिभ्या गोपाय, शौचोत्तम
 सत्त्वोत्तं परिचामी भान्द्रमादमी दण्ड तापान्ति मत्त मयि
 यति, मयेति यत्त सत्त्वोत्तं दण्डे सत्त्वोत्तं 'यति' भवति,
 'दण्डस्य दण्डेभ्यः' 'यत्त' परित्तवद्वयोत्तं पतायत्त मतीव
 मयात्त मायात्तरे यमयं पठितम् । 'दण्डस्य दण्डेभ्योऽमयोत्तं'

रचतु सत्तु वदेन हे रचत, हे रचत, हे
रचत ॥ ३ ॥

अथातः परमउच्य परिष्ठाकथानामासन्-शय-

मर्थे मे भव सत्त्वात् तद्विवादात् इति' इतिशब्द इत्यत्र वयो
ऽभिव्यक्तिरिति मन्त्र प्रतीत्यर्थः । त्रि कञ्जोर्द्वे वचनं दृष्टमितिनेन
सम्येव वचनं दृष्टम् 'कञ्ज'म् उपरि दधित्वरि निधायैत्यर्थः ,
अत एव अद्यसमीपनिवस्योर्द्वे गोपानुपतिरिति दृष्टमिदमेवम् ,
वीथीन सत्ताहेतुत्वात्, रूपं वक्ष्येयमस्तीति वीथीन इतिह,
तथासाध्यत्वात्तत्वात् इतिवाक्येति वीथीन सत्ताहेतुत्वात्
काव्येतिरिति वापु, तदपि परिचयैव । वीथयश्च प्रीति
विना वीथेतिशब्दार्थम् 'वयम्' भीष्मसमाचरेत्, अस्माकं
द्वयार्थः, वरीया रथामिति न कृप्यैव, सागरीवर्षादिभ्या
दय ॥ ३ ॥

एदानीं वदामि महापातकिकम् पातितम्, तानि पद्या
वचनान्याह, अद्यवर्षमिति । पुनर्वीथीं अद्य वीथीं वेति
मैत्रय गुणभावनं इत्यत्रवचनं त्रिधा निर्हति वचनं सद्य
वर्षम्, अत्रिधा न सती वाक् सत्यं काव्येतिर्भूतानिद्वयं
नव, 'अद्विचरम्' अद्विचर इतिरितिवाक्यम्, मन्त्र
विश्वहितस्याय इत्यर्थवचनम्, हे भवन्मनुज समुच्यार्थः,
कञ्जोर्द्वे वचनं समुच्यार्थः, यतानि वद वदेन हे वदति
रचत रचत पुनरेव इयो न कञ्जोर्द्वे वचनं हे रचतेति
कृतित्वेन पुनर्वीथी, वरीया रथामिति वचनं त्रिधा
वाक्यार्थः, सागरीवर्षादिभ्या न पतिव्याजानोति, इति
मन्त्र अद्यवर्षमिति, हे अद्य कञ्जोर्द्वे वचनं वीथीवर्षे,
हे वीथीवर्षे अद्यवर्षादीनि रचत वाक्यवचनमित्यर्थः ।

दग्ध-दर्पांसूया-ममत्याददाराहृतादीन् परित्त-
जेत्, वर्षांन् भुष्यीतोऽष्टौ सामानिकास्तौ वति-
यरेत्, द्वावेव वा परेत द्वावेव वा चरेदिति ॥६॥

[illegible]

परिष्कारक पञ्चदश पणितो ब्रह्मचर्यपूर्णे नामे तद्वचसा
 ज्ञान, बर्षाद् भुवमौल इति । अमेष्टाविभुते पञ्चकट्ट पणे
 ब्रह्मणे ज्ञाना ज्ञो, ताम् भुव मीनज्ज्ञान, पुन इतिव ज्ञिने
 ज्ञोब्रह्मण ज्ञोदाकुलाया भुमो बर्षाटननिदेशनं, विने
 पञ्चपिदमटननिदेशनानादि, अतो ज्ञानाविद्यायो इतिष्ट
 इति ।

² 'कुरुक्षेत्र' कथारो पञ्चांग दूधोवाँरुँ मयिअल ।

एक पत्र 'अहिंसा' नामक पत्र का नाम है । एवम् ।

समानमोलस्ये दिनेषामनुमानानि, दक्षिण वा पुरे
दिति । अथवाह्यं तदवस्थायामने तु दक्षिणं निश्चितं पुरेम् ।
अरतामिति इत्यस्यै चरेदित्युक्तिरेकविंशत्यवस्थेदित्युम् । अ
शब्दोऽप्यस्याहम् । अथविंशत्यवस्थायामने आयते पश्य
मानः अदाह्यवस्थम् । अथवाही निश्चयीत्यवस्थायम् ।
आश्विनस्य आह्वयम् । ३३

‘अनु वेदायै चो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमे-
तानि प्राम्या लब्धेत्, पितरं पुत्रमभ्युपवीतं कर्म
कलयद्भान्नादपीह । यतस्यो हि भिक्षायै यामं
प्रविशन्नुदरपात्रं पादिपात्रं वा । सो हि चो
हि चो क्षीयतेतदुपनिषदं विन्यसेत्, सुखेत्तदुप-

नयामि यथा यायमः कथयिष्यमी मर्हसि, अथ यथेष्टम-
नयानि याम्यीयात्, यत्तु वेदार्थविज्ञादिना । वेदायै विद्व-
न्निनि न लीयतेति वडोनिषेधः ; सोपनयनादिति मधिपार्यं ;
'तानि' पूर्वोक्तानि, यतस्येति यतः सत्यमनयानि, इत्याद्या लक्षि-
यितुं, यत्तु इत्यन्वयीयानन्तं सुकृतं यथातदुपनयनमनयनविधयि
केचनविधिमतेन विज्ञातवेदार्थं, य यथमनयान् पूर्वमपि
लब्धेत्, तदा यथेष्टो हि यतःकेचनत्वं पूर्वोक्ते यामं यथातद-
याद् व्यापयति यानि यानेन दुपनयानि, पितरं लब्धेत्,
पुत्रं वतिविता लब्धेत्, यन्मयाभ्युपवीतं विद्वत् ; य यथेष्टं
ममूहितं याम्येष्टेष्ट, यन्मयाष्टेष्टेष्टि । 'यन्मया' यदनेष्टादि
कृतं, यदित्यस्याद् बहुवच्यं यत्तन्मया यतःपि लब्धेत् ।

यनेष्टायायामयं यथेष्टं यथाय, यतस्यो चोति । विद्वत्
विधिं वेदनिर्दिष्टकथं याज्ञने प्रवेष्टव्यमिति यत् ; तेन
यन्मयायाम न यतिव्यष्टेष्टं । यन्मयायामयिष्टायात् न यद्-
याद्यमिष्टात्, यापीति । यतिव्यष्टमुदरपात्रमेति यथे-
ष्टायपी, 'यति' यन्मया यतिव्यष्टी यात्रम्, यतः यथायै
मुपनयनारक्षेन यात्रं । या यन्मयायामयाम्, तेन यन्मयायाम्
मपि विद्याही ।

यथा यन्मयाय चो चोति । यन्मयाय 'चि' निश्चितं

निषद विद्वान् य एव वेद, पाठाद्य वैस्वमोऽस्त्य
दृष्टमस्मिन् मेघलां यज्ञीयवीतश्च तत्तु शूरो य
एव।वेद । तद्विषयो परम पद सदा यद्वन्ति

कर्तुं 'वे' परमाश्रये, विराडितिर्वपश्चर ब्रह्मर्षिर्वाच-
साधारण्येव वाक्योऽपि विद्वद् सन्निव्याहृत्यर्थः । तच्च कर्त्तुं
ज्ञान् व्यापारयि कुर्वेदित्याह, एतदुपनिषद् विन्यसेदिति ।
उपनिषद् शब्दोपकारोऽसौ मयुनक्तम, यदा एवा वाक्यद्वय
निषद् तदा दृष्टमस्मिन्मनिषत् उपपाद्यन् मन्वीऽपि । व्यास
उपाधन्तु प्रत्यक्षमादयते ।

उपनिषत्तमाह, विद्वान् य एवमिति । आद्यवर्णादि
विषे 'य' एतदुपनिषत्तमाह मन्वीऽप्येतत् वेद विद्वान्
वाच्यमस्ति, य विद्वान् अस्ति, यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।

उपनिषत्तमाह, यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।
यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम्
करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।
यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम्
करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।

"यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः" इति श्रुतेः ।

यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम्
करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।
यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम्
करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।
यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम्
करोतीत्यर्थः । यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः ।

"यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः" इति ।

अ शूर । यथाच नञ् वाच्यम् करोतीत्यर्थः, 'य' विद्वान्-

सूर्यः दिवौ च चतुरासतम् । तद्विप्रासौ विप-
न्यवो चाग्न्यांसः समित्यते विप्यौर्यत्परम् पद-
मिति, एवं निर्वाणमनुशासनमिति, वेदानु-
शासनमिति, वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥

बृहस्पदेवेदे चामवेवोपनिषत् समाप्ता ॥ ११ ॥

वेदासं समाप्तं सत्यदिवादि कर्त्तव्यत्वेन ‘वेद’ आह्वयति, सः
‘सूर्य’ आह्वयतेति ।

सहस्रमास्यतावेदकम्पदमुदाहरति, तद्विप्यौरि-
त्यादि । सूर्यो दिव्यद्वया ‘तत्’ सुखोपद्वयं विप्यौः परम्
पदं यदा पद्यानि । तत्र दिव्यत्वात् कस्ये दद्यात्तमाह
दिवौति । निम्नैश्च आह्वयै ‘आह्वय’ आह्वं चतुर्विधा आह्व-
काभावादितरं निर्दिशत्यहं ज्ञानं भवति, तदा दिव्यत्व-
युक्तं विद्वन् तद्विप्यैः ।

तदु कथं तदेव चामनित्यावद्य पुण्यदेमादिद्याह,
तांदेमाग इति । आग्नेयःपुण्यं, वायव्याग्नेयोपदेमादि-
त्याह इति विषयश्चेन सूचितम् । ‘विप्ययः’ विप्ययः
आग्नेयः पर्यवस्यतः, यजमन्तोपादिवर्जिता, यजसुतो यजः
श्रुतिः तद्विप्यः, तुयन्विद्यायुतय इति यः, ‘अथर्वयः’
तदाह्वयनिदाः, अथर्वयः ।

“या निया पर्यवस्यतः तस्यां आह्वयै संयतो” इति ।

‘समित्यते’ सम्यक् दीयन्ति वरदिताय प्रदाययति ; किं
तत् ; तद्विप्यौः परम् ‘पद’ यद्विप्यौ सुखोपद्वयं ज्ञानं
आग्नेयःपुण्यं, विप्योपदेमादेव सहस्रमितिमायः । इति
पद्यं सन्नाह्वयमाह्वयैः ।

ब्रह्मविद्योपनिषत् ।

सौ ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।
स्योऽत्यन्ति तयश्चैव ब्रह्म-विष्णु महेन्द्रात् ॥ १ ॥

उक्तमस्ति, यत्र निर्वाणेति वाक्येनैव ब्र, निर्वाणोऽस्तीति विधानतः, 'निर्वाणम्' उदमान्निर्वाणं इति वाक्यं, तस्मात्तुष्टावन्ममं हृदयम् । अतु विनिर्दिष्टं ब्रह्मण्येवमुक्तम् । श्रीमिति चैव, तथा अस्ति दीव्यैवतेनाप्रामाण्यं यद्वा आदित्याद्यज्ञाश्च वेदानुशास्त्रमिति । आद्यविद्यानायका अथायिका तु विद्या सुखेन 'विद्वत्' राज्येन सर्वज्ञान सर्वज्ञावस्थादिव्यवस्थादेवेति चानुशास्त्रानुशासनं, तद्वदस्ते मन्त्रादयस्ते सत्त्वरादेरित्ये विनिर्दिष्टं स्यात् । अस्मादिष्टेनास्ति वेदानुशास्त्रमर्थं चैवचर्यावित्तविद्येत्यर्थं । इति ब्रह्म उपनिषत्प्रस्तावः ।

नारायणेन पवितां शुक्तिमासीपभीविता ।

असद्वद वाक्कान्तामाहनेव इदीविता ।

एतावन्तेऽपस्तिदो दीविता वन्तुर्वा ॥ ११ ॥

सौ ब्रह्मविद्योपनिषदि दिष्टास्मां त्रिदेवता ।

सिन्धुपति सया वीर्या मन्त्रस्यादाश्रयात् ॥ १ ॥

इदं ब्रह्मविद्यावित्तेनोक्तमस्त्योऽस्ति, तस्मात्तद्वद्वद्वत् सर्वज्ञान-सदा वीर्या इति अर्थः । ब्रह्मविद्योपनिषदा अर्थः । ब्रह्मविद्यां मन्त्रस्यासीति वीर्या अस्तिवेकदो पश्यते । 'वद्वत्' मन्त्रः सदा 'विद्या' ज्ञानं, तं सिन्धुता । सर्वज्ञा 'ज्ञानम्' उदायमूलात्, तथा 'मन्त्र' विद्यायां देवतायां अस्ति

प्रसादान्तःसमुत्पन्नं विष्णोरद्भुतकर्मणः ।

रक्षसं ब्रह्मविद्यायां भुवामिन् सम्यचक्षते ॥ २ ॥

चौमिल्लिकाधर ब्रह्म बहुलं ब्रह्मवादिभिः ।

यद्यैव तस्य वक्ष्यामि स्यान् नास्त्यं सर्वं तथा ॥ ३ ॥

नञ् चकारात् प्राप्तमञ्च प्रपञ्चाद्वीति पूर्वदानञ्च । इती
प्रतिष्ठेयम् ॥ १ ॥

प्रसादेति । विष्णोर्ब्रह्मविद्यायां रक्षसं 'भुवामिन्' प्रपञ्च
मेव इति वक्ष्यते दुष्प्र कल्पञ्च । विष्णुदेव विष्णोः प्रसिद्धि
लब्धः । चौमिल्लिकाधरः 'प्रसादेन' मन्त्रज्ञाना 'पञ्च' 'पञ्चरात्र'
स्वाध्यायान् 'समुत्पन्नं' कृत्स्नकर्मणः प्रवर्तीभूतञ्च, यदा
'प्रसादो देव भुवनाम्' इति श्रुत्यान् श्रीरोदान्तं वैकुण्ठ
ब्रह्मविद्यायां प्रसादप्रदानान् मन्त्रज्ञानान् प्रवर्तीभूतञ्च,
यदा 'प्रसाद' निद्रावसेचया प्रपञ्चकपी श्रीर, अस्त्यं चान्त
रन् चान्त्यमविद्यादि, अस्त्यं 'समुत्पन्नं' निद्राप्रदानान् चान्त्य
करणेन रक्षितकर्मणः ; यद्यैव चान्दोषो 'भुवामिन्' प्रसादोऽन्ता
श्रुतीरात् समुत्पन्नं चरन् प्रतीतीक्य चान्त्यं मेव कर्मणाभि
कर्मण्यदि, यत्प्रसादं कुरुष्व' इति । अद्भुतकर्मणः मन्त्रादि-
कर्मणः, चौमिल्लिकाधर 'भुवामिन्' चान्त्यमविद्यायां, मन्त्रादि,

"चौमिल्लिकाधरो विष्णुः प्रसिद्धिदेवता ।

प्रसादो मन्त्रकर्मणः वक्ष्यते भुवामिन् ।

मन्त्राद्यः परान् वीजं मूलमाद्यञ्च चान्त्यम् ।

विद्यादि व्यासपी चान्त्यं चरन् प्रतीतिश्च कर्मणः" । इति ।

चान्त्यं चान्त्यं चान्त्यं तद्वेति । चान्त्यमन्त्रो विष्णुवाचपी वक्ष्यते

तत्र देवाम्भयः प्रोक्ता लोका वेदास्तथोऽम्भयः ।
 तिस्रो माताईमाता च मातरस्तथैव च ॥ ४ ॥
 अग्नेदी गार्ग्यस्तथ पृथिवी ब्रह्म एव च ।
 अकारस्तथरीरन्तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५ ॥
 यक्षुर्वेदोऽन्तरिक्षश्च दक्षिणामिक्षुषैव च ।
 विष्णुश्च भगवान् देव उक्ताः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
 सामवेदस्तथा द्रोणाश्वत्थीयस्यैव च ।
 ईश्वरः परमो देवो अकारः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
 सूर्यमसृष्टमिवाभासकारः शङ्खमध्ययः ।

अथवति, तेन वचो वचाम्यैश्वर्ये । अर्धमिहैव अत्रमै काल
 अत्रम माताअत्र मातराणि अत्रहर्षमिति इत्यन्तम् ३२१२ ।

अत्रहर्षम अत्रैव तावदाह, तत्र ऐश्वर्य इति । अत्रहर्षम
 विवक्ष्येति, 'अत्र' अर्धमात्रार्थे तिस्रो माताइममत्रम
 अर्धमात्रा अत्रहर्षार्थे, अत्रहर्षम देवत्वपक्षाय उक्ता । तिस्रो
 माता अर्धमात्रा चेति उक्त्यो आन्तर्य इति । तदुक्तं इह
 सदीनिकायाम् ।

“अकारस्तथरीरन्तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ।

तिस्रो माता इति तत्र अत्र अत्रोक्तिरिति” ॥ ४ ॥

तत्र अत्रुक्त, तदेव विवक्ष्यते, अत्रवेद अत्रादिना । अत्र
 एव ऐश्वर्य आन्तर्ये इत्यत्र अत्रतिभावश्च, अत्रा ऐश्वर्ये ।

॥ १—७ ॥

अत्रात्मैव अत्रैव अत्रैरानुक्त, अथति अत्रा अत्रवति

उकारचन्द्र-सहायसमस्त मध्ये व्यवस्थितः ॥८॥
 मकारशान्ति-सहायो विभूमी विद्युतोपमः ।
 तिष्ठो मातासहायः श्रेयः सौम-सूर्याग्नि-वैजसः ॥९॥
 यिष्ठाभा दीपसहाया यस्मिन्नुपरि वर्तते ।
 चतुर्भावा तु सा श्रेया प्रचवल्लीपरि स्थिता ॥ १० ॥
 पद्मसर्वनिभा सूक्ष्मा यिष्ठाभा दृश्यते परा ।

साह, पूर्वेति । सूर्यमण्डलानि चामाति चकार, 'महः'
 सहायानि 'मकार' मन्त्रस्थानं तत्र वर्तमानं, दीप्यं दधिपे-
 तमनुपम इति श्रुतेः ।

"यद्दी विष्ठाभारं वामु-सहायानि-मयीदृष्ट" इति निम्नः
 'मकार' सहायैव मध्ये चरन्तुं वाचनेनैव स्थितः । मकार
 इति । यथापि तत्र द्वये दृश्येतेति, सहाय मध्ये चरन्तुं
 यतोवनेति व्यवस्थितः ; यतएव आद्यवर्णमौजम् ।

"यहायां विहन्तावाच चतुर्वर्ण-भास्वरो ।

यहायां चन्द्रमा श्रेयः विहन्तायां रश्मि श्रुतः" इति ।
 योवर्णाद ।

"मिहामूर्ध्वे स्थिती रेति । चतुर्योवर्णोऽन्यः ।

तदर्थे भास्वरचन्द्रमादुन्मये प्रतिष्ठितः ।

एव यो वेति तत्रैव तत्रा सिद्धिः प्रकाशते" इति ।

'तिष्ठो माता' यथासादृशः, यनेन कालं यताः, मोक्ष
 सूर्याग्नि-वैजस्य दृश्येतेन चरन्तुं यताः, 'यिष्ठाभ' महे 'चतुर्भा'
 यतोवनेमादुदिति, यनेचरन्तावाच्यमनुजम् ॥ ८—१० ॥

पद्मश्रुतेति । पद्मश्रुतिमेति तस्मा चरन्तुं यताः, 'यिष्ठाभा'

मा नादौ सूर्यसहाया सूर्ये भिक्षा तथा परम् ॥ ११ ॥

हामप्रति सहस्राणि सूर्ये भिक्षा तु सूर्येति ।

वरदः सर्वभूतानां सर्वे व्याख्येय तिष्ठति ॥ १२ ॥

आज्ञाता कर्तृता वैयक्यभाः, तथा कृते कृता उक्त्यपरि
तन्वी च ।

“विद्या विद्याया आसत्तां ब्रह्माद्यप्यमात्रे ।

सद्व्याख्यानि ब्रह्मसा ब्रह्मसाध विप्रचित् ॥

इति विप्र ।

‘मा नादौ सूर्यसहा, तस्या एव सा सूर्येति विप्रियवान्,
‘सूर्ये’ सूर्यविधानम्, चक्षणा, सूर्यम् सभरतिताज्ञानं
विधानकम् सूर्य, त विद्या, तथापरम् चक्षणायां दाह
इति सहस्राणि नादौभिक्षा कर्तृता, तदुक्तं वीरयेत्,

“तर्ह्ये मनुष्यो जाते कर्तृतेति यथाप्यम् ।

तत्र नाद्य उक्त्यायां सक्षणाणि विप्रयति ॥ इति ।

उक्त्यभिहितं सूर्ये भिक्षा ‘सूर्येति’ ब्रह्मलोके दाहताम्
च इत्यने एवमुक्तम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

“तामां सुखतमाश्चिन्तयन्ति योऽप्येवमा ।

सुखिनिर्गतिं या वेत्ता सुखम्वा विप्रयति ॥

कन्दलान् सप्यमा गामि । सुखम्वा सुखिनिर्गता ।

सहस्रं विद्या यादौ वा हि सूर्ये व्याख्येयता ॥

सुखिनिर्गतिं सुखम्वा या उक्त्यायां विप्रयति ।

चक्षणा येन विप्रिया सूर्या या वैयक्ये कृता ॥ इति ।

इत्यने नादकदेव सर्वभूतवेत्ताह वरद इत्यनेन ।

वेदादीनामप्यने विप्रयति एवमुक्तं भवति ॥ ११—१२ ॥

कांक्षषष्टा-निनादस्तु यदा जीवति शान्तये ।

चीद्वारस्तु यदा जीव्यः शान्तये सर्वनिष्कृता ॥ १२ ॥

अस्मिन् संजीवते शब्दस्तत्परं ब्रह्म जीवते ।

धुवं हि चिन्मयैद् ब्रह्म सीऽमृतत्वाय कल्पते ॥

सीऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषद् समाप्ता ॥ १४ ॥

इदानीं उपमात्र, कांक्षषष्टेति । यदा 'जीवति' शीतो भवति इत्येतस्याकारो भवति, चीद्वारस्याः शान्तये जीव्यः सुततरो महत्त्व इदानीः । 'यदे' संजीवमानं ब्रह्मनामनिष्कृता ॥ १२ ॥

अस्मिन् 'संजीवते' इत्यसु चतुर्भूत 'शब्दः' विषयः शीत-
सम्पत्तेरिव जीवति, तत्परं ब्रह्म । तद्वत् इदमहीनिष्कृतम् ।

"काष्ठे प्रसर्जिते वृद्धिः तापेन कदा गच्छति ।

नादे प्रसर्जिते विषं नादेन कदा शीयते ॥

विद्यमानं यद्वत् तादृशं नादे दुःखानुभवजनः ।

सजीव्यस्यास्य मरणा ब्रह्मत्वादेरिवीदृशे" ॥ इति ।

मरणावस्थम् ।

"सर्वो जप इति पादुः, कीदृशं लज्जलज्जम् १ ।

अपुनर्वाक्योद्भावात् तयो विषय विष्कृतिः" ॥ इति ।

यदा यतो यतो विवर्तमाने तत्परं ॥ १३ ॥

तत्परं इति, धुवमिति । 'धुवम्' चीद्वारं हि ब्रह्म चिन्म-
येत् 'धुवम्' यत्परं वा यथावतता वा ब्रह्म चिन्मयेत् ।
इति । समाप्तार्थः ।

धुरिषोपनिषत् ।

यौ धुरिषां सम्यक्ख्यानि धारणां वीग-सिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्थं न्न क्षीययुक्तः स जायते ॥ १ ॥
वेद-सत्त्वार्थ-विहितं यथोक्तं हि स्यादभुवा ।

नारायणैव रक्षिता दृढिमाधीक्रीणिना ।

अमरपद वाञ्छना दीविता ब्रह्मवेदने ।

इति ब्रह्मविषोपनिषदो दीविता सम्पूर्णा ॥ १५ ॥

— श्री धुरिषां सविज्ञां सीतां तत्पुत्रां धारणां यतः ।

तद्वत्तत्त्वविषयोऽयं धुरिषोपनिषत्त्व इत्यर्थः ॥ १ ॥

गुह्यतः सातविधं च तत् एव अन्धकारं ह्येव प्रत्यक्षं
पश्यते दीविताधिकार इति तदर्थमुक्तं यत्, धुरिषामि
त्यर्थः । 'धुरिषामित्य' अन्धकाराधिकारये सविज्ञामित्यर्थः,
'धारणां' धारणां विज्ञानज्ञानस्य धारणां, अतश्च दीवि
ताद्वत्तत्त्वविषयः,

"यमार्गं तु यदुक्तं यतः सिद्धिरिति ।

धारणेन च त्वं ज्ञानात्मात्वं वेदिति " इति ।

न पुनर्थं न्न क्षीययुक्त इति । 'स' धारणायां तु
विदमन्त्याद्यदि दीविताही भवति, तर्हि अन्धकारं वीग
युक्त एव जायते इत्यर्थः दीविताधिकारं विषयः ।

"तत्तत्तु धुरिषोपनिषत्त्वमिति दीविता" इति सूत्रे ॥ १ ॥

वेदिति । एवं दीविताधिकारं वेदेन 'नारायण' परमात्मन
'विहित' इति विदमन्त्यात् 'यमार्ग' सत्यं 'यमार्ग'—

निःशब्दं देयमास्यान् यत्नामनमवस्थितः ॥ २ ॥

कुर्मोऽहानीव संदृश्य मनो इदि निरुध्य च ।

यथा वर्तते तथोक्त न विमवादीत्यर्थः । तथोक्तं त्रीणि
मात्रवस्तुमेव,

“कथामि योक्तव्येन वदन्त्या धीर्मतेन पुनः” । इति ।

“तथोक्तं परमेष्ठिनः” • • • इति च ।

धीरसकल आश्रितुं पदद्वयम्, निःशब्दमिति । तदुक्तं,

“कालादे विरुते देये पञ्च मूलोदकाश्विरे ।

तयश्चरन् धर्मविराजन् • • • इति ।

पञ्चदशमदान्तरात्तद्विन्दन्मुह्यति । यमादीनां पूर्वभाषा-
देव निरुत्तादिदानविधानं, न तु आद्यानिशब्दमहोक्तात् ।

यमा यथा

“चरिष्य पञ्चमस्तेषां तद्व्यवर्धं दद्यात्तवम् ।

यमा धृतिर्जित्वादाय शीतश्चेति यमा दत्तः” ॥

निरुत्ता इव यथा,—

“तव धर्मोक्तं चाश्रितुं दानमीश्वरपुत्रवत् ।

शिक्षाया श्रवणश्च धीर्मतेन जयी दत्तम्” ॥ इति ।

“अश्रितः” आश्रित्य आश्रितः, तदुक्तं बीतात् ।

“यथो देये प्रतिपद्य निरुत्तामनकाश्विरे ।

काश्विभूतं यतिनीचं चैलाश्वि कुर्मोत्तमम्” ॥ इति ।

तदा तन्वीदाशनं यथायाम्नातं दद्यात्तं धीरवत् । तदुक्तं
चटवदीपिकायाम् ।

“चटवः षडन्तःशब्दायाम् पूर्वमुच्यते ।

तदुत्तमोदायनसौमेयसौम्यश्च चटवम्” ॥ इति । २१

मात्रा-दाद्वय-योगेन प्रत्ययेन जनैः जनैः ॥३॥
 पुरयेत् सर्वमात्मनः सर्वदागन् निरुध्य च ।
 उरो-मुख-कटि-पीठं त्रिचिद्रुद्रयमुद्रतम् ॥ ४ ॥

इन्द्रोद्दिश्योवेति व्याख्यातार उक्तं, अत इन्द्रोद्दिश्योवेति
 शेषः । तदुक्तम्,

“इन्द्रोद्दिशो विचरतां त्रिचिद्रुद्रयमुद्रतम् ।

ब्रह्मादाद्वयमेतां ब्रह्मादात् च उच्यते” ॥ इति ।

आन्तर व्याख्यातार विद्वद्भिः अत्र इति । “इन्द्रं” इत्युत्पत्त्येवे ।
 आत्मा इति । इन्द्रस्य आत्मा नादविद्याकृष्टा “चैर्विचो ब्रह्मा
 माता” इत्यादिना, तत्रैव दृष्टव्या । प्रत्ययेन जनैश्चकारिण्य
 तात् पुरयेत् ; ओद्गतेन । ‘माता’ अकारोच्चारणकारादे
 माताप्राप्तयेत्यर्थः । तासां इत्येक त्रिचिद्रुद्रयो माता श्रीविद्या-
 दया भूमिपद्मादिकृता इत्यत्र, तासां ‘पीठं’ विज्ञानं दर्शयन्
 केन, यदा वादव्यभिच प्रत्यये पुरय, तदा अष्टचत्वारिंशद्वि
 कुञ्ज, अष्टविंशतिभिश्च ऐश्वर्यम्, यदा तु श्रीकृष्णं पुरय,
 तदा अष्ट विंशति कुञ्ज, द्वाविंशति ऐश्वर्यम्, अष्टमिहंश
 कुरय, तदा द्वाविंशति कुञ्ज, श्रीकृष्णं ऐश्वर्यमिति विवेकः ।
 सर्वदागन् न तु कतिपयकालं, त्रिचिद्रुद्रयैवेत्यु, तथा कति
 वाप्येवमेव व्याम् । ‘सर्वदागन्’ सर्वदागन्तव्यम् । उरो
 मुख कटि पीठमुच्यते चारुचिद्रिति शेषः ।

तदुक्तं श्रीतात् —

“अत्र तात् त्रिचो पीठं चारुचत्वरुद्रयं विज्ञानम्” ॥ इति ।

इन्द्रं त्रिचिद्रुद्रतं चारुचत्, अत्रैव आत्मभूतम्, चरितं ,
 न चरितं,—

प्राणान् सञ्चारयेद्-दोगी भासाभ्यन्तरचारिणः ।
 भूत्वा तत्र गतः प्राणः श्वनैरयं समुत्पद्येत् ॥ १ ॥
 स्थिरमावा दृढं कृत्वा चद्रुष्टे तु समाहितः ।
 द्वे तु सुप्तौ तु कुर्वीत जङ्घे चैव वक्रस्तयः ॥२॥
 द्वे चानुनि तथोदभ्यां मुदि यिन्ने वक्रस्तयः ।
 श्वयोरादतनश्चात्र नाभिदेने समाश्रयेत् ॥ ३ ॥

“नष्टमाकुच्य हृदये स्थापयेद्विपुलं दृढम् ।

मध्ये भासाभ्यन्तरीयममृताशयं धारयन्” ॥ इति ॥२-११

सञ्चारयेत् दूरस्थमावाहितं, तस्मिन् हृदये । नाभेति ।
 केव सुप्तेन पुराणं ऐश्वरी निविष्टौ ।

भूयेति । प्राणः ‘तत्र’ सर्वशरीरे ‘गतः’ अवस्थितः भूत्वा
 निवसतीति शेषः । एतेन कुचस्थं दृढम्, यं यं दूरस्थं मावाविष्टम्
 चद्रुष्टं नाभिर्मन्त्राभिः धारयेत् । अथ ऐश्वर्यमाह, श्वनैरिति ।
 चद्रुत्पन्नैरयं दूरस्थावेष्टया द्विपुर्वाभिर्मन्त्राभिः ॥२॥

क्षिपेति, ‘क्षिप्यभिः’ दक्षद्वयभिर्मन्त्राभिः ‘दृढं’ स्थिरं
 कार्यं कृत्वा, वैश्वानरकुचस्थः स्थितः दक्षयते । तस्मिन् धारयामिः
 कृत्वा दक्षमन्त्रावेष्टित्वाह, चद्रुष्टं दक्षयिष्ये । चद्रुष्टे दक्षायी
 भासावेष्टयनम्, चद्रुष्टयोः सुप्तयोः, चद्रुष्टे दक्ष्यादि वीथ-
 यम् । चद्रुष्टयोर्धारेण कुर्वीतस्तयम्, द्वे तु प्राणौ कुर्वी-
 तस्तयः । वक्रस्तय इति । आसन्नं मध्येषु निरोधः कार्यमाह
 इति शेषः । आनुनि प्राणशयोः ऊरुभ्यां मापनाभ्याम् सर्वो-
 रपि तत्र द्वे दक्षयम् । नाभिदेने इति । अथ नाभिदेने शयोः
 ‘आसन्नं’ मुख्यं स्थापयति । तत्र धारयन्ना समाश्रये-
 दिष्यते, ॥ १-३ ॥

अथशुक्लास्य षोडशस्य लक्ष्यास्त्रास्य-विशोदितः ॥२॥

अविस्मृताश्च तन्वीष्य शृङ्गां मादौ सनाययेत् ।

^{११}समानात् सत्यं नैसर्गिकं यद्वैजयन्तियैश्च सुधीः ।

सर्वेषां विमुक्त्या सर्वेषाञ्च नृणां साधकम्" ॥ इति ॥

अथुरजायति । अथुरजायतेत्यादि नास्तीति विवेकम् ।
तदुक्तं ह्यन्येभ्यः, "अथ वा कदा हृदयस्य नाशस्यः विद्वत्
आदिभ्यस्तुल्यं पठ्यस्य शीतस्य शीतस्य शीतस्य" इति ।

अथवा ता शब्दवैलि यत्नाय ॥५॥

एव वैद्वज्जुषश्चि विद्वे प्राप मनसो कान्तिरिषिषेत् प्राप
 हारमभयं हारसा विषये यदुत्पद्यते प्राप मनसो प्रियं
 कर्तव्यं , ततोऽनन्तरं , मनोनिवृत्त्या कान्त्यश्च तथैव इति
 शास्त्रनेताशास्त्रगुरुमानुष्यं देव देवमर्थीति' प्रमाणं
 तत्रैवास्मया कुप्यतीति इत्याभ्युपेक्ष्य महात्मादीनारमभयं
 तदुक्तं इमारत्वेन तत्रैव प्राप मनो कर्तव्यं प्रियंरिषिषेदित्याद्ये-
 नोक्तं, अतिशूयामिति । तत्रैव कान्त्यश्च वयं ज्ञातः ; अस्मि
 प्राप्नोऽमः—

“कदरे पश्चिम तालीं आयेकहु” गुरु कावयेद ।

‘‘પરિણામો જાણે કયો પણ માનવ કોઈને’’ । રહિ ।

कृष्णजी ॥ ००१ ॥

^१ पाणिनिभाषिणः कश्चिद्यः कोटिचिन्ताशुचयेद गृहम् ।

‘अथानन्तरं’ माहात्म्यं कुरुष्वम्यो निगद्यते । इति ।

अदि सामान्य मन्त्रः—

^{१०}अथाभनकाया अनागतौ का अनागत एव प्रत्यक्षीयमात्रम् ।

मधुसूत शब्दार्थः परिधानशुद्धः तद्वत् निजः परिधानभोजः ॥

ततः सञ्चारोत् प्रापानृचंगाम्भीनं तन्नुना ॥८॥

सती एतौत्नवाभामं पुदमायतनं गङ्गम् ।

दधरं पुण्डरीकेति विदानीषु नियतम् ॥ १० ॥

तद्विध्या कुरुदमापाति तां नाडीं पुरयन् यतः ।

मनसस्तु घुर सञ्चारुलीलां बुद्धि निर्मलम् ॥ ११ ॥

वर्तमान्यां 'तन्वी' वाक्यादयत सङ्ख्यान् भाग्योपार्जं
'नाडीं' सुपुण्यां 'मयापयेत्' अथा नाडीदम्भुत्वा तदेव
मनी इत्यादिवाच्यं । 'तत' तथेवर्त, कालोपार्जं तमि,
तन्नुनां तन्निधोनिनि वलीया अथवा, सुपुण्यां अथवा
'मयापयेत्' कर्तुं नयेत् । 'ऊर्ध्वनाडी' मुताया कोट
विशेष तन्नुना यथा कर्तुं उच्यते, तथा मयापये
दिवाच्यं । ८ ।

'तत' मयापयादयतं तद्विधिवदनेनाप्यत्र, 'तत्' पुण्ड
रीक, कोटम् । एतौत्नवाभामं एतदेव भाग्योपार्जं नाडी
वीणान् एतान् "पुण्डरीक विद्याभुजे" इति श्लोकात् धितम्
श्लोकाधिकी प्रेक्षा । 'पुण्डरीक' श्लोकाधिकी 'गङ्गम्' मनी
वभासयन्तम्, 'दधरं' दधरं पुण्डरीकदधरं कर्तुम् । दधराय
मयापय विदानीषु नाडीप्यादिषु नियतम् अस्ति, अथवा,-
'यथा बहिर्यमिषम् मयापये दधरं पुण्डरीक विद्या दधरोपि-
यतायामादयन्तिन् उदनायदनेष्टम् अथा विनिष्ठापित
यम्' इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनादनात् पुण्डरीकी तन्नाया
विनिर्निष्ठा 'अथ' विद्यायाम् एतन् अर्गलां मेकुमापति
श्रीव, 'तत्' सुपुण्यां 'पुरयन्' व्यापुयन् 'यत' यथा अथवा,
१७-६

पादस्योपरि समुज्ज्व तद्रूप नाम कृत्वायेत् ।

मनोपारिष लीळीन योषमायित्य नित्यम् ॥१२॥

‘दूर्यन् दिवि’ इति पाठे, दिवि इति निमित्तशब्दो, यत्तमपि च विभक्ति भवति, दिव वदन्तं कर्तुं आरोहोदयार्थः । मन मरुतिश्च पुर मरुत्तमिच्छात् मन एवेत्यर्थः ‘दुतीया’ तर्हि च उपसोचनेन निर्दिष्टं मानसानीयतां पुरा निमित्तम् ॥ ११ ॥

वाटस्येति । अत्र च ‘पादस्य’ कृत्वातीत्यस्य गुप्याद कृत्वातीत्यस्य उपरि तद्रूपान्नाय ‘समुज्ज्व’ विशेषोक्तम्, अनेनैवैवन्तात् त्वम् वाच्यम् । अत्र च पादा कथा,—

“तदेतद्वद्व्याद् अत्र, वाक् पाद, प्राण पाद, अक्षु पाद, शीर्ष पाद, दन्तध्वजम्, अवाधिदैवतम्, अग्नि पाद, वायु पाद, आदित्य पाद, दिन पाद, अश्वमेधमैव आदिष्टं भवति, अध्यात्मधैवाधिदैवतदेति” ।

अथवा अथरस्य अत्रापेक्षयापेक्षया वायदादि कथादि पादा, “चोदिते तदपरश्च पादावन्तर” इत्यर्थेऽपि द्योते । ‘तद्’ वरिह ‘वय’ भूतादिमाद्य ‘वाय’ तदावद् वाय, तस्य अत्रापी बीमपानीय स्वभावान् वाय ‘अत्रापेक्ष’ निमित्तं येन तद्विषयं इति भूतवदि मानेन च लोकेदित्यर्थः । इदमेव तथा विद्वन्नाम यद्विषयौतस्य लोकेमप्यत्रात् केवलस्य मन मानुषस्य च लोकेमप्यत्रात्, इदमेव अत्रापेक्षयापेक्षया वीथय कर्तुं निश्चासीत्यत्र विव्यान्, लुप्तम्,—

“नास्माद्विषय मार्गनादि पञ्च मार्गानिदीर्घोक्तं

कल्याण-परिग्रहितमज्ञानम्, वाक् भविष्यत्, मय, १.

दिव्यात् वाक् विमालवक्ति वयते भूरभुनाडीगवा

पात् वायं कृत्वा इतरेषां दिवद्विषयस्य” ॥ इति ।

इन्द्रवज्र इव शीतो मर्षं ब्रह्मानुकीर्तनम् ।
तद्वान् वसयोर्मेन भारवाभिर्निष्कृन्तयेत् ॥ ११ ॥
क्षीरोर्मध्ये तु सस्याय मर्षं प्राय विमोचनम् ।

वि तस्या निष्कृन्तयेत् । अत्र प्राय, यत्र इति । मन्त्रस्य
कथनेन 'निष्कृन्त' 'क्षीरोर्म' 'योर्मे' कीर्त्या परब्राह्मण्यैरेव,
पदान्तरं 'क्षीरम्' 'वस्योर्म' आश्रितम् ॥ ११ ॥

क्षीरम् योर्मम् । इन्द्रवज्र इति । तथा शीतं यथा
इन्द्रो वज्रैश्च मेषं क्षिपति तथैव योर्मं क्षीरं वामना
कावज्, 'इन्द्रवज्र' विष्णुं तक्षक्या कृष्णशिर्या शशी
कावज् विनति । तुम् क्षीरम् । मन्त्रयो ब्रह्मणा अतु
कीर्तनं पठित्वं च त, ब्रह्मण्यै सर्वध्यानस्थान यत्र अवि
रम् । ब्रह्मपदवज्जुहोरेवमुक्त्यर्थं तुम्ब्यायनात्, 'अतु
होदि ब्रह्मणात्मा अयेवमनुकीर्तयेत्' । 'मन्त्रेण ब्रह्मण्यैरेव'
इति वदते, यथा नात्रिनेन दूरस्थं तैत्तिलानां ब्रह्म अतु
होयते मुच्यते तथा अतुहोदिनक्षेत्राणां नाडीमन्त्रातु
होयतेन निर्वोच्यते इत्यर्थः । तदिति तत्राब्जं
वीर्यस्य यमात् अर्चयेत्तदिति तुम्ब्यायनात् अनाम्यते । तत्
यनाडीकं सर्वोदि भारवाभिर्निष्कृन्तयेत् । अथवा यत्रादिन
मवि इव नाम तत्राब्जेन यत्राकृते, य यत्रार्थः ॥ ११ ॥

करोरिति । अत्रावचनमुक्त्येवमन्त्रोक्त्यर्थम्, अत्र
मेमे वामनकावज् वस्योर्म अर्चयेत् प्रापय च विमोचन
करोरिति । 'अथिन् अर्चयेत्तदिति' इति मन्त्रात् अत्रा
निष्कृन्तयेत्तदिति । यत्र यत्राणां विमोचनम् । यत्रा

ततो विदित-चित्तसु नि.वर्धं देवमास्थितः ।
 नि.सद्वृत्तस्य योगक्षो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥२१॥
 ध्यायं शिष्या यथा हंसो निर्विग्रहः समुत्क्रमेत् ।
 शिष्टपायस्तथा धीवः संसारं तरति तदा ॥२२॥
 यथा निर्वाण-कानि तु दीपो दग्ध्या लव्यं व्रजेत् ।
 तथा सर्वान्पि कर्मण्यपि दीप्ती दग्ध्या लव्यं व्रजेत् २३

इति निरविवामः । पुष्पादि प्राणायामो दया मण्डुका मण्डि-
 तयेव साहो धामनायुः एतर्धः । तर्दि वि जायेत् । अत
 याव, ताविति । विमानकलमाह, तदिति । 'अवयवी'
 कावयवी ॥ १८—१९ ॥

तत एति । विदित चित्तं येन च विदितचित्तः । 'माया-
 धारिण' साया वादयार्दि यदुया मयवमाया, तद एव धारण
 यन्व मन चुरस्य य दया । 'जन्तु' नामवाक्यम् । दिवन्ति
 निवद्यार्धं , मयावयवी एतियन् । 'अवयवी' प्रकार वल्-
 काविममपि विवरीयन्ति इत, यथा,—

"यदा तु योर्विनी सुदिवयद् देवमिव भवेत् ।
 तदा शिष्यायवी गुरुया मूनाप्यति मण्डुकायम् ॥
 पुर्व्यवर्धे मनीयामा मयवेधिरमात्मनः ।
 चापादतः पर्वेना मयत औवमात्मनः ।
 यदात इमयोमिन मूनाप्यवर्ध भवेत् ।
 तत कुप्यविनी तर्दि मयवीमय पविमम् ॥
 दीव निवर्धेद्विपारि वमनी विमवेधियः ।
 अयव्य कुप्यवयवी तर्दिमयव मण्डुकायम् ॥

प्राश्यायाम-सुतीक्ष्णैर्न साक्षाधारेण योगवित् ।
 वैराग्योपपन्नं हृद्येन हित्वा तन्तुं न बध्यते ॥२४॥
 अमृतस्य समाप्नोति यदा कामान् स मुच्यते ।
 सर्वेषणा विनिर्मुक्तश्चिह्नित्वा तन्तुं न बध्यते ॥
 हित्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २५ ॥

इति घुरिष्ठीपनियन् समवासा ॥ १२ ॥

मृत्वाधातुद्वयं यतिर्देवि । आधिपत्यमवद नदेत् ।
 तत्रैव जीवन्मूर्तिश्च यस्मिन् विराजयेद् जगौ ॥
 तद्विद् कोटिं शरीरमात्रां तस्यादुद्योतं यत्नतः ।
 सविपुल्लव्यं मासं ततः पूर्णवदाचरेत् ॥
 तत्र श्रिता आचरेत् । पूर्णवद् जीवन्मार्गवित् ।
 यत्नादत नयेद् शरीरं तत्र पूर्णवदाचरेत् ।
 कथं न तस्याद् भूदधो मोरनरं वसेत् पुनः ।
 यत्र कोटिं महाभारता कोटिर्भूवि मलयभा ॥
 यत्नतः चरन् यत्नीया मित्राः सद्गुरुर्भक्तः सदा ।
 यथायथा महाभूमीषीं निष्यान्ति तत्र यावदेत् ॥
 तत्रैव यत्नं देयं विन यत्रैव कारयन् ।
 यत्ना चरन् समायात्य सदादेव विभाषयेत् ॥
 एति ज्ञानमुत्प्राप्तिं कालं यत्नयित्वा यदि कोटिर्भू-
 विष्यत् न सदायतोऽप्युत्प्राप्तिं लब्धयेत् ॥ तत्रैव —
 “यदि वशिष्ठमुत्पुत्रं कालं यावन्निभाषयेत् ।
 कालं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं ॥
 यत्नयित्वा यत्नयित्वा यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं ॥

चतुरभ्यास-योगेन द्विन्द्वेदनाभिप्राहितः ॥ १४ ॥

ततः समुद्राग्निं योषीं समुद्रं नाडि-सद्यम् ।

एगोत्तरं नाद्रिगतं तासां मध्ये वसः स्मृताः ॥ १५ ॥

इच्छा रचतु यामिन् विद्वन्ना दक्षिणेन तु ।

तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तु वेद स वेदवित् ॥२६॥

सर्वज्ञानार्थेन नानाकारं भाषादि विज्ञानं साक्षात् काना
मि नानात् ।

वतुनिति । वतुनित्तु 'वतुन' तुदयिष्य लभि ऋषय
 वतुनित्तु वतुनित्तुनित्तु लभ्य ऋषय वतुनित्तु वतुनित्तु
 'वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु
 वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु
 वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु वतुनित्तु

कश्चेत् विदुषे देहाभिमानं त्यागेन देहपातं प्रादुर्भूतं
 कालः, अनल्पमिति चेत् । अथ भवः, न ह्यभिमान-
 त्यागेन देहपाते भवति सुदुर्लभादिषु कदा दर्शयामः ।
 ध्यानिना चित्तवत् देहवत्त्वानुभूतिः, न वा अस्मादि-
 मेदेहाय वा गच्छति ॥ ६३ ॥

तस्य इति । तदनुसारं श्रीनी 'अष्टाशतैः' अष्टाशतैः नादो
संशय 'अष्टाशतैः' अष्टाशतैः नादो विवेचितासु । विवेचनो
नाद सति । इत्येतादृशं सत्यमष्टाशतमाह, इति ।
'अष्टा' अष्टमा । ११३

इस समेक विज्ञान दृष्टिसे हमें यहाँ स्पष्ट रूपसे
यौन विद्याप्रणालि विद्याभ्युदायोच्चेदो माह्वति ।
'यः पान' प्रमुखास्त 'अ' अद्विष्टास्त प्रविष्टानि
माह्वति । १६॥

सुपुम्बा तु परे लौना विरधा ब्रह्मरूपिणी ।
 वासुधैव कुटुम्बकम् ॥ १० ॥
 द्रियते ध्यानयोगेन सुपुम्बैका न द्वियते ।
 योग-निर्मलधारेण चुरेयानखर्वसा ॥ १८ ॥
 हिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह सन्निधि ।
 वातापुष्प-समाश्लेषैर्यदा वासुधैव कुटुम्बकम् ॥ १९ ॥
 एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडी तां विभावयेत् ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्म-विवर्जिताः ॥ २० ॥

पिबन्ति नाम विषयसद्व्याप्ताः कुमारकाः ।
 एकस्तु पिबति देवं सुखान्देन यथानुग. ॥ ६ ॥
 ध्यान-विद्याभ्यां भगवान् मुद्धेऽसौ प्रथमं प्रभुः ।
 सर्वसाधारणो दीर्घायुमिव्यमानां सुवर्जितः ॥ ७ ॥

असौ दीर्घो सुवर्जितोऽसौ देवो ब्रह्मलोका सुखमोगावलोऽसौ ॥
 इति ॥ १ ॥

सौभाग्यं बहुलं, श्रीकृष्णमीश्वरसौभाग्यं, पिबतीति ।
 'नाम' इत्यु 'विषय' 'अर्थ', यतो यन्माहार नाम विषय
 'पिबन्ति' भूयते 'कुमारका' जीवा, 'देव' ईश्वर 'पिबति'
 वाचयतोऽर्थः, लटिच्च् । "मदीयस्य व्यापार सर्वविधाय
 विद्यालयन" इति वैयाकृतः । इत्यन्वयमादयन्नेतिमावेदेषि
 विद्यालयने आत्मनेपदम् । 'यथा' 'अविधेया' 'यथुगा' परि
 वारा यथा य यथानुग ॥ ६ ॥

तर्हि शिमेकं चर्चता यथोक्तम् । विद्यायः ध्यानं विद्या
 भाविति । यथम् आचरति भक्त्यानिर्दिष्टम्, तत् यथमिति,
 'देव' विद्या, ताभ्यां य यथम् सुद्धे तदुच्छिद्यमानो मुद्धे,
 आत्मवशीकृतमिव तस्य मोक्षाय "न वै देवा अस्मिन्, न
 विबन्ति, लटिश्चायत्तं ब्रह्म अस्मिन्" इति श्रुतेः ।

मुद्धे इत्युक्तम्, यो मुद्धे । ललाच, यवेति । सर्वेषां
 'साधारणो' भक्तलोकोऽसौ अस्मत्कृतकवाञ्छितार्थः । "यथमस्य
 साधारणम्" इति श्रुतेः । दीर्घो तु अस्मदस्य मनेष्वने, यन्मया
 दीर्घावस्थायादत आरब्ध, इत्यन्वयमिति । "सुवर्जितः" मायु-
 यात्रितो 'इत्यन्वयः' इत्युक्तम् यथोक्तम् ॥ ७ ॥

पञ्चन्दस्वां महाज्ञानं सुपर्चं विष्णुलायनम् ।
 उदासीनं ध्रुवं चंसं स्यात्काष्ण्ड्यस्यो हवेत् ॥ ८ ॥
 शम्भुमनुयसन्ति बहुधाः शम्भु कोविदाः ।
 रघुनारे हृदत् सास्त्रि सप्तैवेत्येवं यौवने ॥ ९ ॥
 मन्वीषनिषद् वृक्षा पदक्षम-समन्वितम् ।
 पठन्तो भार्गवा द्यातदधर्षासो भृगूचमाः ॥ १० ॥

कण्ठकोटिः । इत्यस्यासौवर्षेण देव स्यात्ता देवस्तारं तस्य
 तेति सुपर्चोविभम्, सुपर्चं विष्णुस्य कर्णोपसहस्रशानि, त
 विष्णुलायनं, कस्तुराद्या उदासीनं, स्यात्काष्ण्ड्यस्यो 'हवेत्'
 हीमात् पञ्चशीत्यन्वयः । वर्येदिति पाठे, तानिच 'वर्येत्'
 विर्येत् वीर्यं विमर्दिनेति व्याख्येयम् । वरे इति पाठे, वरन्
 कर्षेति । वरेदिति पाठे, तानिच वरयेत् । वरे इति पाठे,
 'वृष' चक्रे तदुपसंहिरे चक्रेति कर्षेति ॥ ८ ॥

चत्वार्येव कस्तुराद्या हीनकस्तमाश्च यवस्तमिति । 'यव
 तजेदिदा' यमादधर्षो मन्वा चक्रे, तदा वेवकया श्रुतिं वृक्षा
 मीयञ्जानया कला श्रुतिं धीयम् "समिधं यमन्ति, वसुभिर्
 वज्रंति, शस्त्राणि यजन्ति" इति व्याख्येयनात् । यस्मै
 'कोविदा' कृपयन्तः, यस्तं पूर्वोक्तमेवादुसर्थायम् ।

शर्वज्ञं शम्भुमन्वा व्यापारमाह, रघुनारे इति । रघुनारे
 नौवने हृदकाधि नौवने शम्भुदेदीभ्येति शेषः । वि बहुवचनं,
 मन्वीषेति च शम्भुमेदा नौवने इति निपरिधानम् । रघुनार
 हृदकात् वेदस्य, वेदाय, सहायकस्य, ऐक्ये, शम्भुदेवस्य,
 इति सप्त व्याख्याणि । दीम्ही कस्तं पूर्वोक्तं ददातीति शेषम् ॥ ९ ॥

यवर्षेण व्यापारमाह, मन्वेति । मन्वाश्च त्वनिषदश्च

ब्रह्मचारी च ब्राह्मणः स्वयतोऽप्यवहितभुया ।
 अनाहृतं रोहितोच्छ्रितः पठ्याये भुगुविस्तरे ॥११॥
 काशः प्राणश्च भगवानात्मना मुह्य एव च ।
 त्रिषो भवश्च सद्गुण ईश्वरः पुरुषस्तथा ॥ १२ ॥
 प्रजापतिर्विराट् चैव धार्मिकः सन्निवसेव च ।
 सूर्यो मन्त्रसंस्तुतैरगर्भ-विहितैर्विभुः ॥ १३ ॥
 तं ब्रह्मविभक्तमित्येके ब्रह्मविभक्तमवापरे ।
 पुरुषं निर्गुणं काष्ठामवर्णयः त्रिषो विभुः ॥१४॥
 अतुर्विभक्ति-सङ्ख्यायामन्तर्गते स्यात्तु दर्शनम् ।

सम्बोधनविषयम् । अपनिषदमन्त्रोक्तानाम् । तदुक्तमस्ति ।
 'यस्य' ब्रह्मण्यम् ॥ १० ॥

आर्त्तं च यजमानं विवक्ष्यन्तः, ब्रह्मचारीत्यादि साईताभ्याम् ।
 लङ्कितश्चिह्नयत्नेन भगवतो निवृत्तवर्तिनाः ब्रह्मणः, चतुर्विंशति ।
 'अर्त्तं विचिरे' अर्त्तं विचिरेत्यर्थः । 'विभु' ईश्वरः परमात्मनः
 ब्रह्मविभक्तं प्रोक्तविभक्तं, यजमानं तद्विभक्तं च ।

"यजमानोऽपि विवक्ष्यन्तः भगवो ब्रह्मविभक्तम् ।

सहस्रं यजमानं सप्तानि चतुर्विंशति यजमानम्" इति ।

विभक्तं यजमानं सप्तानि चतुर्विंशति यजमानम् । अर्त्तं विचिरे ।

'अर्त्तं विचिरे' अर्त्तं विचिरेत्यर्थः । 'विभु' ईश्वरः परमात्मनः

ब्रह्मविभक्तं प्रोक्तविभक्तं, यजमानं तद्विभक्तं च ।

सहस्रं यजमानं सप्तानि चतुर्विंशति यजमानम् । अर्त्तं विचिरे ।

'अर्त्तं विचिरे' अर्त्तं विचिरेत्यर्थः । 'विभु' ईश्वरः परमात्मनः

ब्रह्मविभक्तं प्रोक्तविभक्तं, यजमानं तद्विभक्तं च ।

अदोल वैतमिस्त्रितमिथा तं पञ्चवा तथा ॥ १५ ॥
 ब्रह्माद्यं स्यात्परानाद्यं पाञ्चनी ज्ञानचक्षुषः ।
 तमेकमेव पाञ्चनीं परिश्रुत् विभुं दिवाः ॥ १६ ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं प्रोक्तं ब्रह्मा स्यात्पर-लङ्घनम् ।
 तस्मिन्नेव तस्य याभिः पुद्गलः सायरी तथा ॥ १७ ॥
 यस्मिन् भावाः प्रसीधन्ती सीमायाः व्यञ्जिता यदुः ।
 नष्टान्त व्यञ्जिता भूयो ज्ञायन्ती पुद्गला इव ॥ १८ ॥
 तेष्वप्रापिस्त्रितमेव कारयेज्जगत्पुद्गलः ।
 एवं सप्तमनी देवं पर्यङ्कयन् पुनः पुनः ॥ १९ ॥

अथम् 'यथाह' आह्वय 'आह्वयेन' आह्वय जगती
 भाग्यम, अदोल वैतमिस्त्रितम, ऐत आह्वय, त्रिधा पुनमेदेन,
 पञ्चवा तु पुनमेदेन, "त एकमेव भवति, विधा भवति, पञ्चवा
 भवति, पञ्चवा, तथा, पुनमेदेन इति पुनमेदेन ॥ १५ ॥

'दिवा' तैत्तिरीया वेदविदः । तस्मिन् ब्रह्माद्यं स्यात्
 सादि तस्मिन् प्रोक्तं तमेव जगतेव पाञ्चनीनाम्नः । अथ
 तस्मिन् सर्वं भावाः 'सीमायाः' सीमाम् आह्वय पुनः सप्तमि
 आह्वय देवा तं सप्तमि । यस्मिन् प्रोक्तं पञ्चनी व्यञ्जिता
 'यदुः' नता पुनमेदेन जगति पुनमेदेन व्यञ्जिता 'सायरी'
 जगति सप्तमिनाम्नः ॥ १६—१८ ॥
 हि सप्तमि सप्तमिनाम्नः सप्तमिनाम्नः ॥ १९—१९ ॥

सप्तमि न सप्तमिनाम्नः सप्तमि, 'सप्तमि' सप्तमिनाम्नः
 सप्तमि, सप्तमिनाम्नः सप्तमिनाम्नः सप्तमिनाम्नः सप्तमिनाम्नः
 'सप्तमि' सप्तमिनाम्नः 'पुनः' सप्तमि । एवं सप्तमि सप्तमिनाम्नः

विमादौ त्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं
तद्वानं ? को वा ध्याया, ? कश्चिदेषः ? इति ।
अनेभ्योऽयवां प्रत्युवाच, धीमत्तितद्वचर-
मादौ त्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

धर्मविधिद्विद विवक्षायां विभूत विवक्षायां भव्यकटि
धर्मपुत्रेण विभूतायिष्य पञ्चमो देविष्य धुमिलोऽस्य धर्मो
कश्चित् धमादि प्रत्युवाचया वीणाध्वजवा पूर्वक ध्यानवच
मादकपुः एतौकटोऽस्य धर्मपुत्रायात् धर्ममन्त्रविदीमन्
धर्ममन्त्रवचनम् अकपुत्रं निर्धोऽस्य ध्याने विनिदीतुं पुनः
महत् तमेकादशमन्त्रे, विवक्षा इति । अतः तदुवा विवक्षु
एव दृष्टव्येऽनुवादवचोवर्ते । आख्यायिका तु विद्या
सुधर्म ॥ १ ॥

प्रधानाह, विमादाविधादि । 'आदौ' धर्मपुत्रादौ धर्म
विदादौ सुधर्मोऽस्य वा त्रयुक्तं, ध्यायते धर्मवदिति सुधर्म
'ध्यान' धर्म 'ध्यायितव्य' ध्यायितव्यं विवक्षितं । अतः
आनन्दविद्वत् १८ । धर्ममन्त्रपुत्री धर्मवच मन्त्र क इति
प्रथममन्त्रार्थः । किं तद्वचनमिति । 'तत्त' ध्यायितव्यं मन्त्रम
किं ध्यायितव्यमिति द्वितीयं वच । को वा 'ध्याया' ध्यायितव्यो
इति तृतीयः । अथ 'धर्म' इति धर्मः । 'विद्वत्' इति
विद्वत्, को देवो धर्मः ? इति विचार्ये वचनमिति ।
इति तान् धर्मपुत्रमासी ।

आनन्दविद्वत्, धीमत्तितद्वचरमिति । धर्मवच मन्त्र
वचन मन्त्र आनन्दविद्वत् ध्यायितव्यं वा 'आदौ' धर्ममन्त्रम्
'आदौ' धर्मपुत्रे ध्यायितव्यं इति विचार्ये वा त्रयुक्तमिति ।

इचिरा भासुती सुभा,

प्रथमा रक्षा ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या । द्वितीया
शुभा रौद्री रुद्रदेवत्या । तृतीया कृष्णा विष्णु-
मती विष्णुदेवत्या । चतुर्थी विद्युन्मती सर्ववर्षा
सुरुषदेवत्या । स एष ह्योद्धारचतुष्पादचतु-
विराः ।

साठेऽर्वाङ्गत्वात्, अन्धया पादात्तत्वात् इत्यत्र ह्यन्धमि चत्वा
रीति च पठेत्, अर्वाङ्गत्वात् अर्वाङ्गमात्रा तुष्पी, अत्र वर्षं
वर्षे चत्वर्योऽन्धयात् । नादमिदं तु विष्वाङ्गमिति पठितं,
तत्र और्वधारिणोऽन्धयश्च बीजम् । अन्धयाविर्गोमासि ।

सूर्यावस्थितायास्तु माताया अन्धमाह, इचिरिति ।
'इचिरा' इत्या 'भासुती' दीप्तिमती 'सुभा' सर्ववर्षदेव
मन्वाद्याः ।

इदानीं मातायां वर्षायाह, प्रथमेति । यथा वर्षेन ह्यङ्गि
त्रैलोक्येन राजसत्त्वात्, 'ब्राह्मी' ब्रह्मवती, अथ विष्णुमतीसुख
मात् । ब्रह्मा देवतायि तद्वत्त्वो भविष्यति, न सुखम् इति
वदन्निदमन्तरं ब्राह्मीसुखम् । 'सुभा' यस्या अन्धमतिमा
'रौद्री' निम्न भविष्यतिवदा, 'सुरुष' इत्यह ।

अर्वाङ्गं ब्रह्मविद्यामर्वाङ्गमिदं अकारादीनां अनेन यथा
विष्णु वदा देवता यथा, तथा तृतीया माता "अन्धमर्वाङ्गमि
वदाया विष्णुमी विष्णुतायम् " इत्युक्तम्, अतः तु यथा यद
विद्युन्मती देवता यथा तथा तृतीया माता च कृष्णा यथा
इति विरोधः । तथा अथर्ववेदमि "या सा द्वितीया माता
विष्णुदेवता कृष्णा वर्षेन" इति देवता वर्षेतिवद्विषयः यथा,

स एष सर्पान् प्राचान् सप्तद्वयारितमात्रः,
स एष स्रुहमुत्त्रामयतीव्योद्धारः ॥ १ ॥

प्रचयः सर्पान् प्राचान् प्रचामयति नामयति

नन्वेवं कुप्ये नाप्येति कथं कथं चोद्धारः ? नैव क्षीयः,
कर्मदण्डनिश्चयः, कथा सप्तमर्ता मारायतीत्यर्थः कुप्यात्
एव चान् स्रुहः स्रज्यस्यो चीन् चरिः सुतमिति व्याकरणान्
मिहै प्रयोगे तस्य कृप्यत्वं नाम्नीत्यर्थः इति विद्वत्, इत्यभि-
नीय तथोपसंहारः ।

चतुर्थः वादः एव वर्तते । अत आह, कृतमहीती इति । वस्यै
इति वीथ, तत्रैवामिच्छत्यतः ; 'नयमन्' चतुर्थमं वचनम्,
'इति' द्वितीः आत्मनोऽस्मिन् । विरम्यमाण-व्यवहारादाद्युप-
मानि च भवन्ति, कश्चिदप्यतिपुन्यवान् । 'महद्वर्तयः' स्रु-
होर्लक्षितः स्रज्यस्य-वचनम् इत्यर्थः । कदा चरुविभागः
कदाचि कृतो भवतीति चेत् ? पूर्वतः, निर्विरोधत्वात् पूर्वा-
परविधाने भेदकत्वात्, तथा निर्विरोधत्वात् पूर्वोद्धारतो
विद्वत्त्वान् महद्वर्तयः तस्यैववचनम् ।

उ एव इति । वर्धित-वचनस्योपसंहारः । चोद्धारः कर्मदण्ड-
प्रकृति-निमित्तमाह, सर्पान् कल्पान्वितिः । 'कल्पा' दण्डप्रकारः ;
नान् समनस्यान् मान्दीन् पद्वक्त-सोदमेन सुदुग्धाहारिण
मूर्खान्मायतीत्यर्थः । कुप्ये च वचनं चतुर्थमहं आह्वयः ।
अनेकावन्तारिव्याख्यातम् । चोद्धारः कर्तुं कर्तुं प्राचान्
कल्पयति उद्धारयितुमिच्छति इति अनेकान्वयः चोद्धारः इति-
भावः ।

तस्य नामात्प्रकारः, प्रचय इति । प्रचयस्य-निमित्त-

वे; तस्यान् प्रत्ययस्तुर्दावस्थितः इति वेद-
देववीनिः, देवावेति सम्प्रसारणं सर्वेभ्यो दु.प-
भवेभ्यः सञ्चारयति ।

तारकाशानि सर्वाण्येति विष्णुः सर्वान्
स्रयति, ब्रह्माह्वन् सर्वकारवानि सम्प्रतिष्ठाय
ध्यानात् ।

साह, सर्वावेति । 'तारका' ब्रह्मस्योद्भव, साहस्यं साहस्यं
साहाय्यम् । अतुर्धा यत्कीर्णकित्वा, ततस्तुर्धा वेदानां
देवतासु घोनिः, अनेन त्रयेण पूर्वेष्वपि वेदावस्थाने देव-
सञ्चार इति वाक्ये भवितव्यम् । साहस्यस्यैकैक्यस्यै विधेयः ।

किं तद्व्यक्तमित्येवम् इह, तदुत्तरं निवस्यति, वेदा-
वेति । सा साती इह, धातव्या धातवीत्या वादादस्ती बुद्ध्या
न तावत्या ध्यातव्या इत्यर्थः । धातव्या ध्यातव्या, सम्प्र-
तिष्ठति । 'सम्प्रति' अथ किं वादादस्ती धातव्या साहस्यं
सर्वावेति, साहस्यं हि सञ्चारयति ।

तो ध्यातः । इति अथ ध्यातुं ब्रह्म विष्णुं निरुपेक्षितोक्तं
इति, तारकाशान्येति । 'तारकेन' सर्वावेति दु.पभवेभ्यो
ननुमेव 'सञ्चारि', अतुर्धा विह, साहस्यो सञ्चारयति,
सञ्चारि सञ्चारयति दु.पभवेभ्यो सर्वावेति 'इति' इती
विष्णुः सर्वान् 'सञ्चारि' सर्वावेति देवतादेव । अथ 'तार-
कात्' तारकाशान्येति 'तारि' वादादस्ती सर्वावेति दु.पभ-
वेभ्यो विष्णुर्वातव्येति मेव ।

ध्यातव्यसञ्चार, सर्वान् स्रयतीति । अथ ब्रह्मस्य 'सञ्चार-
इत्यर्थ' सञ्चार, सञ्चारः । 'सर्वकारवानि' सर्वदेवता-
नि

विशुभैर्नसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य
धेयमीगान प्रध्यावन्तीया वा सर्वसिद्धिं प्रयुक्तम् ।

ब्रह्म विष्णु-रुद्रेन्द्राः, सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि
चेन्द्रियाणि स्रग्भूतानि, कारणं सर्वसौख्यं
सम्पन्नं शिवमाप्ताय मध्यं ध्रुवस्यम् ।

‘सर्वसिद्धिः’ स्त्रियैकल्ल ध्यानात्, विष्णु ब्रह्मचोर्भास्विककर्मैव
तत्त्वसार्थी ध्यातेत्युक्तं भवति ।

कथितोऽयं ः एति ‘सर्वसुखप्रदमिति, विशुभैर्नवीति ।
नादान्ते ब्रह्मिहाय मान्ते ब्रह्मणि, स्रग्भूति हि पञ्चकूटान्त
अकाराकार मकार विष्णु नादात्मकं तत्र नादान्ते परमात्म
कान्ते ‘ध्याय्य’ चाराय्य ‘धेय’ ध्याय्यचित्तम ईमान्ते मन्त्रमि
विष्णु ‘प्रध्यायन्ति’ प्रध्यायन्तीत्यर्थः । ‘धृवः’ शान्तमौल्यैवा
मपि ईशान्ते ध्यायन्तुवन्तः ।

ननु ‘सर्वसुख’ ईशान्तेवदाय ईमान्ते एव विमिति ‘धेय’ ः
एत आह, ईशान्ते इति । अ मन्त्र पञ्चार्थः, ईशान्ते सर्वसिद्धिं प्रयुक्त
मात्मनः ।

ननु मन्त्रु धर्मं प्रयुक्तं, न तु ब्रह्मन्तेव प्रयुक्तं आह, ब्रह्मैति ।
‘रन्त’ ब्रह्मन्ते, एते चत्वार ईशान्ते ‘सर्वसुखप्रदं’ ध्यायन्ते, नर
भूतानि, भूतसहितान्ते चन्द्रियाणि ईशान्ते मन्त्रसुखन्ते ।

एव हि विमितीया प्रयुक्तम् ः एत आह, चारणमिति ।
‘कारणं साधककर्मणं कर्मकर्मणः, साधककर्मणं धर्मैव ईशान्ते
प्रयुक्तमित्यर्थः, ए हि धर्मसुखप्रदमौल्यः, ‘ईशान्ते’ प्रयुक्तं
मन्त्रम् । ‘ध्याय्य’ निदर्शनं सर्वसौख्यं सुईशान्तेव
माह, विमिति । ‘विम’ निदर्शनं ‘मन्त्र’ सर्वसौख्यं ‘धृवः’

अद्वा विष्णुश्च ब्रह्मर्षीश्चैव शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदेवताः प्रकृतः परिपश्यते ॥

तत्राधिकां चतुर्मेवमाख्याय क्षतुमत्स्यापि
पञ्चमस्याप्नोति, कृतृत्वमीद्वारमत्तश्च सर्वज्ञान-
योगध्यानादां शिव एव एव व्येद्यः, शिव
चोद्धारः, सर्वमन्त्रात् परित्यज्य कृतानधीत्य दिव्यो
वर्त्मयामान्मुच्यते, वर्त्मयामान्मुच्यते ॥ २ ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ १५ ॥

एवमपि च लिखति । अथैव भुक्तम् आत्मानम् ईमां कृतम्,
तत्र कृतृत्वादीनामुपसर्गं यदा कृत्यत्वादि अद्वाद्यं शिवश्च
विदितश्च कृत्यत्वादिनिष्ठमपि ।

आत्मानमपि च कृत्यत्वां अथवा पञ्चकृत्यानाम्,
कृत्यत्वां । 'अद्वा' अथवादिशब्देन ।

पञ्चमस्यापि ज्ञाने पञ्चमस्या, तत्रेति । तत्राधिकां पञ्च-
मस्यापि न्यायान् । कृतृत्वमीद्वारमत्तश्चेति । 'कृतृत्वं'
चोद्धारवादादि कर्तृ चोद्धारवादाय आत्मा क्षतुमत्स्यापि
पञ्चमस्यापि कृतृत्वमपि ।

पञ्चमस्यापि, सर्वमन्त्रात् परित्यज्येति । आत्मानम्
कृत्यत्वात् । ईमां एव कृत्यत्वां व्येद्य इति अथर्वमुक्तम् अथर्व-
मुक्तम् अथर्वमुक्तम् अथर्वमुक्तम् । 'अथर्व' उपनिषदम् अथर्व-
मुक्तम् अथर्वमुक्तम् । इति इति कृत्यत्वात् । इति इति अथर्व-
मुक्तम्, इति अथर्वम् ।

ब्रह्मोपनिषत् ।

सौ गौतमी १ वै मशामासीऽद्विरस भगवन्
विष्णुनाद पप्रच्छ ।

दिश्ये ब्रह्मपुरे रम्भे सम्पुतिष्ठिता भवन्ति
काय ? सज्जति ? कसौय महिमा बभूव ? यो
शेष महिमा बभूव, क एव ? ।

नामायसेन रक्षिता दुस्त्रिमाशेनरीचिना ।

चक्रवर्त्तव वाक्याना दीपिकाधर्म विचिष्टे ।

रत्नधर्मविश्वोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

ब्रह्मोपनिषदाख्या ब्रह्मज्ञान महाविनी ।

चतुष्टया तु दशमो जमिना इदमब्रवीत् ॥ १ ॥

इदानीं चतुष्टयस्य चतुष्टयस्य दशमस्य + विवृष्ट
ध्यानविधये कावचस्य कर्म ब्रह्मविदिति ब्रह्मोपनिषदाख्ये,
सौ गौतम इति । 'सौम् चक्रवर्त्तव वाक्याना दीपिकाधर्म
भवन्ति, नामि इदं चक्रवर्त्तव' । तत्र चतुष्टयं ब्रह्म
निर्मासीति यस्मै द्वितीयपात्रादौ पठितं ब्रह्मचर्यादा
वपि लेखित् पठन्ति, स पाठो नातिबोधोक्त, अर्थसम्यग्
भावान् । 'मशामास' अहम् आका अहम् अहम् स तथा
'अद्विरस' गौतम चक्रवर्त्तवस्य चक्रवर्त्तवमेदोषपात्रात्
विष्णुनाद नामतः पप्रच्छ इदमन् ।

ब्रह्मनाद, दिश्य इति । 'दिश्ये' नामादिदेन निवर्त्तयति
ब्रह्मोपनिषदाख्ये 'ब्रह्मपुरे यस्मै सम्पुतिष्ठिता भवन्ति नामा
दम् कस्य ? इति शेष । विष्णुनाद वापादयं यस्मै सति
ठिता ? इति शेषम् इति । चतुष्टयस्यैव चतुष्टयस्य

तस्मै च दीवान् ब्रह्म-विद्यां वरिष्ठां प्राची
स्तेषु चात्मा, चात्मनो महिमा यभूय ।

देवानामायुः, स देवानां निधनमनिधनम् ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे, विरघं निष्कृतं शुभमधरं
यद् ब्रह्म विभाति, स नियच्छति ।

अथभूते, किं वक्ष्येन अथविषयेषु व्याप्तिर्यते ? एतत्तु :
एव हितीयः प्रश्नः । अथैव महिमा ? इत्यादि-विष्कारो
भाव इति कर्तव्यः । यी हि एव एव एव महिमा यभूय,
न एव किञ्चिद्व्यक्तः ? अस्ति तत्र प्रश्नोपासक इति एव तत्र
‘इह वैदिकव्यक्तिः यदुक्तः ।

अथवमात्र, तस्मै इति । ‘व’ विष्कारादयः ‘व’ अक्षरी
‘वसाव’ अक्षरी विष्कारो अस्ति ब्रह्म विष्कारं, सर्वैरक्षरी-
ब्रह्म एव एतत्तत्त्वं ब्रह्मविष्कारम्, ‘वरिष्ठां’ अतिप्रधानीं ;
प्राची स्तेषु इति । किं योनिः ? देवान्, चात्मा । अथिन्
देवान् प्रतिष्ठिता, अथैव च एतत्तत्त्वं, अथैव महिमा, एव
अथिन् एतत्त्वं च एव चात्मात्तत्त्वं ; अथान्येनैव यदुक्तं यदुक्त-
म्, चात्मात्तत्त्वं चात्मात्तत्त्वं, अथैव तथा तत्र इति
अथान् एतत्त्वं । अथैव अथैव अथैव अथैव, चात्मात्तत्त्वं इति ।

अथवमात्र विदितं अथवमात्र, देवानामिति । ‘देवानां’
वाक्पदीयम् ‘आयुः’ योनिः, चात्मा यी देवानाम् च
अथैव अथैव ‘आत्मा चात्मात्तत्त्वं न चात्मा’ इति इति ।

आत्मात्तत्त्वं तत्र यदुक्तं यदुक्तम्, तत्र विदितं यदुक्तम्, च
इति । ‘निधन’ अथैव, ‘अनिधन’ योनिः ।

च चात्मात्तत्त्वं अथैव, दिव्ये ब्रह्मपुरे इति । यदुक्तं यदुक्तम्-

मधुकर-राजानं माघीकवत् । यथा माघी-
कैकेन तन्मुना चाक्षं विधिपति, तेनापकर्षति ।
तथैवैष प्रायः यदा याति सप्तहमाक्षम् ।

यति, विरजिषित्वादि । यत् 'जल' परमात्म 'विमलति' इत्य-
यने तत् 'विरज' निरमलत्वम्, 'निष्कल' कल्पविच्छिन्नत्वम्
प्राप्नोति, तद्विज्ञानम् । निवेद्यमुपेक्षेता विधिसुप्तेनाप्यार,
इभमिति, 'इभज' इत्ययम् अक्षरात्मकम् 'च'परम् चतुर्ते
आप्नोति, चतुर्तेष्वक्षराक्षरमिति ज्ञेयम् ।

यत् कुशलौत्सव द्वितीयधीश्वर, न इति । 'निष्कलति'
निवन्मन् करोति । निवन्मन् इदद्वारण्यदि 'च'परमिभिराक्षरि,
'च' इतिष्या तिस्रन् इतिष्या चत्वार, च इतिषी यत्परति, च
इतिषी न वेद, यत् त आत्मा चत्वार्यस्ययत्न" इत्यादि 'चतु-
विधितिभि कर्षयिष्यप्राप्तम् ।

तत् पदेक इतिष्यादीना निवन्मन्तुम्, यत् तु एकता
इत्यादि, मधुकर राजानमिति । 'मधुकर' इन्द्रियादि तेन
'राजान' तद्विज्ञानित जीव निष्कलति तेन कर्षयि निव-
न्मन् इत्युक्तं भवति । समान्यव्यतिरेकितत्वाद्वाद् न ह्यतः ।
एकम् मर्दनयन्तुते इत्यादिभावे, माघीकवदिति । इति-
ष्यादिष्विति 'माघीक' कर्षणायौ नृपतय धीर्यसिप,
तद्वत् । इतिष्यादीनि, यतिभिः यथा माघीक, इत्ययम्-
जीवात्म्य दोषम्, तम् च, कृता यतिव 'तन्मुना' साक्षा-
दयम् इतिव 'जात' चतुस्रय 'विधिपति' अमरीशम् वति,
करोति, 'कैकेन' कैकेन तन्मुना 'चपकर्षति' तन्मुनादना-
रोयति । अथपि,—

प्राग्देवतास्ताः सर्वा नाद्याः सुखमे श्रेया-
चानवत्, यथा खं श्रेयसाधिक्यं याति सुमात्र-
यमेवं सुपुनः ।

वृत्ते, यथैवेयं देवदत्तो यथादिना ताद्या-

“सर्वनामिषेषा तन्मून् सज्जे सज्जस्यति ।

वाचत् सजे सज्जं जीवी सज्जन्वागच्छते पुनः” ॥ इति ।

मूनास्त्राणीयं चान्ता, तन्मूनाणीयं वाच, वासस्त्राणीयं
वाचादि । अथाद्यं इत्याह, तथैवेयं वाची यदा ‘वाति’
गच्छति, तदा यमसमाजस्य गच्छति, वाचादि सद्दानं वाची-
त्वेन याति, उपोक्तम्,—“यस्य सुखं सद्भित्तं मद्भून् यदि
देत्, यममितराय दानान् ममभित्तदिति” ।

तन्मूनास्त्राणीयमे वाचस्य ते च ममभ्यः ? इति श्रेते,
नाहीदायस्य दत्तुमिति, नाहीति वाचस्य च ममभ्यः ? इति
श्रेता स्त्रात्, तामस्यैतुमाह, वाचति । वाची देवता दाना
ता प्राग्देवता ‘ता’ कुर्वन्ता सर्वा ‘नाद्या’ सुपुनवाच्यः ।
वातीसुखम्, तन्मूना ? दत्तमिवावासाह, दत्तस्य इति ।
दत्तस्य वाच्यः ‘दत्तस्य’ दत्तुति, तत्तं सुपुनित्वाते वातीवाच्यः ।
यतत् ममभ्यं मूर्च्छादिभ्यः दत्तमवत् । अ वातीति श्रेते आभ्य
वातीसुखम्, तत्तं इत्याह, श्रेतावाच्यदिति । विषय
वदेति । श्रेते यत्तं ‘यत्तं’ वाकायमाधिक्यं वाच्यं याति,
तथा सुपुनः ‘वाच्यं’ सज्जं याति ।

यद्यं वाच्यं आभ्यं दत्तं याति, य यत्तं कुर्वन्ति ? इति
श्रेते यत्तमाह, श्रेते इति । यत्तित्वा यत्तं सुपुनमवत्वाच्यमिति

मानो न वति, एवमिष्टापूर्त्तः शुभाग्रमैर्न तिष्ठति ।

यथा कुमारी निष्काम आनन्दमुपयाति,
तथैवैष देवदत्त सुप्ति आनन्दमभिधाति ।

वेद् एव परं ज्योतिर्ज्योतिष्यामो ज्योतिरानन्दवती ॥

मोक्षान् वदति, तेन आनन्दं आनन्द इति, आनन्दाद्यानन्द
इति ज्ञायते, आनन्दश्च सङ्ग ।

अतु शुभाग्रमेतु ज्योतिरु अतु अग्रमानन्दाद्युत्पन्नं सुप्तिमेवैषि
आत् । इत्यादिशु शुभाग्रभावात् प्रतिपादयितुं इष्टान्तमाह,
तथैवैष इति । तथैव एव देवदत्त 'यथादिना' आत्मेन्द्रिय
तात्पर्यात् 'न वति' न वति आनन्दो ज्ञायते, न वदति न
पलायते, सुप्तिं तत् कदा हेतोः ? इत्यतः शुभाग्रभावादिमेव
तदपि ज्ञायते । आनन्दाधर्माभावादेव एवमेव निदर्शयेन
'इष्टापूर्त्तः' इष्टापूर्त्तवती यथा तद्भूतमेव तिष्ठति ।

अतु यथा सुप्तिं दुःखहेतुत्वमेव नास्ति, तथा सुप्तिहेतु
धर्मोऽपि नास्ति, तत् इति आनन्दाद्युत्पन्नं । इत्यादिशु,
यथापि ज्योतिरु आनन्दो नास्ति, तथापि निष्कामन्दो
वर्त्तते, मोक्षान्द्वये एवमुत्पत्तिः, किं तत्र ज्ञायते ? इति इति
अनन्तं ज्ञायते, यथेति । अतु तथापि ज्योतिरुत्पत्ति
निमित्तं आनन्दो ज्योतिरुत्पत्तिस्तथा, निष्काम इति ।
तदुक्तम् —

यथैव विनाशानुद्धो अग्रमानन्दं समुत्पत्तिः ।

यो विदुषो लब्धो वाचो यो बुद्धिश्च यथातथा " इति ।

'यथा' सुप्ति ।

अनन्तं इति तत् सुप्तिं ज्ञायते यथातथा ज्ञायते ।

भूयसेनैव स्वप्नाय मच्छति सत्तोक्तायत् ।
यथा सत्तोक्ता चरमवयं नदद्यात्मानं नयति परं
मन्यते यत् परं चापरं त्वयति, न शान्द-
भिधीयते ।

‘अत आह वेद एवेति । वेदोति ‘वेद’ नाम्नाभिधीयते’ । अतः
‘एवं लोति’ एवं आद्यस्य निमित्तम् ‘आद्यलोति’ । न हि दृष्ट-
तुष्टिर्विपरिनीयो विपरिनिष्ठातिमात्रेति शब्दे ।

ନବ ଆଦାସି ସିନ୍ଦୂରାଦାସି ବିଳାସୀ: ଅନ୍ତରାଳେ ଶରଣି ବନ
 ଆହ, କର୍ମାନ୍ତରାଳେ ବଳି । ଆଦ୍ୟମନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାସାଦେ ଦର୍ଶି ଶିବ ମର୍ଦ୍ଦଳି
 ବଳି ମୁଖେରାଜନୀ: ବିଳାସୀମାତାନ୍ କର୍ମାନ୍ତରାଳେ, ଶବ୍ଦ ଆଦ-
 ଦର୍ଶ କର୍ମାନ୍ତ: “ଆଦ୍ୟନ୍ଦର୍ଶି” ଆଦ୍ୟନ୍ଦର୍ଶିମନ୍ତ୍ରମର୍ଦ୍ଦଳି ମୁଖ୍ୟାଦ୍ୟ-
 ରାମାନ୍ତରାଣି ବଳିବିବିଧାଦ୍ୟାଦ୍ୟାନ୍ତରାଣି ବିଳାସୀ: ଦଶାନ୍ତ ମୁଖ୍ୟ
 ଲାଳାଦ୍ୟନ୍ତ୍ର ମୁଖ୍ୟାଦ୍ୟନ୍ତ୍ର, ଶ ବ ଶରଣାନ୍ତରାଣି ଶରଣାଦ୍ୟ: ଶରଣାନ୍ତ
 ଲାଳାନ୍ତ୍ର, ଆଦ୍ୟାନ୍ତରାଣି ଆଦ୍ୟାଦ୍ୟାନ୍ତ୍ର ବଳି ମୁଖି ଆଦ୍ୟାଦ୍ୟାନ୍ତ୍ର
 ଶରଣାନ୍ତରାଣି ।

इदानीं आश्रयमाप्ताश्च, भूय इति । 'शिवैव' मेव यथा
 सुखंति यन्, तैरेव आश्रयम् 'आश्रय' इति ज्ञातुं शक्यमिति ।

अभौषादिति । 'अभौषा' इत्यस्य चोदभिर्गोत्र । इत्यनं
विश्वीयति, दधेति । सा दद्या 'दध' आदादम् 'दध' इव
आदादभेदेन 'दधति' आदायति आदायत् आदायि, आदीता एव
'आदाय' ईदृं भवति, भवति भवति तद्वदर्थः । किं जना +
'दध' लभ्यते इत्येव दधे भवत्यस्य लभ्यादिव लभ्याय चोदभिर्गो
त्रार्थः । आदाय आदीष्टमायम् । अदधर्षः, सा दद्या भवति
दधुनीम् इव लभति, लभ्यते आदीष्टमायम् । अदधर्षः ।

यदेवैव अपाञ्चाष्टकं सञ्जयति, तमेव सप्त
द्वयं नाम्यते, वेद-देवयोनिः ।

यत्र सायति शुभाशुभं निरुक्तम् चरु

शुभशुभादिभ्यः सञ्जति, सायदापाञ्चाष्टकं सायति सञ्जति,
एव सप्त द्वयं देवतापञ्चाष्टकमेव पूर्वं द्वयं सञ्जति । तदुक्तम्,—

“यथा सप्त सन्तोर्जितं देहोऽप्याष्टकं वयः” इति । तथा,

“यथा सप्तसप्तशतं सप्तशतं यथा” इत्यादि श्रुतिषः ।

इत्युक्तं आद्यं सायमात्रं, सायमिति । यत् ‘परम्’
कृत्तम् ‘चपर’ पूर्वं न सञ्जति, सप्तसप्तशतशतानुक्तं यत्र
सञ्जति, स सायदिति दीयते । नास्ति हि सप्त शुभशुभसप्त-
शतानुक्तं भवति । यत्र, ‘यत्’ यत्र ‘य’ धर्मम् ‘चपरम्’ कृत्तम्
न सञ्जति, शुभाशुभप्रधिकारी भवति, स सायम् । सप्तं तु
सप्तं यमाद्यं न सञ्जति ।

तमेवैव अपाञ्चाष्टकं सञ्जति यत्र ? इत्यामहा इत्या-
माह, यदेवैव इति । ‘यव’ देवतादि यथा यदोऽप्या-
ष्टकानि ‘सञ्जयति’ सप्तशतं सञ्जति, तथा सप्तशतशतं यदेवैव
यथा सप्तशतं सञ्जति ।

ननु यदोऽप्याष्टकं सप्तशतं सप्तशतं यदेवैव सञ्जति ?
इत्यामहा इत्यामहेन सायमिति, तमेवेति । ‘तमेव’ सायमात्रं
सायिभ्यः सप्तशतं यमाद्यं सप्तशतं सञ्जति, ‘तमेव’ सञ्जति,
यत्र एव सप्तशतं सप्तशतं सप्तशतं सप्तशतं सप्तशतं, स सायदेव
‘वेददेव योनिः’ वेदयोनिः सप्तशतं सञ्जति ।

यत्र सायते सप्तशतं वेद-देव योनिः, न सायदिति,
तथाह, ववेति । यत्र सायति सप्तशतं यथा देवता सप्त-

देवता, समस्तारोहणार्थी, सन्तः फलैः
 पुष्करः पुनः प्राप्ते चित्ता परापरं ब्रह्मज्ञानं
 देवता विद्यति ।

य एवं वेद, स परं ब्रह्माधाम चैव ज्ञानमुपैति,
स परं ब्रह्माधाम चैव ज्ञानमुपैति ॥ १ ॥

अथास्य पुमपस्य अस्वामि स्थानानि भवन्ति,
नाभिः, हृदयं, कण्ठः, मुखेति ।

[illegible]

अथ, 'संज्ञा' वाचिभ्यम् 'ह्रस्वि' चान्तरस्य प्रतिपद्यते ।

तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति ।

आवरितं, स्रष्टुं सुप्तम्, तुरीयमिति । आव-
रितं ब्रह्मा, स्रष्टुं विष्णुः, सुप्तम् इन्द्रः, तुरीये
परमेश्वरम्, स चादित्यश्च विष्णुश्चैश्वरश्च, स
पुरुषः स प्राणः स जीवः स्रोद्भिः सैश्वरश्च
आयत्; तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति ।

‘दृग्दृश्यं’ ब्रह्मलक्षणायां स्थानाभिः, तत्र ध्याने सति बीजं
ममिवर्तते । ‘माधि’ मणिपूरवत्, ‘दृग्दृश्यं’ अनादत्, ‘अयम्’
अयम् विष्णुवत्, ‘सूरो’ आचारवत् । आध्यात्मिकेन
ध्यानज्ञानाद्यस्तेषां वाक्यवर्तते चतुर्णाम् पदवत्, यदुक्तम्,—

“आचारं मयि चर्तुं दृग्दृश्यं मयि मे ।

माध्याह्निकेन ध्याना योगो मयि मे ।

आविष्टानि मयि चर्तुं, अन्त्यादिना विष्णोवत् ।

आध्यात्मिकेन ध्याना योगो मयि मे ।” इत्यादि ।

अतः विवेकादयस्तेषां स्थानाभिः निर्दिष्टास्तु वाक्यराशेः ।
अस्मत् आह, तत्रेति । ‘तत्र’ तेषु स्थानेषु ‘विभाति’ विवेकेन
भाति, अन्त्याध्यात्मिकेन अन्त्याध्यात्मिके ।

वि वाक् १ इत्येत आह, आचारवत्तमिति । एता वाक्य
वर्तमाना आचारवत्, आचारवत्तमिति वाक्यवत्तमिति, अन्त्याध्यात्मिकेन
अन्त्याध्यात्मिके । ‘स’ चतुर्धन आध्या आदिनादि, अन्त्याध्यात्मिकेन
स ईश्वरश्च । ‘आयत्’ इति ब्रह्मको विवेकेन ईश्वरवत्तमिति
अर्थः । ‘तेषां’ अन्त्याध्यात्मिकम् ।

सुखममनमहमद्योत्रमपादिपादं ज्योतिर्बर्जि-
तम् ; न तव लोका न लोका , देवा न देवा ,
वेदा न वेदाः, यज्ञा न यज्ञा , माता न माता,
पिता न पिता, सुषा न सुषा, चाण्डालो न
चाण्डालः, चौकसी न चौकस , चमचो न
चमच , पयवो न पयव , तावसी न तावस ,
इत्येकमेव परं ब्रह्म विभक्तिः ।

इत्याकांक्षि तद्विज्ञानमाकांक्ष्य तत् श्रुतिस्मा-
कांक्ष्य तदेव इत्याकांक्ष्य, तस्मिन्निदं विचरति,
यस्मिन्निदं सर्वमोक्तं ब्रूतम् ।

तत्र वाक्यमाह, अयमिति । ज्योतिर्बर्जितं, विन्दु रस्मि
कादि रचितमिति ज्योतीककथितं, सुषां पुत्रकम्, इत्यादि
तादृशानां जातवाचकानां । चौकस इति, निवादाभ्युदाया
काद पुत्रकं भिन्नं, च एव चौकस । चमच इति मोक्षवि
भोक्त्यातिभेदः ।

“चमचो भक्तिभेदे च चमचो विन्दुबीजिति” । इति विद्यः ।

इह भाति । विन्दुपञ्च ब्रह्म । एवमेव चाह, इत्येति ।
‘विज्ञानं विदूषणं, चाण्डालं पाशं हन्तुं ब्रह्म । चमचोपाया
मयीरविद्वेषमावह्य कर्मण इत्योक्तं चने चाह तत् श्रुतिर-
मिति ।

अथोक्तम्—

“इदं तद्विज्ञानीवार्तितकलावतनं सद्यम्” । इति ।

सं विभोः प्रजाः संविज्ञावैरन् ।

न तत्र देवा लोकाः कामयः पितर ईजते,
प्रतिबुद्धः सर्वविदिति ।

इदिम्या देवता सर्वा इदि मायाः प्रतिष्ठिता ।

इदि प्राणश्च श्च्योतिश्च शिष्टम् सूक्ष्मं यन्माहत् ।

इदि चैतन्ये तिष्ठति ।

पञ्चमोऽध्यायः तत्र सर्वज्ञत्वासाध, च विभोविधिः । विभो
मता मन्त्राः प्राद्वेयः, यन्निन् विदने सर्वमिदं विज्ञातं भव
लोकादं । यन्मन्त्रोन्ने, "न इदि विद्वत्तोक्तं कामो भवति,
मन्त्रादेवान् विद्वत् समुत्तिष्ठन्ति, तेन विद्वत्तोक्तं कामो
भवतीत्ये" इत्यादि ।

ब्रह्मालोकसाध, न तत्रेति । 'तत्र' त्रिविधं देवा 'प्राणश्च'
पितरश्च न ईजते, प्राणश्चप्राणीभ्यो भवतीत्यर्थः । प्रतिबुद्धो ह,
न 'सर्वविद' सर्वज्ञत्वात्वेन बुद्धवान् । न ज्ञातव्य एव भव
तावतीति ईती ।

विदितं वैदित्यत्वात् तस्यात् त्रिविधोऽप्येव सूक्ष्मादियाम्
माहत्मनित्यामह्यात्मनेव सर्वज्ञश्च्योतिः प्रतिपादयति मन्त्रः,
इदिम्या इति । 'देवता' ब्रह्मादयः, इदिम्याविज्ञातव्यः,
'माया' यन्मादयः, 'माय' सूक्ष्ममाय 'श्च्योति' विद्वत्त्वमाय ।

एतं मन्त्रं च सर्वभूतभृतामहर्थाय ब्रह्मेवास्तीत्याह,
शिष्टमिति । मन्त्र एवमहर्थाय परस्परमहर्थाय नवभूतमन्त्रात्
'शिष्टम्' सर्वभूताह मन्त्रं नवभूतमहर्थाह, यन्मन्त्रं मन्त्रः,
'महत्' यन्माहर्थाय विद्वत्त्वमहर्थाय ।

इदि माययेति मन्त्रात् इतिम्या मायये, इदि चैतन्ये तिष्ठतिने

यज्ञोपवीतं परमं वयिर्न प्रणयत्येयं सुखं पुरस्तात् ।
 चावुष्यमया प्रतिमुञ्च शुभं यज्ञोपवीतं यत्नमस्तु मेनः ॥
 सविष्टं वपनं कृत्वा यक्षिःसूत्रं जज्ञेदुधः ।
 नदधरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयित् ॥
 सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपाण्डः ॥

सूक्तोपवीतस्य वाचकः परिधानस्यस्यार्थः, इत्येति । तन्
 ह्याह चैतन्मे तिष्ठति यद्याद्येतेन, तन् इतिमुच्येति योजनम् ।
 तस्यादेव इति चैतन्मे तिष्ठति यद्योपवीत, तस्यान् इत्ययमो
 परि परिचिन्त्यार्थेनैव तैवचिन्त्येतिह यद्योपवीत यद्योपवीत-
 यान्तात् चित्तम् अत्रत्यादिमुद्रयत्वं वीक्ष्यन्तु कथंकारयन्,
 'यद्यु' भूजान्, 'वेज' इत्य वचनार्थे, यत्तत् भूजार्थेति दुरीये ।
 'यद्यस्य' विद्या परमात्मान 'यत्' पाप्मोऽथैव 'वेज' विविध
 मान त चोपवीतस्य 'यत्' यत्तुह 'यद्यस्य' सर्वपण्डितम्
 'यद्यस्ये' यद्यस्या पाप्मोऽथैव 'यत्' विद्वत् सर्वज्ञानदार कारणं
 'यद्यत्' यत्तत्तुह, यद्यस्या दिङ्निर्गुणादिभिः यद्योपवीत
 'यद्यस्या' सर्वम् यद्यस्यात्तम् 'यथा' यैव 'यत्तुह' यत्तुह
 इतिहयितीत्यस्य ह्यह, 'यत्तुह' यत्तुह यत्तुह इतिहयितीत्यस्य
 तत्तम्, 'यत्तुह' यत्तुह इतिहयितीत्यस्य यत्तुह 'यत्तुह' यत्तुह
 तत्तम् इति ह्यस्यात् । यत्तुह यत्तुह इति चैतन्मे तिष्ठती-
 त्त्यात् ।

सर्वाङ्गवृत्त-तदुपयोगानामिह कालान्वयीकमाह, पवित्र
मिति । 'पवित्र' काश्यापदीर्घे 'पुत्र' चिह्न. अक्षरादि-

किं सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मयिगया नृप ।
 तत् सूत्रं धारयेद्दुषीमी दीयवित्तञ्च-दर्शितम् ॥
 बहिःसूत्रं त्वन्नेदिद्वान् दीयमुत्तममास्त्रितः ।
 ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
 धारयाद्यस्य सूत्रस्य नोच्छिद्यो नाशुविर्भवेत् ।
 सूत्रमन्तर्यतं तेषां ज्ञानवत्प्रोपवीतिनाम् ॥
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यत्प्रोपवीतिनः ।
 ज्ञान-निष्ठिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञान-यत्प्रोपवीतिनः ॥
 ज्ञानमेव परं तेषां द्रवितं ज्ञाननुत्तमम् ।
 अनेरिव शिखा नाभ्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे कैयधारिकः ॥
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 तैः सम्भाव्यमिदं सूत्रं ज्ञियाद् बहि वै स्मृतम् ॥

कथम् । सूत्रादिति, 'सूत्रं' विद्वन्नेदिद्वयते तत् सूत्रम् ।
 नोच्छिद्य इति यत्तत्सूत्रमात्रं दीयेत् सत्त्वरीति श्रुतिः ।

ज्ञानाभ्यासं निष्ठानु सीतयानाया कर्मण्यधिकृतान्
 ययानायामेव तदिद्वान्, कर्मरीति । ते 'ब्राह्मणादयः' उक्तः
 कर्मण्यधिकृता, ये ययाना, तेरेव बहिःसूत्रं समन्तं धार्ये न
 श्रुतेः । 'वि' ययान् नत् कर्मोद्दि श्रुतम्, बहिः-निष्ठिनो
 यत्तत्सूत्रमधिकृतान् ।

यिषा ज्ञानमयी दक्ष उच्यतेऽथ तन्मयम् ।
 ब्राह्मणं सत्त्वं तस्य इति ब्राह्मविदी विदुः ॥
 इदं यज्ञोपवीतम् परमं बन्धु परात्मनम् ।
 स विद्वान् यज्ञोपवीतो स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ॥
 एषो देवः सर्वभूतेषु बृहः
 सर्वव्यापी सर्व भूतान्तरात्मा ।
 सर्वव्याप्यः सर्वभूताधिपतिः
 साधो वेता केवलो दिर्गुणश्च ॥ १ ॥

विद्वन्मन्त्रिणा यज्ञोपवीतम् तन्मयमात्मनम् यन् तयो
 यन्मयमाह, विद्वेति । 'यज्ञवित्' वेदविदुः ।

यज्ञोपवीतम् यो यज्ञोपवीति ते विज्ञेयमाह, इदमिति ।
 'इदं' ज्ञानात्मकं यज्ञोपवीतम् 'यज्ञ' विष्णुं याचते, तस्य 'यज्ञ
 वीत' वेदस्य तदाकारमिति याचते, तन् यज्ञिन् ब्राह्मविषया,
 तस्य 'यन् यज्ञवित्' यज्ञं यन्मयम् स विद्वान् 'स यज्ञ' स
 विष्णुः ।

यज्ञमैनं विविधवर्णं विद्वन्, यन्मयादाहियं यन्मयात्मन्,
 यन्मयात्मन् विद्वान्ति, स वेदस्य मन्त्रात्मा योति, यज्ञ
 इति । यज्ञस्य यज्ञो यानामुत्पत्तिं निमित्तमोक्तिर्यो यज्ञः । न च
 यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतं इति याचते, यज्ञोपवीतमिति याचते
 यज्ञोपवीतमिति याचते । 'सर्वव्यापी' सर्वत्र यत् सर्वव्यापि
 तिरित्युच्यते, 'सर्वभूतान्तरात्मा' सर्वत्र सर्वभूतान्तरात्मा इत्युच्यते
 याचते, 'सर्वव्याप्यः' सर्वत्र यत्, 'सर्वभूताधिपतिः'
 सर्वभूतान्तरात्मायाधिपतिरात्मा, 'साधो' याचाधीपतिः,

एषो मनीषी भिक्षुयासां बहुभा-
 सैव सततं बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्य वेऽनुपश्यन्ति धीराः
 तेषां शान्तिः प्राप्तवती नेतरेषाम् ॥ ७ ॥
 आत्मानमरविं कृत्वा प्रथमद्वोत्तरारविम् ।
 ध्यान-निर्मेयताभ्यासद्वयं पश्येद्विगूढवत् ॥
 तिसिधु तैलं दधनीय सर्पिः
 शयः शीतः सरसीषु चाग्निः ।
 एवमात्मात्मनि दृष्टतैऽसौ
 सखिनैर्न तपसा वेऽनुपश्यन्ति धीराः ॥

न भिक्षुयादिवनशानेन । चेता इति, तिसिधुश्च, तैलविशे-
 ततः । अथवा, दृष्ट्यादि मध्यमकर्ता, 'द्वयम्' अन्तर्गतं
 भिक्षुया, 'निर्मेय' अद्वितीयत्वात् ॥ १ ॥

'एषो मनीषी' अज्ञाधारण चिन्तित, अनेन आत्मज्ञानि-
 कृत्वा । भिक्षुयाश्च बहुधा सध्वं 'धय' शिष्टत्वात्, निर्मे-
 यत्वा अन्तर्गतत्वात् । अनेन क्रियायतिशयः । 'एवम्'
 आत्मानं ज्ञानं यो बहुधा करोति आत्मिन्नात् 'आत्मस्य'
 इति, 'धीराः' धीमान् 'आत्मस्य शान्तिः' शान्तिः, य 'इतरे-
 षाम्' अन्तर्गतत्वात् शान्तिनाम् ॥ २ ॥

आत्मज्ञानं कृत्वा, निर्गूढवत् अन्तर्गतत्वात् इति तस्य ज्ञानं तेन
 'कर्तुं' आत्मानं कृत्वा ।

'आत्मस्य' धय 'आत्मस्य' इत्ये 'अनेन' आत्मनिष्ठमेव
 'तपसा' शरीरनिष्ठमेव ।

क्षर्येनाभिर्यथा तन्तून् पञ्चते सदरव्यपि ।
 चायत् सृष्टे तदा बीभो नपङ्कवागच्छते पुन ॥
 पञ्चकीम प्रतीकाय गुपिरश्वायधीमुखम् ।
 हृदय तदिवानीयादिभ्यस्त्रायतन महत् ॥
 निवस्य जायत विद्यात् कष्टे सद्य विनिर्दिष्टेत् ।
 सुषुप्त हृदयस्यन्तु तुरीय मूर्ध्नि समितम् ॥
 यदात्मा ब्रह्मयात्मान संश्रुते परमात्मनि ।

‘जायत् बीभ कष्ट भ्रष्टदया नपङ्कति, तदा पुन पञ्च
 पङ्कच्छते जायन्तः नपङ्कति ।

हृदये बीभत्यात् हृदयव्यवसाय, पञ्चेति । वृष्टि ‘सृष्टि
 दितम् चयासि तन् ‘चयीसृष्ट कदसीकोदयत् ‘हृदय
 मीक्षमयं पञ्च तज्जैय तदेव विषयव्यवसाय चर्यया ज्ञानम् ।
 तनु कय सृष्टे विषय मन्वीत्यत याद, महदिति ।

तनु विरोध, चतुरस्र विविद् शून्य तस्य तद्विषयः चयरे
 ज्ञानमीमांसायात् यावत् ज्ञानम् चनिर्बन्धनेन विषय
 जित्वाचार्य, कटवीज्यायमाय, वस्तुवस्तुर्वी बी देव न
 यातुमर्हन्तीति अनुमयस्तु ज्ञान वस्तुमात्रस्यापि यदि त
 ज्ञानादेव जाति, ज्ञान शून्यामी न विविद्भवति यथाऽन
 मवाद् पृथीतया शून्या हृदयव्यवसाय विवद् ।

चयस्याविरोधे पुन ज्ञानमीमांसा, निवस्यमिति । हृदयव्य
 विवदि । वृष्टिर्भवति ज्ञान तुरीयमिति । पञ्चमम् —

‘अमला मह वायीया भित्ता ब्रह्मायन चयात् ।

पञ्चमम् ब्रह्मायमी विद्यासि तज्ज यायेत् ॥ इति ।

तेन सन्धाधानसैव, तस्मात् सन्धाभिवन्दनम् ॥
 निरोद्धा ध्यानसन्धा वाक् काय श्रेयवर्जिता ।
 सन्धिनी सर्वभूताना सा सन्धा श्लेषदण्डिनाम् ॥
 यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 भानन्दमैतज्जीवस्य य ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥
 सर्वव्यापिनमात्मन घोरे समिन्निर्वापितम् ।
 आत्मविद्या तपोमूल तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
 सर्वात्मैक्य शारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।
 तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

इतीदं पण्डः ॥ १ ॥

इत्यथर्ववेदि ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तद्वाक्यमेव सम्यक्त्वार्थं, यदेति । 'निरोद्धा' निर्जनताय
 मन्त्रादुदक वशाः ३३, तथा 'सन्धिनी' वक्त्रलोभिका,

भानन्दम् भानन्द 'यतः' यतः 'यम्' भानन्द ज्ञाता
 मुच्यते । तस्मिन्नायं विद्येयवदयः यदेति ।

इदानीमेतद्ब्रह्मस्य नाम निर्दिष्टं भवति । तस्मात् आत्मा
 यथा उपनिषत् विद्या सैव तपः, "तपः ज्ञानमर्थं तपः" इति
 सूत्रे तथा 'सूत्रं' पराकारकम् 'तपः' इत्युक्त्याप्युक्तं
 इति ब्रह्मोपनिषद्विषयः । तद्व्याख्यानस्यार्थः, यदेति ।
 सर्वं ब्रह्मोपनिषद्वद्वयं ज्ञानं यस्या सा ब्रह्मोपनिषद्विषयः ।
 इति च समाप्त्यर्थः, इति शब्दः तद्गोचरः ।

आश्वामिनीबोधनियतम् ।

‘धीम् अद्यातः सुधीपनियतारं संसारज्ञान-
मधीतमद्रसूयं शारीरवत्तुं व्याख्याशामः ।

अस्मिन्नेव पुरुषमरीरे विनाश्वमिनीवेष्ट,
विनादि साध्योमेन संसार-विमुक्तिर्भवतीति
स्तेन विधिना यज्ञ भूमौ निधिप्य, या षीवधयः
सोमराज्ञीरिति विमुक्तिः, यज्ञपत इति दाम्भ्या-
मनुमन्तवरी ।

नाश्वमिनीबोधनियतम् ।

अथ यज्ञपत वाक्यानां यज्ञोपनिषदोक्तिः ।

इति यज्ञोपनिषदो दीर्घायां अन्तर्गतम् ॥ १५ ॥

आश्वामिनीबोधनियतम् यत्तु पाठ-विराजितम् ।

यज्ञादानीं जीन्योमेति पाठभूता किं वर्तते ॥ १६ ॥

अनु विज्ञप्तिरिति देहव्याप्ये अद्यादन्तावत्तु तद्व
युवायनुयुक्ततादृश्यं च सादृश्यापत्त्या यथायनया मार्गं
साध अस्मिनीबोधनियतारम्यते, अथवा इति । ‘अथायज्ञान’
मन्त्रो दीक्षया ज्ञानमेवेत्येति, अथोक्तं देहेन, अथमेव ‘यज्ञ’
वाक्यं कथितम्, ‘शारीरवत्तुं’ कथीरे अत्र यज्ञम् ।

यज्ञोपनिषदादौ कथमाह, अथविधिः । ‘धेन’ न-यज्ञो-
मेन, अथ’ भुमाविधि न लभ्यमिदे, अद्यादानवराज्यादीन्-
मिदमर्थः १ यज्ञं व्याख्यातमिति शङ्कं भूमी दर्शयति ।

या चीयध्वः सोमराक्षीर्वह्नीः शतविश्वधवाः ।
 इदमिति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥
 या वशिनीयां ययता ययुषा याञ्च पुमिषीः ।
 इदमिति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥
 जीवतां नधारिषां मा ते वध्नाम्योषधे ।
 यातयापुनरपहरादय रधांभि चातयात् ॥
 यन्नपतैःशस्य नो धेष्टुनमीवस्य शुक्तिषः ।
 ताम्रदातारं तारिष कर्मे नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

चीमराक्षीति । चीमो राक्षः कर्मा या चीमराक्ष्य राक्षसं
 ता 'न ययताम्' 'ययताम्' वायात् मुञ्चन्तु राक्षसः । 'यतम्
 ययैवजातीया', 'विश्वधवा' रीतायमनयना । तयो वधो
 धारय । इदमिति 'ययताम्' दर्शितयोर्था ।

'जीवतां जीव ताति चातये मा विद्वेदधिरिषां', ता
 'नधारिषा ययैवजातीया' कहेन धारिषी, ययता चातये
 ययैवजातीया कहेन करोति मुञ्चन्ति, तातये, ते
 'चीयधे । ते वनमये । ते तव नयाम्यभिधी तवामिषा
 ता 'मा वधामि न वधेन करोमि । 'ययताम्' ययताम्,
 रधांभि च यय 'ययताम्' चातया 'ययताम्' दृष्ट्या, ता
 मा वधामिषातय ।

'ययमीवस्य न ययताम् वाय कय' 'ययताम्' ययताम् ।
 'यय ययैवजातीया' इति वि० । 'ययताम्' 'यय
 मुञ्चन्तु' 'ययताम्' इति ययताम् दितान् । 'ययताम्' 'यय
 कर्मे' 'ययताम्' 'ययताम्' 'ययताम्' 'ययताम्' 'ययताम्'

धीं यद्ब्रह्मभिर्वैश्वानरा विपदि

रुद्रे ब्रह्मर्षे यद्दि वा पिशाचे ।

सर्वं तदीयानी यमव हृद्योतु शिवमीशनाथ साहा ॥

यन्मयमि भूतेषु गुहायां विज्वलोमुख ।

त्य यन्नम्य ब्रह्मा त्य रुद्रस्य विष्णुस्य वषट्कार ॥

चापी ज्योतीरमोऽमृत ब्रह्म भूर्भुव स्वर्गं नम ।

आप पुनस्तु पृथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु माम् ।

पुनस्तु ब्रह्मवस्वतिर्वैश्वानरा पुनातु माम् ॥

यदृष्टिदमभीष्यस्तु रुद्रा रुद्रपति नम ।

सर्वं पुनस्तु मामापो यमतास्तु प्रतियहन् ॥

“दुषाक्षि भारणे रुद्रे रुद्रे” इति वीवरिव । “विपदे मनुष्याः ।

‘विपदि विविधेषु विपदेषु’ इति निर्दिष्टः । यद् विपदादिभ्यो यमवनिर्वाहमित्यर्थं सर्वं तत् ‘तत् यमव’ इति । यमवः यमवः यमवः यमवः ‘हृद्योतु’ कर्तातु तद् सर्वं यदीयानी साहा आदुति ददातीत्यर्थः ।

जटायवे वामेना, यन्मिति ।

यन्मि प्राप्तेना, यन्मि ज्योतिरिति । ईं याव । यन्मि यन्मि आदिकारं ज्य, यन्मि यन्मि यन्मि यन्मि ।

याव पुनस्तिति तामामनापरो मन्म । पुना कर्ता कर्ता पुनातु । ब्रह्मवस्वति ब्रह्मवस्वतः पृथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु । ब्रह्मैव ब्रह्मैव पृथिवीं पृथिवीं कर्ता पुनातु । मम यन्मिदि रुद्रे रुद्राय ‘पुनस्तु’ मीशनाथ रुद्राय ।

आपोऽमृतमस्यमृतोपस्तरयमस्यमृतास्तु प्राप्ते
 कुहीमि, अमा यिष्याम्योऽसि प्राचाय प्राधानाय
 स्वाहा, अपानाय स्वाहा, आनाय स्वाहा, समा-
 नाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, इति कनिष्ठवा-
 हूत्या अहुष्टेन च प्राप्ते कुहीमि, अनामिकया
 अपाने, मध्यमया आने, प्रदेहिन्या समाने,
 सर्वाभिरुदाने, तूष्णीनेशानेककण्ठो कुहीति ।
 हे आहवनीये एकां दक्षिणाम्नाविकं नार्हपली
 एकां पूर्वप्रायश्चिनीये ।

प्रथम अष्टः ॥ १ ॥

अथाविधानमस्यमृतत्वाय उच्यधार्मीत्युच्यते
 पुनरादाय पुनरुच्यते । स ते प्राचा आपो
 महीत्वा उच्यधार्मीत्युच्यते ।

प्राचीन्मातृमहीति, हे आप । आहोतेरचम निवेद्य पच
 नाहोतेर वा अहीन्मेकवचनम् । अमा सह ते तिष्ये ज्ञान ।
 'अमोऽसि' अमितोऽसि अमोऽमोऽसि । अममोऽमोऽमो
 ममे । अनामिकया उच्यते अहुष्टेन सर्वज्ञानेति । 'एतन्मही-
 त्वमो जयति एते' 'अहमहीते दर्शनमहीते सुखमो, 'दक्षि-
 णाम्यो' नदीराम्यो उच्यते, नार्हपले आहवनीये नाभिले,
 सर्वज्ञानविभीति नभिरप निहति ।

'अविधानम्' 'अन्वोधनम्' । अनेन मन्त्रेण विधानम्

प्राची अग्निः परमात्मन् पञ्चवायुमिराहृतः ।

अमरं सर्वभूतैर्भूय न भवेत्तं कदाचन ॥ इति ।

विष्णोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपी

विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् ।

विष्णुस्तु त्वादृतः सर्वो

यत्र सत्या विश्वावृत्तोऽसि ॥ इति ।

महानवीर्यं पुरुषो वीरुहाहो प्रसिद्धितः ।

तमहिः परिधिश्चासि सीऽस्थानो अमृताय सोमै ॥ इति

एष एवात्मा ध्यायेतामिहीतं सुहोमोति ।

सर्वेषामेव सुनुभेषति ।

तस्यो नामैव अमरं कदाचन दक्षिणेन हृदयेन 'अमरं' कदा
अमृतोऽप्येवमत्र भवेत् ।

अमरमिति । सर्वभूतैर्भूयमरं भवेत् । अहं 'कदाचन'
कदाचिदपि न भवे चापि तु भवेत्तमेवेत्यतः ।

इति हे धार्यते । विद्यमिति । विद्यमिव 'त' तत्र सर्वो
आदृतः । 'यत्र' विद्यमिन् सत्या वर्तते, सत्याविस्तारवर्धनं
अतः तत्र आदृत्य इत्यर्थः । तर्हि तमहि अमरमिदमुक्तिः
प्राः । अहं प्राह, विद्यान्त इति । 'विष्वावृत्तोऽसि'
विष्णुः विश्वोऽसि ।

महान्विति । 'अयं' अयं तमेव इत्यर्थः, 'अमृतं सोमै'
निर्विकलमिदं अमृतमायय, 'अहो दक्षिणविरुहाहो' विद्महे ।

'एष' सोमा दक्षिणार्धे स्थितः, यं पश्यता सोमः । अत्र-
विहीन इतिः अमृतोऽयम्, ध्यायेति । 'सु' समस्तः

अथ यज्ञपरिहृतयाहुतीर्होमयति स्वे शरीरे
 यज्ञं परिवर्त्तयामौति, अत्यारोहन्त्यः ; वे किं
 नामधेयाः ? । तत्र सूर्याग्निनाम सूर्यम-
 र्गज्ञाहुतिः सहस्ररग्निभिः परिहृत एवाहुति-
 भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति । यस्मादुहो दर्शनाग्नि-
 नां चतुराहुतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति ।

शरीराग्निनाम वराप्रकुदा हविरविष्कन्दति ।
 अर्धचन्द्राहुतिर्दक्षिणामिभूत्वा हृदये तिष्ठति ।

सौता, ह्येति श्रुत्या, न तु यथा "यज्ञं पुर्वेऽनुते रवौ
 इति विद्याते । यथा 'यज्ञं पुन यथा विदुस्तर्पकः, एव
 सर्वेषां तर्पको भवतीत्यर्थः ।

यज्ञपरिहृते इति । यज्ञपरिवर्त्तयामः, अथवादित्यम्
 हिप् । 'अथ अग्निहोत्रपुष्टान्तरात् अविहारमाते आहु-
 तयो वाह्या यज्ञमुदात्त 'होमयति' मुखे तिष्ठति अथ परि-
 वर्त्तयामोति मुदात्त । अतएव इति । अथवा यथाहोत्रोपसं-
 चयार्चनियमात् ।

उवाचनार्द्धं नामानि इत्येति, वे इति । यस्मादुह इति
 पुर्वेण अथवाग्ने, यस्यान् सूर्ये अथवाहनाभिद्वयेति वेदेन
 यज्ञः । अथवाहनाभिद्वयमाह, अर्धेणाम्भिरिति । 'चतुराहुतिः'
 चतुराहुतिः । मुखे इति । तदुक्तम् —

"विष्टामूले निगते देवि । सर्वेतेऽग्निहोत्राय ।

तदहं भास्वरहोत्राहुत्यूषे प्रनिष्ठितः " इति ।

उवाचाम्भिरिति, यामेति । 'शरीराग्निः' अत्राग्नि-

तत्र कीडाभिरिति, कीडाभिरनामाभिर-
पीत-पीड-खादितानि सम्बन्ध् अपचित्वा गार्ह-
पत्यो भूत्वा नाम्नां तिष्ठति । प्रायश्चित्तोपसृक्-
त्वात् स्त्रियस्तिस्रो विमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्म ।

५ द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

आनन्दः समाप्तमोक्षः, 'अनामकदा' कदा कदाचित्, कस्मिन्
पादः । अतो न पीडो विषय इति श्रुतिः । इदमेव इति ।
तदुक्तम्, "इत्यप्येवमप्येति" इत्युक्तम्,

"विषादिषु महापिष्टि लक्षण विषातो मुक्तम्" इत्यादि ।

'इति' मुक्तम् 'पविस्तदति' पविस्तदति प्रीत्यति तदुक्तं
पञ्चातीत्यर्थः ।

तत्र कीडाभिरिति च कदा, न विषयमेव इति शेषः ।
प्रतिपातमार्गे दर्शयति, कीडाभिरनामेति । 'अपित' पीतं
'पीड' पीडम् । नाम्नाभिरिति । तदुक्तम्,—

"नास्मिन्नेव प्रत्येक आसक्तये देवनायकः" । इति ।

प्रायश्चित्तोपसृक्त्वात् पविस्तदति कर्त्तव्यमिति शेषः । तदुक्तम्,—

"मितीवच इत्थं मन्त्रेणो वेदादभिरितम्" इति ।

विषादिषु येष पविस्ते इति शेषः । नास्मिन्नेव देवनायकेऽपि
मुक्ता नास्मिन्नेव पवि, इत्थं विद्वान्-कृष्णम् । तामिः वि-
करोति । इत्यत आह, विषादिषु । 'विमांशो' मन्त्र-
दत्त-कर्मपञ्चात् नास्मिन्नेव अस्माभिः 'मन्त्र' मुक्त-
प्रायः 'प्रजनन' इत्युक्तं कर्म यत्तु च, तथा पुनितम्
इति कृष्णमप्येति ; विषादिषु पविस्ते इति शेषः ।

अस्य गरीरयन्त्रस्य धूप-रघना-शोभितस्य श्री
यजमानः ? का पत्नी ? के कल्पितः ? योऽध्यर्च्युः ?
को होता ? यो ब्राह्मणार्च्यसी ? कः प्रतिप्र-
स्थाता ? कः प्रसीता ? को सैवावदुषः ? क
चक्राता ? के सदस्याः ? कानि यज्ञपात्राणि ?
कानि इवीधि ? का वेदिः ? का उत्तरवेदिः ?
कैडा ? को द्रोणयज्ञः ? को रघः ? कः पशुः ?
का भारापीता ? के दर्भाः ? कः सुवः ? का
आज्यस्थासी ? का दाधारौ ? का बान्धवागौ ?
के प्रवाजाः ? के अनुवाजाः ? कः सूत्रपात्रा ?
यु दंशीर्वाकः ? का दक्षिणा ? के पत्नी
संवाजा ? श्री दूतः ? का रघना ? का इष्टयः ?
का दक्षिणा किमवभृथमिति ।

द्वितीयः श्लोकः ॥ २ ॥

अस्य गरीरयन्त्रस्य धूप-रघना-शोभितस्य आत्मा

एतद् विद्वानेन वर्णयित्तुं प्रणिष्टं ब्रह्म भवति . तेनानीं
योगात्मकं गरीरयन्त्रम् ।

गरीरयन्त्रस्य धूप-रघना-शोभितस्य उप-
करणानि इन्द्राग्नी, इन्द्रा योगार्च्यं कल्पितं कल्पि-
तुल्यमिष्टानाकस्य इति प्रामादन् एव तावदर्थीत् । 'होता'
का इत्यम् ।

यजमानः, दुष्टिः पत्नी, वेदा महर्षिर्ब्रह्म, प्राची
 ब्राह्मणाच्छरी, यथातः प्रतिप्रस्थाता, ज्ञानः
 प्रभोता, समानो मैत्रावरुणः, उद्दान उद्गाता,
 ऋद्धारीऽध्वर्युः, शीता चित्तं, कर्षीर वेदि,
 नागिकोत्तरवेदि, मूर्द्धा शीषफलम्, दक्षिण-
 दक्षः सुवः, सव्यदक्ष चाग्न्यास्यातो, शीत्रे
 चाधारी, चक्षुषी चाग्न्यभागी, पीथा धारापीता,
 तन्मात्राणि भद्राया, महर्भूतानि प्रथाया,
 भूतान्यनुवाजा, जिह्वेहा, हनोष्टो मूर्द्धवाकः,
 तालुः संवोर्वाकः, स्युर्विर्दवाधानिरहिंसा
 पथीसंवाजा, शीद्धारो रूपः, चाया राजना,
 मनो रयः, कामः वज्र, क्षेत्र दर्भाः, पुदोन्द्रि-
 याणि यज्ञवाजाणि, यर्मेन्द्रियाणि कवीणि,
 अहिंसा दृष्टवः, स्वामी दक्षिणः, अवरभृष्टं सर-
 शान् ।

वेदा 'महर्षिर्ब्रह्म' इति नाम्नायां ब्रह्मणोऽपि महर्षिर्ब्रह्म इति
 ज्ञानम् । सामान्यं ब्रह्म विदितं सर्वत्र साक्षात् । निदिनेषी
 तत्र सत्यं दृष्टादिना । आद्यादीनां यजमानादिनाम्
 आत्मनादिना यथागच्छन्मूर्द्धनीकम्, 'शीता' कल्पेण 'चाया
 पीता' धारापिक्वपचित पीता वायव्याप्येता, 'जिह्वेहा'
 जिह्वा इहा वाच्यदिक् , स्युः, दक्षः, दक्षिणः, अहिंसा,
 १०—६

सर्वां शुक्तिन् देवताः शरीरैः प्रविष्टमाहिताः ।
 वाराणस्यां सती वापि बृहं वा ब्रह्म यः पठेत् ।
 एकेन जन्मना कन्तुर्भोक्तुं प्राप्नुयादिति ।

मोक्षस्तु प्राप्नुयादिति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

दृष्टव्यं यदेति प्राद्याग्निहोत्रोपनिषत् समाप्ता ॥१०॥

नीलकण्ठोपनिषत् ।

श्रीम् अथर्वं त्वत्तरीहर्षं दिवितः पृथिवीमवः ।

अथर्व पञ्चमोपनिषत्, 'अथर्वं यत्' अथ यत् यत्, 'अथर्वान्'
 देहाद्य मन्त्राद्यवयवान्, 'अथर्व' अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।

अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।
 अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।
 अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।
 अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।
 अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।

अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।

अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।

इति प्राद्याग्निहोत्रोपनिषद् दीपिका समाप्ता ॥१०॥

श्री नीलकण्ठोपनिषदि श्रीमन्मन्त्राद्यवयवान् ।

अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।

अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान्, अथर्वान् अथर्वान् अथर्वान् ।

अपश्यमस्मान् सद् नीलमीरं त्रिसष्टिद्वयम् ॥ १ ॥

दिव ऊर्ध्वो भवामुच्यन्ते प्रत्यहानुम्यामहि ।

अनास पश्यति महं नीलदीपं विशेषितम् ॥ २ ॥

एष एत्यपीरहा मट्टो कल्लास मैपजा ।

यत्तेऽप्येवमन्योन्यं यत्तौ कारयेदप्येतु मे ॥ ३ ॥

इह भौतवद्ध्येति अचक्षति । 'दिनित' दिन 'द्वितीयं' भूमिम् 'अथ' अथवा 'अथोदत्तं' तां त्वाम् अहमयमिति मन्त्रद्वयं । 'अथवा' अथवा, 'विषय' पुत्रान्, 'विषयिन' 'विषयि' वर्तु मूढयो " इति विद् । तयोदत्तं तदवस्थां विषयि, तम् ।

द्विष सज्जनात् 'वय' इह 'अवाहयत्' समीचीनम् ।
 अत्राद्यात् प्रतिष्ठा स्थिति ज्ञानात्, 'भुव्यान्निधि' 'अधिरोहति'
 इति, 'अधि' लक्ष्यप्रत्ययनीय, अवाहयिष्य लक्ष्ये रोहति प्रत्यय-
 स्थिति लक्ष्ये वाच्यम् । भुव्योऽरोहति इत्यर्थः ।

अनाद्य आद्योत्पत्त्युक्तं समीप्यते चेति शङ्कताः । 'यति
आद्यश्च्यति, न बीरहा अबीरहा बीरम् , यथा 'अद्योत्पत्ति
यत्नादि कृत्स्नोत्पत्तीरहा जगति आद्य विद्ये ज्ञाना ता
अज्ञाना , ज्ञान ता विषयज्ञान, ता कर्त्तृज्ञानम् , लक्ष्यविज्ञाना
कीदृशोनामज्ञान—निर्विषयज्ञानं यद्वद्विषयानादेव । यत् न
तत्र अद्योत्पत्तौत्पत्त्युक्तं , यत्नेन योमद्योत्पत्त्युत्पत्त्युक्तम् ।

पञ्चसखाभी पीठ तद्व्यभिचकाराज्यं वामोन्मत्तं इति ।
'वामि' इति, पञ्चसखा ज्ञेयसिद्धिं वामोन्मत्तं, योऽपि
तेनैव चतुर्विधमन्तरं यत्, याम्यम्, पीठं तेनैव सिद्धिः ।

नमस्तौ मन्दभावाय नमस्तौ भानमन्यवे ।

नमस्तौ अस्तु बाहुभ्यामुद्यो त वृषवे नमः ॥ ४ ॥

यामिधुं गिरिशन्तं इमे विमर्ष्यस्तवे ।

गिरिं गिरिम् । तां हृद्यु मा विमौत् पुनयान्नम ५

गिरेन वचसा त्वा गिरिवाच्छावदामसि ।

यथा न. सर्वमिच्छामद्यत्तं' सुमना असत् ॥ ६ ॥

या ते ह्युः शिवतामा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिया वार्या वा तप तदा नी मृद् जीवसे ॥ ७ ॥

पैक्यस्ते पवित्रितो भवति नर्यः । मन्त्रा विद्यादभिवेक्षे
विनिर्दिष्टः ।

'भान' ब्रीह, 'मन्यु' तत्पूज्यक्या, 'वत' व ते 'इवे' वाचस्पत्यः ।

'हृद्यु' अतुल्येन गयेत्कृतकलुमर्ते, अस्तु चेत्तुमिर्त्यर्थः ।
य चेत्तु : 'गिरिशन्त' अति गच्छ, गिरे गच्छ गिरिशन्त,
मन्त्रभावाद्वा त्रयस्त्रयमात्रः । त गिरिशन्त, शान्तयो व
नोप : हे 'गिरिम्' गिरिशन्तः । तां 'गिरि' कल्पार्थी
'तनु' हृद्यः ।

'वचसावदामसि' 'वच' निश्चय वदाम, वचसावदम
विवातध्वेति दोषः । वदामो मन्त्रि वदमर्ष्ये विवातव ।
'वचसा' नीचेन 'सुमना' सुमनात्तम् 'असत्' मनेत् निद्रव
नेत् त्वि, वचसा नीच वचसे वदेत्तु चेतीत्यवदामिन्त्यर्थः ।

'मन्त्रा' मन्त्राणिनी मन्त्र, 'मन्त्रो दध्यप वाग्वी' रमि

या ते रुद्र ! शिवा तनूरयोरा पावसाशिनो ।
 तदा नमस्तन्वा वनामया विस्त्रियं त्वाभिवाक्यगत् ॥८॥
 अतो वसुन्धरो वरुण एत वभुर्विखोहितः ।
 ये धेमे अभितो रुद्रा दिष्टु श्रिताः स्रष्टमधो
 नैषा रुद्र सैनये ॥ ८ ॥

संस्कृत: ४४३ ॥ १ ॥

अदमन् स्वावरोहन् भीष्मपौत्रं विजोदितम् ।
 चतुर्ष्वपि गोपा अदमन्नुत स्त्रोदशब्दः ।
 चतुर्ष्वपि विजया भूतानि तान्ने दृष्ट्वाय मे नमः ॥१०॥

विद्यः । अस्महेति यद्वा "यत्तु मन्त्र" इति चक्षुः । अथ
मन्त्राणां विद्यः "मन्त्राणां योः" इति विद्यः । अथ
वादिष्यो यद्वा । 'योः' योः 'यत्तु' मन्त्र, अथ
यद्वा । 'यत्तु' मन्त्र 'य' योः योः ।

‘अनामया’ अतिरिक्त न अनायासात्, ‘अनिवादात्’ अविच्छिन्नतुलनात् तत्र, अतः, अतिरिक्त अनामयातिथि वाचीना ।

‘વધુ’ વિદ્યુત, આ સ્તરી ન ‘પેટ ચુસો પેસરો’ લાખવા
મરો જ

[illegible]

नमोऽस्तु नीलनिखण्डाय सङ्गसाक्षाय बाबिने ।

अथो वै अस्मै सत्त्वानसीम्बोऽहमकारं नमः ॥ ११ ॥

नमोऽसि त वायुधायावातताय धृष्यवे ।

उभाभ्यामकारं नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १२ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्तनुभयो राक्षीज्याम् ।

वायु ते इष्ट इषयः परस्ता भगवो वय ॥ १३ ॥

चवतल्य धनुस्त्व' सङ्गसाच । यमेष्टुधे ॥ ।

निधीर्य्यं शल्यानां मुखा शिषी नः शम्भुरामरः ॥ १४ ॥

विष्टं धनुः शिखण्डिनो विगल्यो वायवानुय ।

अनिशस्त्रसीमयः शिषी अस्मै निषद्वतिः ॥ १५ ॥

'नमोऽसि' नमस्काराय, 'व' वायुधाय 'वातताय,' धृष्यवे' धन्वन्धाय, बाहुभ्यां तव धन्वने नमोऽकारसमिप्यर्थः ।

'उभाभ्यां' अर्धे वज्ररि मूलयो राक्षीर्नखनो यथा 'प्रमुञ्च' अनातता ध्रुव, राक्षीर्विचङ्गे लोकात्ता हरेऽसौ भवति । तत्रासौ शस्त्र इति भावः । वै भगवन् ताभ्यो वयं 'इषय' वाया, ता 'परस्ता' पराश्रयं शुभ, त्वमर्धे लोच लोकेषु माह्वया इति भावः ।

चन्द्रदेव अश्वदया इति कार्ययने । चवतसेति । धनुः त्वमधिगम्य त्वत्ता 'चवतल्य' / शस्त्रद्वयः । तात 'चवतल्य' मुखा वज्रदया यथा तत्त्वमसीम्ब, निधीर्य्यं लोकोल्लस्य 'मुखा' मुखाति 'न' अस्माद्, 'विष्ट' कन्धकपदय 'धनु' दृष्येष्टु धनु 'शामरं' वारय पीयस वा ।

'वायवानु' श्प्रीः विगल्योऽप्यु लोकरादिनी भावः, यैरिव

परि ते धन्वनी ऐतिरक्षान् तपस्तु विवृतः ।
 ज्यो य दृपुश्चिच्छ्वारे । अस्त्रिभिर्धेहि तम् ॥ १६ ॥
 या ते ऐतिर्नीहुद्वय । ज्यो वभूव ते धनुः ।
 तवा त्वं विवृतो अस्त्रानपक्षया परिभुव ॥ १७ ॥
 नमोऽस्तु सर्वेभ्यो देवे देव पुनिरीमनु ।
 दे अन्नरिचे दे दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ १८ ॥
 ये चामी रोचते दिवि ते च सूर्यस्य रश्मिषु ।
 विषामस्तु मदस्त्रता तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ १९ ॥
 या इययो यातुधानानां दे वा वनस्पतीनान् ।
 दे वाऽवष्टेप शरते तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ २० ॥

दिल्ली: चण्ड: १२२

कनेड्ड उल् पयोऽवामावात् । 'अवेतन्' अद्वात्ता समुत्तम,
मनियसुप्ति कनियसुप्तिमिति कनियसुप्ति सुप्ति सुभाषितं वाच्यम्,
'मिषदति' तिगद ।

'विषयतः' सर्वत्र, यथाहन्, यस्मिन्, परिचरतु, श्री
मच्छीकरी, 'अथो' यथाह् रक्षमानस्यै च एव इति, यस्मिन्
'अ' इति प्राक् तिरोहि स्थानम् ।

हे मीठुल्लम् । विषयल्लम् 'असत्त्वा' 'असत्त्वा' 'गता'
हैला 'असत्त्वा' 'असत्त्वा' ।

‘मदस्व’ यह शब्दभोजनार्थ दध्ना, वनमालीना के
 भर्त्ता, ते कि कलाल दध्नाय । ‘मदस्व’ शर्त्तु ।

यः स्रजनाञ्जीलसीरो यः स्रजनान् हरिमत ।
 पात्रावपुष्पनीपथे । कस्याप्यवसति ॥ २१ ॥
 बभूव बभूवर्षा नीलशलमालः शिवः पशुः ।
 शर्वेण नीलशिवशस्त्रेण भयेन मरुतां पिता ॥ २२ ॥
 निम्पाक्षेण बभूवर्षा नाच वटिप्यतो द्रुतः ।
 मर्वनील-गिष्पशस्त्रेण धीर । कर्मणि कर्मणि ॥ २३ ॥
 दूमानस्य प्राणं वहि विनेह विभजामहे ।

केदारपीठं महिषकर्म करोति, त इति । 'य' शिव
 'शतनाम् भजान्' इति नीलपीठं, यद्य भजनाम् भजान्
 इति 'हरि' हरिपत्नीं भजयान्कर्मैव भवति । महिषकर्म
 हि तादृशं स्यादिति । ई शीघ्रम् । 'बभूवर्षा' रीत्यदिति त
 'कस्याप्यवसति' कस्याप्यवसतिपुष्पान् 'पात्र' मीम 'नाथ' मीम
 शीघ्रं शीघ्रवत्तां कृत, शीघ्रपीठां मरुतां कर्मदत्तान् ।

"कस्याप्यवसति कस्याप्यवसति कस्याप्यवसति" इति शिवः ।
 केदारिण्यस्य महिषकर्मणां पुष्पवत्तां कथयति ।

बभूवर्षा वटिप्यतो विद्रुमवर्षं, यत्र विद्रुमवर्षं कर्म,
 नीला रवि माता यत्र म, शिव इत्यत्र मीमपीठेयं य शिव
 इति प्राप्ता दृष्टः । शिवेति मीमपीठेयं प्रथमं, पिता इत्यर्थः ।

यद्य वाच वटिप्यतो शिवः देवमात्रस्य लक्ष्यो मरुतां देव
 दत्तवत् इति, त त मीमपीठेयः । 'ई धीर । कर्मणि कर्मणि'
 विहित इति विद्वद्वयः ।

इनाम् 'कर्म' इत्यर्थे 'प्राण' इत्यर्थेति प्राणं तं प्राणं
 पुष्पवत्तां प्राणं 'वहि' देव विहित इति विद्वद्वयः कर्मवत्तां मीम

नमो भगवते नमः सर्वान्नमः सुमाराय शिवधर

नमो नैशुनिस्वरूपाय नमः सभाप्रवादिने ।

वस्य हरी चाग्रतरो यद्वैभाषजितः सुरो ॥ २५ ॥

सद्यो नीलविम्बपद्माय नमः सभापरादिभिः ।

नमः महाप्रसादये ॥ २६ ॥

द्वितीयाः शतकः । ५ ।

इति मौजद्वीपनिघन्तु समाप्ता ॥ १८ ॥

पञ्चगुण्युपनिषत् ।

श्री योऽनुक्रमेण सत्यमति, न सत्यसौ

विष्णुसहस्रनामः । 'विष्' कर्मणि । 'सह' स्वप् । 'विष्णुसहस्रनाम' कर्मणि-गीतसूत्रि-कवेच विभक्तं कुर्यात् । 'ह्रस्वस्य' आभा-
नप्रिद्वयः, 'अस्य' संज्ञः ।

‘અગત્યનાં’ નામી સ્વપ્નને તપ્તીલ; વધારવાથી નવી
 વધારા દર્શાવે. ‘અગત્ય’ કેવળમાત્ર ‘અગત્ય’ નો અગત્ય,
 મહેનતદારનાં જાતો દિવસો, અગત્ય: અગત્ય દિવસ અગત્ય: અગત્ય
 મહેનતો વગેરે. વિગત: અગત્ય.

महाराष्ट्र के राजधानी मुंबई में स्थित है ।

[illegible]

पुस्तिका नमूना

वस्तुनिष्ठं तु मयसा दादमेषां यदुक्तम् ।

मलामोचनिधकुम्भा बहुधन्या कलशुति ॥ १ ॥

इत्यादि, न च नानाविधैः, न च

भवति । षोडशं स्रज्यास उच्यते ? कर्तुं स्रज्यसो
भवति ? ।

य आत्मानं क्रियामिः सुशुभ्रं करोति,
मातरं पितरं भार्य्या पुत्रान् सुहृदो बन्धून्नु-
नौदयित्वा, ये चास्मत्सिंजस्तान् सवीर्यं पूर्व-
पदुशीला वैश्रानरीमिहि' कुर्व्यात्, सर्वस्य
दद्यात्, यजमानस्याङ्गान् ऋत्विजः सर्वैः पात्रैः
समारोष्य,

अति एते आचम्यकुक्षयेषु, यथाह, योऽनुक्रमेणेति । अङ्गयो
देवान् अनुतिष्ठया आचमयित्वा विष्टा यजमान-मर्त्यभार्या ।
'अनुक्रमः' "यजमानो वेदमधीत्य" इत्यादिरुक्तमात्रः । षोड-
शमिति स्रज्यास-उच्यतेऽतः । कर्तुमिति इत्युक्तम् ।

'क्रियामिः' इत्यचम्योदात्तञ्च निज-नैमित्तिकामिः 'सुशुभ्रं'
रचितं कामाद्युक्तम् । 'पूर्वमेव' यथा अस्मिन्नेमादौ इत्यवद-
त्तवा इत्येता । यजमानश्चात्रेऽपि 'विश्रानरी' विश्रानरं देवता,
'सर्वस्य' यथासौम्यं दद्यादिति । यदा ऋत्विग्माः सर्वस्य
दयित्वा दद्यात्, ऋत्विजः इत्येव इत्येव इत्येता आत्मान्,
'अङ्गान्' अङ्गानि यथा सुष-अभिधायीनि, ऋत्विजः यजमान-
कर्तुं न शक्नुवन् । 'पात्रैः' पात्रादिभिः अभिधायकतैः यजमानैः,
यथा यजमानं यजमानैः, 'समारोष्य' समारोष्यं आचमयित्वा,
अस्मिन् यजमान् समारोषयेद् यजमानः । अतमस्यैः । वेते
यजमाने चित्तव्यं यजमाने वत् पात्रं भज्यते, यजमान-
अस्मिन् यजमाने यजमाने यजमाने आचमयित्वा । यथा यजमाने

यदाहवनीये' सार्हपथ्ये चन्द्राहाय्ये-पथने
सम्भावसच्छरीर्य प्राचापान-व्यामीदान-समा-
नान्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्, सर्वान् सर्वेषु
समारोपयेत् ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सशिवान् केशान् निष्कृत, विसृज्य यज्ञो-
पवीतं, निष्कृत्य, पुनः दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं
यज्ञस्य सर्वमिहानुमन्यसेत् । यद्युपवी भवति,
आत्मानमेवं ध्यात्वा पुनर्निष्कृत्य प्राचीनुदीची
या दिवं प्राप्नोति, चतुर्षु सर्वेषु भैक्षवर्ज्यं करोति,

दक्षिणहस्त्य, सुखीनीतिवासा, इतीत्येतत्प्राज्ञेभ्य तस्य
दद्यात् समारोपः ।

यत् सशिवमन्त्रो वाच्यः प्राचापः समारोपः । इत्यत आह,
यदाहवनीये इति । 'आहवनीये' पूर्वदिशावस्थे प्राचं 'प्राचं-
वर्ज्यं' दक्षिण-दिग्भागे चपानम्, 'चन्द्राहाय्ये-पथने'
दक्षिणदिग्भागे व्यानं, 'सम्भावसच्छरीर्य' चतुर्दिग्भागे-
वाचीः तमेव दद्यात् समानी समारोपयेत्, 'सर्वान्' प्राचान्
'सर्वेषु' चक्षिषु वा । यद्यहवनीयां प्राचानां समारोपी यतीति
विद्वेष-मित्र्ये, यदादिषु हि प्राज्ञादिषु समारोपितेषु
परोक्षमिति ॥ १ ॥

यदिष्टान् न तु विष्टावर्जं 'निष्कृत्य' सुखविला, विसृज्य
अन्तः, 'निष्कृत्य' पुनः उपवी वा ननुमान्य चतुर्भवेत्

तान् दीवाच, इदमेवास्म तदाक्षीपवीतं
यदात्मध्यानं, विद्या सा विद्या, नीरैः सर्वलाव-
स्त्रितैः काष्ठैः निर्बन्धयन्नुद्वात्रि जलतीरे निजे-
तनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।

अस्मिन्नादिस्थे कार्यं वासोपस्यर्जनमिति ।
तान् दीवाच, यथाहनि तथा राज्ञो नास्म नाहं
नवा दिवा । तदप्येतद्विषोक्तं सहादिवादेवास्मै
भवति । य एवं विद्वान् मैत्रीसाधनं सम्यगे,
सम्यगे ।

द्वितीयः सूत्रः ॥ २ ॥

यत्तुल्यमेव । 'अ' अथवा य 'युतिहति' यदुद्वात्रिमेव वाक्यमिति,
यदि चेतुर्वेदाद्युत्पत्त्याम् अद्वयेन निरुद्धेतिमेवकारेण
विज्ञातोऽप्येव । निरुद्धमेति । अक्षीपवीताद्यभावे कार्यं नाह
अम् । इति इय । अर्थे वेति । परमहंसस्य वातामाप्यात्
'तदस्यार्जुनम्' आचमनादि ।

'विद्या' ज्ञानम् । कार्यं विज्ञातोपर नीरेवेति । 'उद्वात्रे'
परलोके ।

अस्मिन्नेति इति । अत एव विज्ञातलोके तदाक्षीपुदर्थं न
स्मृतमिति ज्ञायते । अस्मिन्नेति, आत्मविषय इतिमेव
इति भावः । 'सहादिवा' वेदेन, 'सहादिवा' एक दिनेन विद्यं
सहादर्थितत्वात् । 'इमेव' अस्माभ्योपायेन, इय भाषाणां
वाचोपपत्तिः,

"न हि वाक्यमप्येव निर्दिष्टं वाक्यमप्येति" इति कुर्ये ।

देवा इ वै समीक्ष्य प्रजापतिस्तदुच्यते, न विदामो
न विदाम इति । सोऽब्रवीत् ब्रह्मिष्ठेभ्यो, मे तद-
दतो ज्ञास्येति ।

तयो वै ते ब्रह्मिष्ठा न यदन्तो न यदन्त इत्येतत् सर्वम् ।

देवानां सार्धितां सावीर्यतां सावुम्यतां
गच्छति । य एवं वेद, स पित्रान् देवान् निष्कृत्व,
विमन्य यज्ञोपवीतं, निरुक्तम्य, पुत्रं हष्टा, त्वं

मन्वादीनामृतयेता मन्वानाकामयावा कस्युः । देवा इ वा
इति । 'देवा' पण्डित 'मन्वादि' तुभ्यम् पश्यीत् 'ब्रह्मि-
ष्ठेभ्य' ब्रह्मविद्या, तस्मत्तिष्ठतेन हुवन्तो ये ते ब्रह्मिष्ठा,
वेदविद्याम् देवान् प्रक्षुण्णितिवर्धे । ईशिततमस्यापि
क्रियामिदं देवावाचनित्यस्य कथ्यदानतम् । विदत एव
ज्ञानमविन्योत्येति दर्शयितुं देवाणां ब्रह्मिष्ठस्य विदित्वम् ।

विदुस्तस्य + यजाम, मे तदिति । 'यं' मात्र 'यदत'
हुवन् सम्यग्भवेन 'तत्' ब्रह्म 'ज्ञास्येति' ज्ञान प्राप्नुयैति
सोऽब्रवीत् ।

'तत्' यजमानं तु यजमानदेव 'ज्ञास्यतामन्त' 'यं' निश्चित
'ये' देवा ब्रह्मिष्ठा वेदविद्यया 'न यदन्तो न यदन्त' अन्तेक
मीनिन, मितता, यैर्विद्योनिं प्राप्त, ये वैन्तेषु कतावीरादिवर्धे ।
यावन्नवीन्त्यान्तमि । 'इति' कथयैष्यमाप्ते । एवम् कथ्यताम्
पूर्वकालादुपलभ्यते तस्य सर्वेति । तद् 'यतम् कथे' यतम्
कथनस्यास्य ज्ञानं यदित्यन्त्यर्थे ।

ज्ञानस्य यजमानस्य, देवस्यामिति । 'सार्धितां' यजमानार्धिता

ब्रह्मा त्वं यन्मस्यं यद्वद्व्याप्त्यमोद्धारस्यं स्वाहा
 त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं
 प्रतिष्ठास्येति । अथ पुनो वदति, अहं ब्रह्माहं
 यन्मोहं यद्वद्व्याप्त्यमोद्धारोहं स्वाहा अहं
 स्वधाहं धाताहं विधाताहं त्वष्टाहं प्रतिष्ठा-
 स्येति तान्येतानि ।

अनुमज्जमाश्रुमायातयेत् । यदश्रुमायातयेत्,
 मज्जां विद्यां किन्द्यात्, प्रदधिषमाह्वय एतथैत-
 दानवेद्यमायाः प्रत्यायन्ति, स सृष्टीं भवति, स
 सृष्टीं भवति ।

तृतीयः स्कन्धः ॥ ३ ॥

‘धातोन्वतां यन्मोन्वतां’ ‘यान्मोन्वतां’ संयुक्तत्वात् ईकं आर्षेण
 यन्मायां कश्चि कम् ।

याममज्जमसिद्धिं यन्मोहं यन्मोहं, विधाताहं, मज्जिद्यामिति ।
 ‘धाता’ धार्यन्तात्, विधाता यन्मोहं । प्रतिष्ठास्येति यन्मोहं
 स्वाहा अहं कश्चि कम् । ‘तान्येतानि’ यन्मोहं यन्मोहं
 यन्मोहं ।

यितरि मज्जति यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं, यान्मोहं यान्मोहं
 यान्मोहं यान्मोहं, यान्मोहं यान्मोहं । यान्मोहं यान्मोहं
 यान्मोहं । ‘यन्मोहं’ यन्मोहं, यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं
 यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं
 यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं यान्मोहं

तद्व्यापारी वेदमधीय वेदो वेदान् वा चरित-
त्रेह्यधर्मी आराधयत्य हुवानुत्वाद्य ताननुकम्पा-
भिर्हृत्तिभिर्विस्तृष्टा च शक्तिर्यो यच्चैसस्य
सद्भासो गुरुभिरनुज्ञातस्य वाग्वैद्य सोऽरस्य
परित्य हादशरात्रं पयसाग्निर्योतं जुहुयान्,
हादशरात्रं पयो भक्षः स्यात्, हादशरात्रस्याग्ने-

अनन्योक्तयस्त 'अद्यावन्ति' समानावन्ति, बहुदिग्ग न
ग्रीवन्ति, स पुमान् पित्रादि, 'धर्म' निरुपय ग्रीव तमनु-
भवति ॥ १ ॥

अमरशब्दात् अकारमाह, तद्व्यापारीति । तद्व्यापारी मन्
वेद वेदो वेदान् वा अधीत्येति घल्लयेत्यो विवक्ष्यः । चरित
'अद्यावन्ति' तद्व्यापार्य-कृतानि येन, पित्रा जल प्राप्नो न्याया
गतामि 'हृत्तिभि' लोभियेति 'विस्तृत' विस्तृतयथा
कर्मणा पशुजलान्, यद्ये यत्तिन दद्या च यं भिन्न, तस्य
सद्भासो वाग्वैद्य, तदुक्त वाग्वैद्येति,—

“अधीतवेदो वाचसाद् पुत्रयानवदोऽस्मिमान् ।

तस्याः तु वाचसाग्नीषे सन जुषांशु वाग्वैद्यम्” ॥ इति ।

तस्यापि विधीयो जुषमिति । 'वाग्वैद्ये' पयसादिनिवायु
ज्ञात “वायसादायम अधीतु” इति वाचसाद् वाग्वैद्यस्यास्य
पूर्वक यज्ञस्य इति, तस्यादावाह, सोऽरस्यमिति । 'वाचसा'
यज्ञः । एव हादशरात्र होम लोभने ययसा चार्थे दलाह
हादशेति । “पदस्य पुत्रयो श्रीते तद्व्यापार्य देवता” इति
श्रुते ययसा भोजनययोऽस्मिदपि हुम् ।

इमंयै वैष्णानराय प्रधापयते च 'प्राधापय' चरुं
वैष्णवं विष्णुपातम्, अम्बिसंस्थितानि पूर्वादि
दासपादाप्यन्तौ कुड्यात्, सखयान्यस्य, कुड्-
यात्, तैश्चमानि सुरये दद्यात् ।

मा त्वं मामवहाय परायाः, नाहं त्वामव-
हाय परायामित्येवं वार्धपल्लमेवं दक्षिणान्तिमेव-
माहवन्तौयसरविदेवाद् भस्ममुष्टिं पिवेदित्येके ।

सशिश्वान् देवान् विष्णून्, विस्मय मन्दोप-
वीतं भूः स्थापित्वा, कुड्यात् । अतः कर्तुं मन-

सन्नामविधिमत्, प्रादापयत्येति । अन्त्ये चान्तेय,
वैष्णानराय वैष्णानर, प्राधापयते प्राधापय चरुं कुड्यादिस-
मयः । 'विष्णुपातं' चित्तु अणस्येत् सञ्चुलं इरीकानं चित्तु-
देवस्तुतं कुड्यात्, 'अम्बिसंस्थितानि' अम्बुदे संस्थितानि
अरसादौनि "वहाद् वच मय्य" इति मन्त्रेणान्तो 'कुड्यात्'
प्रतिपेत् । 'सुरये' आराम्याय अर्पितये ।

अम्बिवाचनमाह, ज्ञानमिति । मातु 'अमहाह' जित्वा
तत् तत् 'अमहाह' वरागच्छ । अहमपि तां जित्वा 'न पराजयं'
न पराजयच्छेदमिति वीर्यम्येनू मार्गवते । अम्बिदेवादिति ।
यत्र अम्बिदेवा, ततो देवात् 'अमृष्य' अदीया कृष्टिमात्रं
मया पिवेदित्येके ।

'विष्णून्' मन्त्रान् विष्णोषा आवाहयित्वा, कुड्यात्
कारणे, यथा लक्ष्मीन्देवे, 'विष्णून्' नि गेयं जित्वा 'अम्बि-
पात्' विदाहजितान्, विष्णुषि न रचयेदित्येके । 'विष्णून्'

यनमपां प्रवेगमग्निप्रवेगं वीराध्वानं महाप्रस्थान
वृथाचमं वा गच्छेत् ।

स व. साय प्राथीयात्, सोऽस्या. साय होमः,
यत् प्रातः सोऽयं प्रातः, यदर्धं तदर्धं, यत् पौर्ण
मास्ये तत् पौर्णमास्ये, यदसन्त्ये केच शशु-लीम-
नस्थानि चापयत्, सोऽस्याग्निहोमः, सोऽस्याग्नि-
होमः ।

चतुर्थ अध्यायः ॥ ४ ॥

अष्टांगसूत्रम् । यत् कर्तुं भितिः । यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्
यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् । 'वीराध्वानं'
वि बुद्धे यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

“यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

“यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् यत्तज्जम् अष्टांगसूत्रम् ।

सद्वाध्याम्नीन् न पुनरावर्तयेत्, यन्मन्तुर्वा-
द्यामावर्तेदिति । यथाध्यक्षस्य मन्त्रान् कर्मेत्, स्वस्ति
मर्वर्तवीभ्य एतुभ्य दीधामुमेयात्, वाघायवाच ,
कचोपस्यमोमान् कर्मेत् ; सपुमुग्ढोऽसूत्रोदर-
वाच' कश्मादित्त्वभ्यात्ममस्त ध्यावत कर्तुमी
वाहु' ।

विमुक्तमार्गी भवेदनिकेत्यचरेत्, मिथानी

माघीयात् गङ्गे कर्त्तव्य, दनं ददित्त्वचित् कर्त्तव्यं कर्त्तवीत्यर्थः ।
दीधिति, कर्त्तवीत्यचरेत् । यत्तादेव निहातमनो कीरमिति
व्यति । दिवदि गृह्यमन्त्रादर्थः ॥ ३ ॥

यत्तस्येवादि मन्त्राद्योपनिषदि व्याख्यातम् । माघाभेदत्
उचित् पाठमेव । 'एतुभ्य' यभ्य दयेत्यर्थः । 'दीधा'
कश्मादीधाम् एतुभ्य वाच येत्यमरः स्यात् । कचो
पस्य चितानि मीमान् मीमानि कर्मेदेत्, यत्तस्य 'एतु
मुग्ढ' न पुनमुत्तमजिह्व, सपुमुग्ढ विरी यत्त इति च ।
'यत्तस्य' यत्तस्योदरीतकृत इत्यमरः उच्यते । यत्तस्यैव यत्तस्य
इति दण्डपाठविशेषः, कर्त्तवीदयेत् वाचम् यत्तस्य मुग्ढ
गिरस्यश्च कश्मादियम् । यत्तस्यैव यत्तस्य यत्तस्य इति भवे
दित्यमरम् यत्तस्यम् । 'यत्त' तमे यत्तस्य यत्तस्य सत्त एतुभ्य
वाहु 'मर्मेत्' कर्मेत् उच्यतेऽयमभ्यासविशेष इति किं यत्तस्य
वीतादिना दण्डः । कर्त्तुं वाचाभ्युचिन्ति वाचो कर्त्तुमीत्यमरः
'यत्तस्य' यत्तस्य यत्तस्य यत्तस्य यत्तस्य यत्तस्य यत्तस्य
'मीमान्' दयेत्त दण्ड इति च ।

न दद्यात् सर्वैकं भारवेज्यन्तु सरस्यार्थं वर्ध
वर्तमिति ।

तदपि द्याम् ।

कुण्डिका चमस विषय विविष्टयमुपानहौ ।
जीतोपधातिनी कन्धा जीतोनाच्छादनन्त्या ॥१॥
यनिक खानशाटीस्तु उत्तरासद्वमेव च ।
यन्नीववीत वेदाद्य सर्वं सदर्शवेद्यति ॥ २ ॥
खान दान तथा जीधमदि पूताभिराचरेत् ।

अतु विषादिक कल्याणीवयोपदि ममत्वेव दत्तत याव
विशुद्धार्थं इति । यमेव दधिजीवराजार्थं विमुक्तानिश्च
ममत्वेनैव इति नृतेरिति भावः । भिषाज्जालौति भिषाजी,
'न दद्यात् सर्वैकम्' यच्छात्री एक सत्यमपि न दद्यात् अपि
कारणमावात्, 'भारवेत् एकत्र तिष्ठेत्' विमर्षम् + अन्तु
सरस्यार्थम्, यदा । 'वर्धवर्धं विरेधिरुक्तवदा वर्धति
वर्ध' ।

यतया अनिहितः, अन् यन् चट्टेयः, वर्धवर्धं वर्ध
नार्हेत् । अन् कुत + अन्तु सरस्यार्थमित्यन्वयः, यन्नीववीत
ए तजालो विमर्षः । न दद्यात् भिषाज् भिक्षुकाभ्याम्,
सर्वैकं भारवेदित्येत न दद्यात् भिषाज् सत्यम् सद्गुह न कुर्वा
दित्यर्थः । इति तयोः साधनं कर्माजी ।

कुण्डिकादिक विद्विष्टय इति चामद्वयम् निविष्टयै,
कुण्डिकादिमिष्टादिना । इति 'यच्छात्र' । अतु खान जीधा
दिक याचायाभ्यां यद्य आत् । यत आह, खानमिति ।

नदी-पुलिन-शाखी स्नादेवापारेषु वा स्नपेत् ॥१॥
 नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां परीरमुपतापयेत् ।
 सूयनामो न तुल्येन निन्दितो न शपेत् परान् ॥३॥
 एतां वृत्तिमुपासन्तो ध्यातव्यन्तौन्द्रियाणि च ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

इति षष्ठ्युतिरपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

पिण्डोपनिषत् ।

षो द्विषता श्रययः सर्वे ब्रह्माण्डमिदमब्रुवन् ।

‘दान’ अन्नदानं अथवा सर्वम् ; ध्यायामिति पाठे ‘ध्यानं’
 समर्पणम् । ‘पूतानि’ गृहस्थ्यादि निहासि । अनाकुरी देवे
 शयन निषेधति, नदीति । ‘समेष्टु’ सुखात् । न मिहान्न
 शर्तवर्नादि कृच्छ्रादियत्र पञ्चदिश्वार, नात्यर्थमिति । समनादि-
 समर्पे अन्तेर अन्तेरिति । सुखमित्याज्यमनुति यादि
 श्वाच, क्षुद्रमान इति । ‘प्रातर्होम’ अग्निमवन्ति । ‘होमो’
 विरजिर्होमः ।

मायाश्वेन यजिता द्युतिर्याजोवरीणिना ।

यजमानश्च मायाया टीषिकेय अयानुने ।

इति षष्ठ्युतिरपनिषदो टीषिका समुत्पत् ॥ १८ ॥

षो षष्ठमिह पिण्डोपनिषत् अर्धमिह पुरषो ।

पिण्डोपनिषदुपलब्धं वैराग्यं अथवा यो ॥ १ ॥

संस्तव विमुक्तये अथवा अथवा यो ; तद्वाचितव्यं विष

मृतस्य दीयते पिण्डः कथं यद्वन्त्यचेतसः ? ॥१॥

भिद्वे पञ्चात्मके देहे यत् पञ्चसु पञ्चधा ।

इसच्छब्दा गतो देहं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? ॥२॥

ब्रह्मोपाध,—

अहं वसति तोयेषु अहं वसति चान्निषु ।

अहमाकाशगो भूत्वा दिवन्नेकसु वायुगः ॥ ३ ॥

प्रथमेन तु विष्टेन कलानां तस्य समाधः ।

द्वितीयेन तु विष्टेन मांस-त्वक्-जीवितीन्द्रवः ॥ ४ ॥

तृतीयेन तु विष्टेन मतिस्तस्याभिजायते ।

चतुर्थेन तु विष्टेन पश्चि-मज्जा प्रजायते ॥ ५ ॥

पञ्चमेन तु विष्टेन दन्तादुत्पन्नः शिरो मुखम् ।

ज्ञानां वा मतिः ? इति संशये वैराग्यजननाय संसारिणां पराधीनां मतिं निश्चययितुं विच्छेदोपनिषद्वाक्ये, दिव्यता इति । अन्त्यातिवा विप्रा सम्प्रदायाविच्छेद-प्रदर्शनायां दीयते पिण्डं जीवेति शेषः । तत्र प्रदीपमानरिष चेतना-रहिता कलाः कथं यद्वन्ति ? इति प्रश्नः ।

‘पञ्चसु भूषिषु विपरी पञ्चधा देहे भवे मति ईशः कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? इति द्वितीयः प्रश्नः ।

द्वितीयश्लोकोक्त्याह, अहमिति ।

जीवेति-त-प्रदीपेति-त-वा चेतनः कन् विष्टं पञ्चमीति ।

अन्त्याश्लोकस्याह, प्रथमेन श्रुतिः । ‘कलाः’ जीवन् अह-मजीवन्, अथा,—

पठेन कृतपिण्डेन 'इत्-पिण्ड' तातु आवर्ते ॥ ६ ॥

सामेन तु पिण्डेन दीर्घमायुः प्रवायते ।

अहमेन तु पिण्डेन वार्त्तं पुण्याति दीर्घवान् ॥ ७ ॥

नवमेन तु पिण्डेन सर्वेन्द्रिय-समावृतिः ।

दशमेन तु पिण्डेन भावानां प्रवर्त्तं तथा ॥ ८ ॥

पिण्डे पिण्डे शरीरस्य पिण्डदानेन सम्भवः ।

पिण्डदानेन सम्भवः ॥ इति ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदे पिण्डोपनिषत् समाप्ता ॥ २० ॥

“यथा जीवस्य भूतानि शरीरस्य कश्चिदर्थः च ।

यथा यज्ञस्यो मन्त्रा मनी मातृ शरीरस्य” ॥ इति ।

यस्य पिण्डा दशसु दिनेषु पुत्रादिभिर्दीपिष्वनां प्रथमादि
मन्त्रेनीडा । ‘माता’ शुक्रमादयः, ‘श्वसन्’ कर्त्तृधः । यय
शरीं यद्वत्पुत्रादि यत्तच्छ्रुतिभूतं यय जीवस्यस्यो कश्चिदर्थः
मन्त्रं प्रत्युपपादितं । देशकालबोधोक्तो य मूर्धादिभ्यः यज्ञः ,
तथा हि,—

“मघोऽहनि य विष्णवेन सूर्यो प्रकाशने ।

जीवाश्चन्द्रा दिवीधि य ज्योतिरे प्रदय भवेत् ॥

चतुर्थे य ज्येत् इति यज्ञेनाह्नितेन च ।

यद् अहनि कश्चिर्गुह्यशूद्रा पाप्यहनि तथा ॥

यातु पादौ तु यने दशमेऽहनि शुक्ल भवेत् ॥

देवभूत शुभादिदो यदहनि च तिष्ठति ।

दशमेऽहनि य विष्णवे दद्यादहनिधेय तु ।

यतो देवे समुपवे देवो जीव शुभान्वितः ॥

आत्मोपनिषत् ।

सोम् अथाद्विरा-स्तिविधः पुरुषः ; तद्याया,—
बाह्यात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति ।

त्वगस्त्रि मांस-मध्याब्जोमाद्बुल्यदुग्धं पृष्ठि वंश-
नख-गुल्फोदर-नाभि-मेढ्र-कण्ठ-कपोल भू-
सलिल-वायु वायुर्ध्रुव-शिरा-धमनिकाक्षीपि शीवादि
भवन्ति, जायन्ते, म्रियन्ते, इत्येष वाद्यात्मा नाम ।

ब्रह्मः खरुडः ॥ १ ॥

अतस्त्वानिष वाद्येन सूत्रं तस्य न यजति ।

एकदश द्वादश त्रयो मुक्तास्ते दिग्दक्षिणम् ॥ इति ।

नारायणेन रचिता मुक्तिवाचीमयीति ।

असहस्रं वाक्यानां निम्नोपनिषद्वैविध्यम् ॥

इति विष्णोर्विष्णुदेवी देविका सम्पूर्णा ॥ २० ॥

अथभगवो पराज्योपनिषत् अष्टादशविधा ।

अष्टाविधो अष्टादश वाक्या बौद्धावर्णिता ॥ १ ॥

विष्णुश्चतुर्वे विराजता परमात्मानं वीथयितुं वाक्याष्टम्
आद्येन भाष्यद्वयं निरुप्य निरञ्जनं कदाप्यतीतं परमात्मानं
निष्ठयदितुमिषमारब्धे, अथाद्विरा इति । 'अष्ट' अष्टादश
देवर्षीन् इति विष्णुनिष्ठव्यासनाथ तत्त्वोपाधौ अद्विरा
उवाचेति शेषः । वाक्याष्टादशौ अष्टमाष्टादशौ ।

आज्ये निरयवे इति, अथाद्विराष्ट पञ्चभानिभारा वाज्योद्वा
राज्यम् । ते अष्ट, 'आज्ये, अष्टि, अष्टे, विष्टिपमष्टे,

वटवृक्षिका श्यामाक-तदुलो वानारयस्त-
 राहस्यविकल्पादिभिर्न लभ्यते, नोपलभ्यते, न
 ज्ञायते, न म्रियते, न शुष्यते, न क्षियते, न
 दह्यते, न यम्यते, न भिद्यते, न क्षिद्यते,
 निर्मुक्त साधो भूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवलः
 सूक्ष्मो विष्णोर्गो निरङ्गुली निरभिमानः शब्द-
 स्पर्शं रूप-रस गन्ध-वर्जितो निर्विकल्पो निरा-
 व्याह ।

अद्याह्वानं कस्तुरानाह, आवाहमिति । आवाद्यामादिभि
 र्योगानुमानेन च अध्यात्मविशेष इति वक्तव्ये इति शेषः ।

नव्यसौ विभुर्विष्णोर्धित वानार वटसमव्ययः ? इत्या-
 नुवृत्तः, वटवृक्षिकेति । तथा 'वटवृक्षिका' वटवीजं सूक्ष्मादि
 मदान्तं वटं सूते, वटसमो सूक्ष्मोऽपि वनम् सूते । श्यामाक
 अङ्गुलीर्जितसूक्ष्मीर्जि मदान्तं सूक्ष्मं सूते, तदहस्यावितर्कः ।

ननु वीजवृक्षदीया मलवीधिवि वि न व्याह ? अत आह,
 व्याहमेति ।

“वाक्यान् वटवृक्षान् वटवृक्षं वटवृक्षम् च ।

मान्वा योजनं च विष्टेन च भागव्याह वटवृक्षे” ।

इति सूते । इतिपुष्पाख्यान् सर्वथा पक्षत्रय इत्यर्थः । न
 ज्ञानेन वर्तेन्द्रियैः, श्रोत्रसम्यक्ते ज्ञानेन्द्रियैः, अथ अरदवीध
 र्ज्ञेयं वाहं वाहं ज्ञेयं चोदं निक्षेपे क्षिप्यमाणं निविष्टम् ।
 'माधो' कल्पवृक्षो 'भूत' विह 'युक्त' वटवृक्षानुगतं मल
 वर्जितं 'निरवयवात्मा' कावचव्याहोदकृत्वाः 'केवल' वाना

रामपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

सौ चित्रायेऽस्मिन् मदाविष्णौ चाते दधरश्चिद्वरी ।
रघोः कुचेऽखिलं रासि रात्रये-यो महीस्थितः ॥७॥

नादं बलिः वाग्नाः श्यावस्तां चतुष्टयमर्थं ददधन् । 'संस्तुष्ट'
पूर्वमप्य, स नास्ति सतोऽसद्व्यान् । 'दिवलिः समाश्रयः ।

नारायणेन रक्षितः श्रुतिमन्त्रोपनीयिन् ।

अथाह पदवाक्यान्तमात्रोपनिषद्दीपिका ॥

• द्वायालोपनिषदो दीपिका-सम्पूर्णा-॥२१॥

सौ श्रीराम तापनीयोऽस्मिन् वचजिन्मये मने ।

चादरश्चे तथा चपदा दत्त पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥

• 'वच्यश्चमि ब्रह्मण्यस्य योगनिद्रा विवर्धतः ।

नानिद्राहम्बुनादाभोन् ब्रह्मा विवर्धयते' इति ॥

वच्यमवद-संस्तुतेः कलिजो मोक्ष-विदारः ।

तदे मगवतो ह्यं विदुर्द धनसूत्रितम् ॥

वतवानाकतायां विधानं वीचमव्ययम् ॥ 'इति श्रुतिः

नारायण-कामनामनारं पदपतां-कथयन्तरे अत्रे मुख्यतान्

रामाकताफादो निश्चययति, चित्राये इति । श्रीरामस्य कथं न

नाप्यहं निर्वर्तितम् । 'दधरश्चे' अधिहरश्चे 'रघोः' द्वितीयस्य

कथं पूर्वाभेदस्य कृते 'चित्राये' आनन्दस्ये 'मदाविष्णौ'

नामानतारं मुख्यतारश्चे इरी कर्तुं इति रामाभिधाः कर्तुमीति

येन । अनेकस्य पूर्वाभेदस्य कथिता । तथा निर्मेयम्

अविनं रातीत्यादि ।

स राम इति लोकेषु निवर्द्धि प्रकटीकृत ।
 राक्षसा वैन मरुत यानि स्त्रीद्वेष्टनीक्षया ॥ २ ॥
 रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेय वा पुन ।
 राक्षसान् मर्त्यैश्चैव राहुर्मनमित्र यथा ॥ ३ ॥
 प्रभातौनामाद्या कृत्वा रात्र्याह्नीया महीभूषणम् ।
 धर्ममार्गं चरित्वैव श्रान्तमार्गं च नामत ॥ ४ ॥

‘न’ इति विवर्द्धि लोकेषु राम इति प्रकटीकृतः । ‘मही
 क्षित’ भूमौ निम्नं यच्च ‘यानि’ दद्याति कालुष्योऽहित
 काल्पितम् ‘रात्रौ’ शीतमेव च । दमनार्थं च यद्येव राम इति
 लोकेषु निवर्द्धि कृतः । रात्रौ यद्विषयार्थेन, महीक्षित
 मन्दभावाः चरित्वैव ।

राक्षस मरुत आर्योरात्राक्षर मीय दद्यात् राक्षसा इति ।
 “रात्रौ राक्षस मर्त्येव” इति अत्रिदे । यद्यपि विवर्द्धि कृत
 कद् राहुश्चायम् यथा न क्षिप्य मर्त्यं कुप्यतिरात्रात् अत्रिदि
 मत इत्याह, जैत्रि । लोहवत रावदियासौ पुत्रातिव्यवहा
 यन्नासीदिति ॥ १ ॥ २ ॥

राम इति नाम भुवि ‘ख्यातं’ प्रविष्टिमात्रं, मरुत
 विद्यानिमित्तं यद्यपि । कालुष्योऽहित मृत्तिविधिं यतो
 कुप्यतिरात्रात् इति रात्र्यपराध्यामर्त्योऽपि राक्षसमित्रम् । नि
 मितात्प्रमाद्य चरित्वमिनेति । रात्र्यलोति राम कल्पित
 यमकलोच । विषयाक्षर राक्षसार्थेति । रामनाम्
 यमकलोच राम राक्षसायमेव । ‘मर्त्येव च’ “मर्त्येव
 मरुतो ज्ञेय” इति मन्त्रव्याख्यायां प्रभातौ चरति
 कृत्वा रात्र्यात् मर्त्योरात्रात् रात्रा विषयात् यो ४ राम

सुखं ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं सुखं पूजनात् ।

तथा रामस्य रामाख्या भुवि स्थाप्य तत्त्वतः ॥३॥

रमन्ते योगिनोऽनन्ते निख्यानन्दे विदालमनि ।

द्वति रामवदेनामौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥

त्रिनात्मकादितोयस्य निष्कलभाग्ररीरिषा ।

उपासकानां काव्यार्थिं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७ ॥

रम्यं : निमित्तान्तराद्य, राग्यार्थाभिमिति । रमन्तारं
मिति । अत्र चरितेन दुष्टेन पर्यमार्गं रति, 'नामत्'
व्यापिकात् ज्ञानमार्गं रति, अत्र ध्यानेन वैराग्य रति,
अत्र पूजनात् वैश्वर्यं 'रति' इत्यादि, रामाख्याया मनीषया
मतेति समुपदे । अतोऽत्र रामस्य रामाख्या भुवि स्थात् ।
अत्र 'तत्त्वतः' वस्तुतः चरितं कथयति इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
६ . रमन्ते इति । 'रमन्ते' देव काल कल परिच्छेद शब्दे
'मिती' निवर्ते कथयति निवार शब्दे च, 'रामन्ते' सुखेककमे
'निदात्मनि' चिद्वर्ते चमूर्त्तककानि योगिन' निरुदेन्द्र
नामा 'रमन्ते' ध्यानेन रमन्ति इति हेतोः रामवदेन
'चरितेन इत्यस्याख्य' 'पर' सुखं ब्रह्म चक्षिणीयते, चवि
कारणे धनः ।

अनु सूक्तं कथयन्तस्तदादि : अन्वसूक्तं कथयन्तस्तदादि
न्यादि ७ इति चेत् कम यन्मनि, यद्यदिष्टार्थं कोकार
सामयकादि यम, तन्मात् 'दार्थेन ब्रह्मणो कमे सूक्तं
सूक्तं' इति सुतेरुद्देशेन यम न्याय, यमनादि अनुसूक्तं
द्विति आगादनीकियार्थं बीयन सुतेरुद्देशेन एव ॥ ६ ॥

रामानन्दार्थं निरुद्धं ब्रह्मणं अत्र यदीतिरिति ब्रह्मणः

इयम्यानां देवतानां पुंस्त्र्यासादि-कल्पना ।
 हि चत्वारि बहुदासां द्य द्वादश दीदृश ॥ ८ ॥
 अष्टादशानि कविता इत्याः अष्टादिभिर्व्याः ।
 सप्तमान्नास्रया सासां वर्ष-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥
 मुनि-सैना-कल्पना च ब्रह्मक्षेत्रं हि पशुधा ।

इत्यत्राह, चित्तवर्धेति । चित्तवर्ध ब्रह्मण 'इयमकल्पना,
 आधिक इयमित्यर्थः । अद्वयानतिरिक्तया सादृश्यात् सां-
 र्थ्येकस्यादि विदुः सादृश्यान्निषेध इति भावः ॥ ८ ॥

तद्वस्तुधादिकमपि अस्तिमेवेत्याह, इयम्यानामिति ।
 इति लिङ्ग्येति इयम्या, अस्यां देवतानां पुंस्त्र्यकल्पना
 यथा रामा पुमान्, स्त्रीलकल्पना यथा भीमा स्त्री, अत्र-
 कल्पना यथा मित्रहन्तदुर्मुखादि इदं विद्यादीनाम्, अत्र-
 कल्पना यथा गार्ह अत्र, मन्त्र अत्र ; आदिमन्त्रादुपम
 आह्वनादि कल्पनाः ।

ब्रह्मवर्षद्वयवर्ति, हि चत्वार्येति । 'यामा' देवतानां
 'हि' ही इत्यौ कवितामिति विवरिषाजोडविभक्तिरुह
 निर्देष्टः । अथा 'चत्वारि' चत्वारो इत्या कविता, यथा इति-
 निर्दिष्टव्या । अथा तामा बहुभुवा आदिना, यथा मूर्ति
 जेदाशान्तिरिक्ताया अष्टादश दीदृशोत्तमस्य द्य द्वादश
 द्वादश दीदृशोत्तमस्य अष्टादशमूर्तिजेदाशान् । गार्हादिभि
 'पादुभिः । मन्त्रमन्त्रा विद्यवर्धनः । 'अस्यां' अस्मिन् अस्मिन् ,
 'वाह्वानि' वर्तमानादिभिः सैना कल्पना बहुवचनमिति ॥ ९ ॥

मन्त्रेति कल्पना, अद्वयानतिरिक्तया इयम् अस्तिमेवेत्याह
 तस्यां पार्थिवं कल्पयेत् । अस्यां बहुवचनानुसारं कल्पना

कल्पितस्य शरीरस्य तस्य शीनादि-कल्पना ॥१८॥
 ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वयादि-सम्पन्नकः ।
 कल्पजो मन्त्रिषा नैवं विना दिवः प्रसीदति ॥१९॥

शिवः ब्रह्म, तादा कल्पना, 'मन्त्र' मन्त्रं, तस्य कल्पना ।
 एव ब्रह्मणि ब्रह्मना कल्पना, ब्रह्मकल्पना, ॥१॥ ईश्वरब्रह्मादि-
 कल्पना ॥२॥ सर्वदायन-कल्पना ॥३॥ ब्रह्म-कल्पना ॥४॥ शीना-
 कल्पना वेति ॥५॥ अथवा, ब्रह्मण्येव हि पञ्चमेति परित्यजेति ।
 ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य मत्तः तस्य शीनादि-
 कल्पना ॥१८॥

'ब्रह्मादीनां' कल्पनात्मकानां वाचकोऽयं 'मन्त्र' इत्यस्य ।
 अस्मादि हि "तस्यैव रामपूजार्थं शरीरवरायम्" इति । एतां
 "इति रामपूजेतावी एव ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानां
 'वाचक' रामपूजेतावाची मन्त्र । 'आदिमन्त्र' पूर्वोक्तमभि-
 धेयमित्यर्थः ।

एतां 'ब्रह्म' शरीर-वरायाम्ब्रह्मा, ब्रह्मादीनां ब्रह्मब्रह्म
 मन्त्रवरायाम्ब्रह्मादीनां, "रामो दीक्षितोऽन्वयो" इत्यादिब्रह्म
 मन्त्रब्रह्म वा वाचक, 'अन्वय' सर्वोक्तमन्त्र ब्रह्म तस्यादि-
 ब्रह्मवार्ता, तस्य 'अन्वय' अन्वयं यन्मातृ श्रीःश्वरीश्वरी-
 चार्यं क, सर्ववाचक इत्यर्थः ।

एतां इत्यर्थो बहुव्रीहि, अन्वयं सम्पन्नक, आदिमन्त्र-
 कस्य, अन्वयेता "मन्त्रात्मकान्ब्रह्मन्" इति, "वाचका मन्त्र-
 वाचि" इत्यदिच, आदिमन्त्रक आदिमन्त्रात् । अथ
 'मन्त्रिषा' कृपणी मन्त्रकण्येव ज्ञाना । विप्रस्य वाचकम् एव
 मिति । 'एव विना' अर्थव्यत्यय पूर्वोक्तमन्त्रव विना 'दिवः'
 परमेश्वर न प्रसीदति ॥ १९ ॥

लिया-फर्नेलि शत्रु पादार्थं मन्थो वदत्वय ।

समन्तात्पाननायकः सर्वशास्त्राह्वाचकः ॥१२॥

सौम्यस्यान्त्र देयस्य विद्वतो धनकल्पना ।

विना यत्नेन चित् शुद्धा ईशता न वसतीति ॥२॥

समुच्चयितमैयोऽनन्तरूपी सन्निवृत्तः भवति ।

‘त्रिवर्ग’ चाङ्गनादिक्रिया, ‘अर्थ’ रथोन्मादनादि, ‘द्विर्’
इत्यन्तर्गतं ‘अर्द्ध’ वा कालादिक्रियात् अर्थं मन्थी वदति । मन्थन
कामादनं चाह, ‘अपेक्षित’ । ‘मन्थनम्’ आचलनात् ‘ज्ञातमाह’
ज्ञानात् मन्थ, ज्ञातव्यं ज्ञानम् ज्ञातम्, मन्थनेन ज्ञातम् इति
निवृत्तः । चाप्य मन्थनादिक्रियात् त्रिवर्गं अन्तर्गुह्यम्
इति ज्ञानम् । ‘अर्थेण’ ‘आचलना’ मन्थनम् आचलनमाचलनम्
आचलनं मन्थनम् आङ्गनादिक्रियात् अङ्गनादि च अर्थोन्मा
दादिक्रिया । १२३

येति । मां शब्दकल्पना उक्तानां पुष्पकानामकम्
मृगालाकम् मृगशृङ्गं मृगशब्दकम् वा चण्ड दिवसः 'दिवसः'
शरीरं, दन्तस्य दशनां विनाशकालम्, जन्म मृत्यादि कल्पयेति
पुनश्च सर्वदेव शरीरेमित्यत्र ।

अथवा 'म' इत्य 'अस्यस्य' विभक्ति 'देवस्य' इत्यस्य
'विषय' इत्येव "मूर्ति मूर्तेषु अस्यस्य" इति सूत्रे, ततो
मन्त्रादस्य स्यात्, अथ विधि । अथवा 'अस्यस्य',
विधेति । १२३ ।

देवशक्तवन्तः, समुचितः । 'सप्त' चतुर्विंश
 'सप्त' विंशति सप्त, 'सप्तविंश' चतुर्विंश, 'सप्त'
 देवशक्तवन्तः परित्यक्तवन्तः । चतुर्विंशति सप्त

जीवत्वेनेदमौ यस्तु सृष्टि-स्रिति-सयस्तु च ॥१४॥

कारणत्वेन चिच्छब्दा राजःसृज्य तमो-गुणैः ।

यथैव बटवीजस्तः प्राकृतस्य महादुमः ॥ १५ ॥

तथैव रामबीजस्तं जगद्देवसरावरम् ।

नैकामृता मूर्तिवः स्युः वाञ्छयश्चिद्य एव चेति ॥१६॥

मीरा-रामौ कल्याणवत् पूज्यौ

आत्मान्दाम्भ्यां भुवनानि विभक्त ।

अपीतिशब्द इयमश्लेष्यनभ्यन्तराध्यात्मिभुवनार्थम् । अथैव भावते न लभ्येन जगद्व्यापकम् । यद्यप्य 'जगत्' द्विषु 'ज्योतिर्मय' विद्यमानित्वाकारेण निवृत्तिगो लभ्य तानि द्विती रात्रिभिरप्य 'अथैव' व्याप्यैव भावते, यद्यप्य वि म स इयमर्था वाच्येति । यदा अतोऽप्य इत्यप्यवगतम्, तस्य च वाच्यत्वमवगतम् ।

जीवत्वेनेति । एवञ्च जीवत्वेन स्रित्पदवृत्तिरस्य च कारणत्वेन चिच्छब्दा राजः-सृज्य तमो-गुणैः एवमगद्वर्गितं वर्णने, एवञ्च चिच्छब्दा जीवत्वेन गुणैः कारणत्वेन च 'सृष्टि' कर्तृ भावोऽप्यर्थः । यद्यप्य मूलम् सृष्टय १ 'सृष्टि' वाच्यत्वमवगतम्, वस्तुमत्ता अपेक्षोदात्त, तथैव राजत्वोक्तमिति ।

बटवीज इत्यात्मभावः, दर्शयेति । आकृतं मकलेर्बटवीजं दुन्दुब ॥ १४ ॥ १५ ॥

ऐक्यवदा रतिः । ऐक्यपरिभाषा 'र' कण्ठ 'दा' मूला 'म' मङ्गिपर-तिगो मूर्तिवः, तस्य 'मकल' सद्गतिरिति विद्यामन्त्रम् ॥ १४ ॥

अथैव रामौ 'तज्जगदी' मकलि दुन्दुबमती चय दीयेन दुन्दु

मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः ।

फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां च संशयः ॥ २० ॥

यथा नाम्नी वाचकेन वाच्या योऽभिमुखो भवेत् ।

तथा वीजामन्त्रो मन्त्रो मन्त्रियोऽभिमुखो भवेत्तान् ॥

वीज-वर्जो मन्त्रेद्वय-यामदोस्तनवीरपि ।

कौन्ती मध्ये विना भान्यः सुषाण्डा-विमिश्रीकान् ॥ २१ ॥

तदीचते, वीजान्-वरमात्रयनेरेकमिवीचते ; तत्र यस्तुभज-
कादिवाच्याः, च एतस्य मन्त्रभार्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वाचार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति । अयं मन्त्रो वाचको
रामस्य ; रामोऽयं मन्त्रस्य वाच्यः फलम् ; 'एतयोः' वाच्य-
वाचकयोः । 'याम' वीजनमन्त्रनाम चैकवाच्यदन, एवंवा
साधकानां फलदः इति निश्चितमेव, तत इत्यम्,—

“देवता गुरु ब्रह्माद्या भावयेदेवमात्मना” इति । २० ॥

यथेति । यथा च 'रामो' मन्त्रवान्, च वाचकेन वाच्या
वाच्यमिति तन् फलमुखो भवेद् वाच्यार्थमिति तेष ।
एतद्, 'वाचकमिति' वाच्यमिति 'वाच्य' चार्थमावाहकैर्भूतः किम्,
मन्त्र, वाच्यमिति तदर्थः । तथा वीजामन्त्रः यामदोस्तनवीर-
पि च वाच्यमिति तयो मन्त्रियोऽभिमुखः योऽप्यस्तनवी भवेदिति
एतदर्थ-वाच्यार्थ इत्यनन्तरमिति ॥ २१ ॥

वाच्यमाह, वीचते । 'वीजम्' वाच्यपद, 'मन्त्रिः' वरमा-
त्रय, तदुक्तं वीजनमन्त्रे,—

“यामीवात् मन्त्रं वने वीजं मन्त्रिं मन्त्रिणा” इति ।

वीजं दक्षिणहस्ते, मन्त्रिं बायाहस्ते मन्त्रिम् । वीचय चापेति
मन्त्रिमाहः । वीचते इति । वीचते च इति तयो 'मन्त्रे' मन्त्रयोः

सर्वेषामेव सन्तापानेव साधारणः क्षमः ।

अथ रामोऽथवाद्युपसृज्यते वदित्वा समः ॥ १३ ॥

सर्वं विना भयम्, निरर्थकं न्यवसीयः । न केवलं इति
कीली भयम्, किन्तु एतत् 'वाप्य' वदित्वापि निनिर्गोचरम्,
सावधि व्याख्यातव्यम्, चेति । अथोक्तम्, नीलम-नीलमे
लक्ष्यमस्ति सावधि वा अथ दूतायां वा विनिर्गोचरं इति इति
क्षमं वदितम् । अथ अथ इदमेव वीर्यावयवम् किं वीर्यावयवम् ?
अथ अथ, चेति । अथ वा 'वाप्य' व्याख्यातव्यं वीर्यावयवम्,
तथापि 'विनिर्गोचर' विनिर्गोचरं विनिर्गोचरं मनेदिति हेतुः,
तदापि सावधेयव्यापारः न्यवसीयः ॥ १३ ॥

सर्वेषामिति । वीर्यं, मतिः, वीर्यावयवमिति सर्वं व्याख्या-
तव्यं विनिर्गोचरं वदित्वाद्युपसृज्यते न्यवसीयमिति, सर्वेषामेव
साधारणो विदित्वावयवः । अथवा विदित्वावयवं व्याख्यात-
व्यं वदित्वावयवम्,—

"अनन्तो व्याख्यातव्योऽप्युपसृज्यते रामाय उपसृज्यते ।
वदित्वावयवमस्ति मतिः ।
मतिः कीली मुनिवदन्ते सावधि विदित्वा मनीः ।
द्वितीयः व्याख्यातव्यो व्याख्यान-वदित्वा ।
द्वितीयः व्याख्यातव्यो व्याख्यातव्यम् अथ उपसृज्यते ।
वदित्वावयवम् उपसृज्यते व्याख्यातव्यम् अथ उपसृज्यते ।
वदित्वावयवम् विदित्वावयवम् अथ उपसृज्यते" ॥ इति ।

अथ वीर्यावयवम्, तदा व्याख्यातव्यम्, चेति । 'वदित्वा'
व्याख्यातव्यम्, 'वदित्वावयवम्' व्याख्यातव्यम्, विदित्वावयवम्, वदित्वावयवम्,
अथ वा रामः 'वदित्वावयवम्' वदित्वा वीर्यावयवम् विदित्वा व्याख्या-
तव्यम्, तदा व्याख्यातव्यम् अथ उपसृज्यते, अथ 'वदित्वा'

सत्त्वनुष्ठानं विश्वसिद्धमौघोमात्मकं जगत् ।
 सत्त्वज्ञं गीतवा भाति चन्द्रछन्दिकवा यथा ॥२४॥
 प्रकृत्वा संहिताः श्वाभः पीतवाचा जटाधरः ।
 दिभुजौ कुण्डलो रत्नमाक्षौ धीरो धनुर्धरः ॥२५॥
 प्रसन्नवदनो लोता पुण्ड्रश्च विभूषितः ।
 प्रकृत्वा परमेश्वर्यो जगद्योन्याद्वितादभूत् ॥२६॥
 शिवाभवा दिभुजया सशंसद्भुजयाविता ।
 छिद्रः कमलधारिण्या पुष्टः कीर्णजनात्मजः ॥२७॥

विश्वविन्दुनाविशयेत्, तदा यन्मौघोमात्मकं जगत्, तदापय
 रानिति विभम् । कल्पशक्तिं पूर्वेषु समन्वये । स राज
 'शोता' साहस्य संहिता, देहे मीता, शोकादिवशान् प्रत्यय ।
 तच्छतान् जगत्वावतापि पीता, तथा भाति, इत्यान्वयश्च
 इति । २४ । २५ ।

एतामी धान्यान् देवस्त्रयवमाह, प्रकृतेति । यामो सर्वेन
 'धीर' निर्भरः ।

'इति' समस्तम् वा य 'चन्द्रात्' अदिमाद्यहस्य, तेन
 'विभूषित' दीक्षितः । यमया, 'इत्यान्वयश्च' इत्यनेन । 'प्रकृत्वा'
 मूलमङ्गतिरूपया 'परमेश्वर्य' परमाया श्रेष्ठया जगती 'योन्या'
 उत्पत्तिर्देहे भूतया 'संहिता' चिह्नित स, 'चन्द्र' उमाह, स
 विभर्ति । २६ । २७ ।

'सशंसद्भुजयाविता' सर्वेन सशंसद्भुजेन सशंसद्भुजे 'शोचि'
 तथा व्याख्या । सर्वशंसद्भुजाविशक्त इति सत्त्वो वायव्यो
 शिवाभौधे प्रतीयः । यदा, सर्वेनदानैरनुष्ठुताया, तथा

दक्षिणे लक्ष्मणेनाय सधनुष्यादिना पुनः ।

तेभामेनामुजेमेव तदा कोचवर्गं भवेत् ॥ २८ ॥

तथैव तस्य सन्तस्य यस्यायुय संकेतया ।

एवं त्रिकोचवर्गं स्यात् तं देवा ये समाययुः ॥ २९ ॥

स्तुतिं चक्रुश्च जगताः पतिं कल्पतरौ स्थितम् ।

कामरूपाय रामाय नमो माया-मयाय च ॥ ३० ॥

‘चित्ता’ विश्वरूप-रमया । सर्वव्यापकतया तथा विष्ट इति सुक्त-
पाठः । ‘दृष्टः’ विपुलाङ्गः, ‘कील्लताङ्गः’ कोचवर्गजातः कोच-
स्त्रायाः पात्यस्यः सुक्तः ॥ २७-३

दक्षिणे इति । दक्षिणे भामि लक्ष्मणेन विष्टः, चर्यात् वामे
कील्लता विष्टः । अदुष्टम्—

“यान्मारी सप्तकीलां कीलां काश्यप-वर्धितम्” इति ।

‘तदा’ देवतास्य उपविष्टे इति ‘कोचवर्गं भवेत्’ एवं
त्रिकोचं भवेदित्यर्थः । चक्रुर्मेवेतिस्त्रेणकारिण्य चक्रिन् त्रिकोणे
देवतास्य-पूजा कार्त्तये ॥ २८ ॥

तथैवेति । तथा वीरमनुजम्, एवं तथा ‘सन्तस्य’ राम-
सन्तस्य वीर्योद्भय कथ्यते इति शेषः । तस्य यद्य १ कथं काटे-
तया यद्य अद्यः ‘सं’ सामान्यस्य अर्थः, नञ् ‘हेता’ निर्वाह-
कृत्योक्तवचन तेन यद्य ‘अद्यः’ शूची आद्यः नमोऽपी इति
नमस्तस्य दत्तार्थः । हेतो वामो यद्य अद्य सामान्यवेपोऽत
दत्तार्थः । ‘एवं’ इति कथ्यते मन्त्रे विष्टे इति त्रिकोचं त्रिकोच-
वर्गं स्यात्, त्रिकोचवर्गे कीचवर्ग कथ्यते समायेवार्थः, तं
देवा इति । ये देवा तं समाययुः ॥ २९ ॥

• अहं कथ्यतेयस्यो तं स्तुतिं श्रूयते यः स स्तुतिः, तं

नमो वेदादिरूपाय श्रीद्वाराय नमोनमः ।

रामाभाराय रामाय श्रीरामाद्यात्ममूर्तये ॥ ३१ ॥

जानकीदेह-भूषाय रघोद्वाय शुभाहिने ।

भद्राय रघुवीराय दशम्यान्वय-रुपिणे ॥ ३२ ॥

रामभद्र ! मङ्गिधाम ! रघुवीर ! नृवीर्यम ! ।

भो दशम्यान्वकाद्यार्थं रक्ष, देहि विद्यस्व वै ॥ ३३ ॥

त्वमैश्वर्यं दासदाय सम्प्रत्याश्रमायम् ।

कुर्वन्ति शुभं देवाद्यात्मेन सादृ मुच्यं सिताः ॥ ३४ ॥

‘श्रुति’ श्रुतिविषय वस्तु । श्रुतिमात्र, कर्मिणि । ‘रामेन’
श्रीचन्द्राय इव वस्त, तस्मै, ‘रामा’ श्री, तथा ‘दासदाय’ भर्तृ,
रामाभारायेति वृत्तं पाठः । ‘शुभाहिने’ शुभमङ्गलमप्याह
वृत्ताङ्गी, तस्मै । दशम्यान्वकं कर्मधारयस्यैव कर्तृत्वम् ।
रामाभारायैति वैति वा, ‘वृत्ति’ वृत्तान्त इत्यत्र ॥ ३१-३४ ॥

रामभद्र रक्षादि कार्योभयं चतुष्टयम् । भो भद्राय ‘रामा’
रामाभाराय इव भाष्यानि वक्ष्यं वा दशम्यान्वकात्, तस्मै
वस्तुतः । कर्माद्य ‘रामा’ इत्यत्र वृत्तं, ‘ति’ तद् विषय्य भवत्य
देहि । तथा ‘ति चन्द्राय’ तदीयान्त्वान् शिष्टं देहीचन्द्राय ।
तम् ‘ऐश्वर्यम्’ ईश्वरत्वं ‘दासदाय’ दासस्यैवंशीतं वस्तुतः,
‘अयं कर्मणि’ रक्षार्थं वृत्तिं देयं कार्यमाहरे, ‘चाश्रमाय’
शरीराय रामाय तथा भवत्यर्थम् । वृत्तं, भो दशम्या
नाय । चन्द्राय रवेत्यादिना कर्मिण्यु दोषश्च वृत्तान् चरि
चरिणि । ‘वृत्तिं शुभं’ एव वृत्त्या ‘देवाद्या’ सुम्पदेना, ‘नेन’
रामेन भार्गवै शुभं वस्तु भाष्यया सिता दासदायैव विद्य

सुवन्तीर्षं हि वयस्य सदा रावच चासुरः ।
 रामपत्नीं वनस्थां यः सन्निवृत्त्यर्थाददे ॥ २५ ॥
 स रावच इति ख्याती यदा रावाच रावचः ।
 तदाविनेचितुं शीतां रामो लब्धवान् एव च ॥ २६ ॥
 विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्या चासुरम् ।
 इत्या चकथं गवरीं गत्वा लब्ध्वाप्या तया ॥ २७ ॥

श्रीराम उवाच ॥ यन्निवृत्त्येति पाठे 'यन्नि वन्तीर्षं
 क्षिता वनस्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

न विवच देवाद्याः, विवच्योऽप्येवाद्यः, सुवन्तीति । यदा
 च देवाः सुवन्ति, यदासुवन्तीत्येवम् । 'तदा' चरादितुं शीतं
 रावचस्यास्य 'चासुरः' असुर एव चासुरः 'व' इति, स राम
 पत्नीं वनस्थां 'सन्निवृत्त्ये' सन्निवृत्त्यर्थम् आददे ॥ २५ ॥

अ इति । रामपत्नीं वनस्थामाददे अ । स रावच इति रावच
 चरमुत्पत्तिः । 'यदा' यदा, 'यत्नान्' यत्नान् शीताय ताय
 भावकरी देवदेव भारे दशै शीति अ, तत रावच, तत
 पूर्वम् दशान्वयनाम्बुत् । अदिति । 'तत्' तत्पदम्, यत राम
 पत्नीमाददे, लब्ध्वा चासुरम् शीतामेषितुं यदास्य, तेन ।
 शीतामन्दौ दश्यादिप्राप्त्यादिरपि ॥ २६ ॥

विचेरतुपि । न शीतेष्वचरुदेवम्, किन्तु यदास्य यदा
 यदादेव, यदस्य देवतादेवता यदादेव । भूमौ कदाचिदाद्य
 लब्धार्थिताया विचेरतु देवी रावचपत्नी शीता 'चन्द्रम्' एव
 चरती विचोत्य चरु रावच दश्या 'गवरीं' गवरीं गत्वा
 प्राप्य देव तत् प्राप्त्य चरतीत्येव तदा यदास्य चासुरा 'तदा'

पूजितावीरपुत्रेण भस्त्रेण च कपीन्द्ररम् ।

‘आज्ञय ममतां सर्वमायन्त राम-तच्छासी ॥ ३८ ॥

स तु रामे गदित सन् प्रत्यक्षार्थं ह्युन्दुमे ।

विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिच्छिपत् ॥ ३९ ॥

सप्तताक्षान् विभिक्षाशु मोदते राघवस्तदा ।

तेन ह्यहं कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पञ्चनम् ॥ ४० ॥

ममयां पूजितो ममीं देव बाहु तस्य पुत्रेण ‘भस्त्रेण’ अस्त्रेण
दरेण हनूमता परमेन इत्येवमर्थः वा ‘कपीन्द्रः सुग्रीवन्
आज्ञय ‘ममताम्’ पश्यता गदितकमीं सर्वम् ‘आदयन्
आदिषु पञ्चषु आश्रमी तन् आश्रय, आश्रितान्मार्गदृष्ट,
आश्रित आश्रय पञ्च आश्रय ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ततो रामेन सुग्रीवस्य राज्ये कतिपयं सति, स तु रामे
‘गदित’ आश्रिते रामस्य सप्तमर्षमन्त्रि न इति चन्द्रिष्य सन
‘इत्यर्थे विभिक्षाशुः’ ‘तस्यप्रार्थनम्’ इति वाङ् ‘तस्मिन्’
एव मोदयस्य विभिक्षाशुः ‘ह्युन्दुमे’ इत्यस्य आश्रितस्य ‘विग्र-
हम्’ अस्त्रिपुत्रं रामात् समयाभावे, अथ दैवी आश्रिता एव
इति । ततो ‘य’ एवो ह्युन्दुमेति, य तं ह्युन्दुमिम् ‘अवि-
ष्टिष्य’ अमन्त्रिपुत्रेणैव विभिक्षाशुः । अथवा ‘अस्य मन्त्रि-
श्रमि’ इति निर्वण , ‘य’ मन्त्रिश्रम एव बाहुनिव हनूमन्
मोदयतीत्यस्य ‘त विग्रहम् अविष्टिष्य ॥ ३८ ॥

ततो मन्त्रिपुत्रेण मन्त्रि बाहुपुत्रा अथवा निरपार्थं तस्य
मन्त्रान् पश्येन मन्त्रेण ‘आय मोक्ष विविध निर्मिय मोदते
सतीत्यस्य ‘राघव राम । वर्तमानकाल निर्देशस्तु कमी
अस्य एव भस्त्रीति प्रोक्तवार्थम् । तेन सुग्रीवो ह्यहं सन्

जगन्नाथर्षेणुजो वासिनी वैद्यो यथात् ।
 वाची तदा निर्जगाम तं वासिगमयाहमे ॥ ४१ ॥
 निहत्य राघवो राज्ये सुधीर्वा स्वायत्ततः ।
 करोणाहय सुधीरुवाह चाथाविदोऽधुना ॥ ४२ ॥
 चादाय मैथिलीमया ददत आशु गच्छत ।
 सवस्तार हनुमान्नि तद्गो समाप्ययी ॥ ४३ ॥
 सीतां हृष्टासुरान् हत्वा पुरं दग्धा तथा स्वयम् ।
 चादत्त रामाय स्वयं न्यवेद्यत सच्यतः ॥ ४४ ॥

‘वसाम’ रामवहित ‘जग’ वासिनी ‘वसन’ कपट ‘जगाम’
 गतवान् । तत ‘अप्ययी’ विदुषाह हतवान् ‘अनुज’ अनिष्ट,
 वासिनी हनुमान्मा सम्पद्यते । ‘वैद्यो वैद्यो यथात्’ जगाम,
 अर्जुनोऽप्यय । ‘निर्जगाम’ गच्छतिर्गता ॥ ४१-४२ ॥

‘चाथाविद’ विदुषान् । ‘अधुना’ लोके गच्छत, चापु
 मैथिलीमादत्त च ददत, ‘ह’ चापु सच्यते वा न्यवेद्याना
 नापु चादाय चापु ददनेत्यर्थः । स्वयं चाप्यर्थः । ददत,
 य चापु, इति पदच्छेदः ।

‘जग’ गतवान् ‘अनुज’ वैरकुल ‘अपि’ समुद्र ‘तथा’
 तीर्थवान्, विदुषो यदा चाप्ययी । ‘वासिगमयानु’ वाची
 जीवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

‘अप्ययी’ अर्जुनाया जीतां हृष्टा ‘अधुना’ एव कुम्भापादौन्
 जता ‘पुरं’ लडा कुच्छन्निना दग्धा तथा स्वयं राम इति
 चादत्त रामाय ‘अपि’ अप्ययेन तत्तत ‘न्यवेद्यत’ निवेदा
 नीधितवान् । दि शयम्यदमादरातिशयायैव ॥ ४४ ॥

तदा रामः क्रीडन्पी तानाह्वयय वानरान् ।
 तैः सार्धमादायास्त्राद्य दुरीं चङ्गां समापयौ ॥४५॥
 तां हृष्टा तदर्धमिन सार्धं सुहमकारयत् ।
 षट् शीघ्र-सहस्राद्यविद्वां युक्त तमाह्वयै ॥ ४६ ॥
 हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याय वनकालमजान् ।
 चादायाह्वस्त्रिणां हत्वा सपुर तैर्जगाम सः ॥४७॥
 ततः सिंहासनस्यः सन् दिभुजो रघुमन्दनः ।
 धनुर्वरः प्रसङ्गात्मा सर्वाभिरण-भूयिणः ॥ ४८ ॥
 सुह्रां दानमयीं वाम्बे वामे तैजः-प्रकाशमम् ।

‘क्रीडन्पी’ क्रीड पश्यति निरुपयति चालयति इत्यर्थे,
 ह्वयौ । तैः सार्धं चङ्गां समापयौ । वि हत्वा + ‘अजान्’
 अजीनपञ्चाशत् इत्येव मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशत् सहास-
 मन्त्रान् विद्यामितीत्यदिष्टान् जनायमुक्तान् ‘चादाय’
 दधीता ॥ ४५ ॥

तस्मिन् । ‘तान्’ चङ्गां हृष्टा ‘तदर्धमिन’ राजयित्वा सार्धं
 सुह्रत् ‘सहस्राद्य’ हत्वा, आदिनवाद् वाजयैदिति वा । ‘षट्-
 शीघ्र’ कुम्भकर्ण, ‘सहस्राद्यविद्’ पटुभिर् विप्रवादः । ‘४’
 वाजयविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वामे’ इत्येव वादो । ‘दानमुद्रा, गन्धचन्दनम्,—

‘तर्जनीमुद्रायां वज्रावधौ इति चिन्त्यते ।

वायु इत्याद्युक्तं वन्ति वातुसूत्रेणि चिन्त्येत् ।

‘दानमुद्रा मर्निदेवा राजचन्द्रस्य राजमा’ ॥ इति ॥

वामे ‘तैजः प्रकाशनं’ इति हत्वा, चङ्गां ‘प्रकाशनं तैजः’

हृत्वा व्याख्यान निरुतधिन्यवः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥

वदम्-वचिषयोः स्वस्य यजुष्य भरतौ हृतः ।

अनुमनाश्च वीतारमयतः स्वातिषीषयम् ॥ ५० ॥

भरतापस्तु सुधीश्च यजुष्यापौ विमोषयम् ।

वशिमे स्रक्षार्चं हृत्वा हृतपञ्च सचामरम् ॥ ५१ ॥

हृत्वायाजमुदा हृत्वा वाममुष्टिं वामिमुष्टौ हृत्वा हृत्पञ्च
मुष्टिवायाख्यान निरुत निरुत । व्याख्यानमुदा हृ,—

“वचिषाहृष्टं तर्जन्वातवस्ये वराहृष्टौ ।

वराधिं वदसीन्नाता यथा व्याख्यानमुष्टिषा ।

राजस्य च परमज्जय यजुष्यं वरासी मता” ॥ इति ।

हृत्वा व्याख्यान हृत्पञ्चानां हृत्पञ्चं यजुष्यं । धनुर्मुदा हृ,—

“यजुष्यं तन्वातायस्य तर्जन्वाते विमोषयेत् ।

यजुषिषा वचिषाश्च तन्वाहृष्टेन वीरयेत् ।

वराहृष्टमके स्रक्षे धनुर्मुष्टेयमीरिता” ॥ इति । ४८ ।

‘वराहृष्टं यजुष्यं । हृतं यजुष्यं हृतवाहृष्टौ इति वदसीषौ
हृष्टम् । तदुक्तम्,—

‘हृष्टौ भरत यजुष्यौ वार्यकोर्भूतवामरी’ ॥ इति ।

यदा हृष्टं सौम्यं, यजुष्येन वराहृष्टम्, तान्दस्य तदुक्तम्
‘हृतं’ शिरीषमुत् लिखत । अनुमनाश्च वीतारं वामे व्याख्यान
तरि विषयम् ‘यजुष्यं’ तुरीये विमोषयं यजुष्येदिति व्याख्यान
यात् । यजुष्यं तन्वा तन्वा हृतपञ्चं यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं
अनुमनाश्च हृतं व्याख्यानं यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं
विमोष ॥ ५० ॥

‘मत्ताय’ यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं यजुष्यं

तद्वत्सो तान्नृत्तकरो ज्ञात्रं पुनमवेत् ।

एवं पट्कोषमादौ सदीर्घादौरेय संयुतः ॥ ५९ ॥

द्वितीयं वासुदेवाद्यैराम्येव्यादिषु संयुतः ।

तृतीयं वायुसूनुषु सुधीवं भरतन्तया ॥ ६० ॥

विभीषणं लक्ष्मणश्च पद्मदक्षारिमईनम् ।

जाम्बवन्तश्च तैर्युद्धः ततो हृष्टिर्जयन्ताकः ॥ ६१ ॥

विजयश्च सुराष्ट्य राष्ट्रवईन एव च ।

अकीषो धर्मपालश्च सुमन्त्रैरेभिराहतः ॥ ६२ ॥

सहस्रहृद्वह्नि-धर्मै-रघो-वन्द्यानिषाः ।

दुम्भीग-धाम्नन्ताश्च दशभिर्ह्वैभिराहतः ॥ ६३ ॥

राम कर्ता । 'तद्वत्' लक्ष्मणात् 'तो' भरतः सख्युद्धौ हता
व्याघ्रान् निहतं स्मितं दम्बपुत्रम् । दुर्गम्यात् भवेत्, तेन
एव पदस्य प्राप्तम् । 'तदानीमात्रस्याप्याह, आदायिनि ।
'एय' द्वेय 'वादौ' वयसावरये 'सदीर्घादौ' सप्त दीर्घादौ
पा० दी० द० रै० रौ० ए० एतेतौ संयुतं स्यात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

एवं दम्बमूले । तृतीयमिति । वायुपुत्रादौन् प्राम्य तैर्युद्धौ
रेयो वदा भवति, तदा तृतीयं भवेद्विधर्मं । एते पूर्वदिश्य
हृष्टं लभेयं युष्मा । 'तत' अनन्तर 'सुमन्त्रै' सुमन्त्रा भवितुं
वभिराहतयैव, तदा चतुर्थं भवति । हृष्टिन्त्यादि हृष्टिर्जयि
केचित् पठन्ति । एदं दम्बमूले ॥ ५९—६३ ॥

पद्मदक्षश्च, पद्मदक्षमिति । 'सहस्रहृद्व' इन्द्र 'धर्मै'
धर्म, 'रघोवन्द्य' वामन' इति कुत्र पाठः । 'वन्दु' इन्द्र
'ईमा' ईमान् ; 'आका' कुम्भका, सर्वमानयोर्मध्ये

वज्रिस्तदावुधै पूष्यो नखादिभि रलहृतः ।
 वज्रिष्ठ वामदेवादि-मुनिभि समुपासित ॥१७॥
 एवमुद्देश्य. प्रोक्तं निर्दोषस्तस्य चाधुना ।
 विरेखापुटमाक्षिप्य मध्ये तारद्वयं सिञ्चेत् ॥१८॥
 तन्मध्ये वीजमक्षिप्य यद्वा साध्यमाक्षिपेत् ।
 द्विलीयान्वास्तु तस्योर्ध्वं यद्वा न्य साधय तदा ॥१९॥

शुभ . 'यवज्जि जेठ म निर्वाति यदरयोर्मध्ये' , ततो
 वज्रि , 'तदावुधै वन्द्यावावुधै ध्यात पूज्य' , तदावुधान्
 'हस्ति, यथा —

‘यवज्जि दण्डमनि धावज्जि दण्डमनि दण्डम् ।

शुभं यत्तु यदमेदामावुधानि तन्मार्जितुं ’ ॥ इति ।

‘नक्षत्रं नाम वासरं चकलावतारं’ , येन यत्र वेतुर्नक्षत्रेण
 चकरी । आदिमध्यवाचान् श्रीवाचान् श्रीकृष्णं दत्तात्रये
 वक्ष्यामः । वज्रिष्ठवज्रिष्ठस्य दण्डयमि वेतिष्ठ , श्रीवाचनस्य
 पूज्या इति भावः । अत्रापि वक्ष्यामः , इति न दत्तात्रयस्य दण्ड
 सूचित ॥ १६ ॥ १७ ॥

यद्वा ‘वर्द्धयत्’ अर्द्धयेवत पूज्य प्रोक्तं, तदावुधना निर्देष्ट
 नि मेमतो देव सधदेव निवर्त्ते अष्टमम् धारय कथयुष
 दिव्यते, तदेव वाचादि देवता सतिष्ठ अन्धधर्मनष्टित पूज्य
 मन्त्रमिच्छते । विष्टा यथा ‘विरेखा विष्टोच, तस्या पुट
 धम पट्वीपम् पात्रिष्य ‘मर्धे पट्वीपमर्धे’ ‘तारद्वय
 मन्त्रद्वयं कथयमानं निधीय ॥ १८ ॥

अतोर्मध्ये चावर्द्धयमाक्षिप्य तस्मात् सोम्य पटवाम
 धान्वातर विष्टमाक्षिपेत् । श्रीकृष्णः । द्विलीया विष्टमन्त्र

कुमुदयस्तु तत्पात्रे लिखेद्वीजान्तरे रमान् ।
 तत् सर्वं प्रथवाभ्यास्तु वैष्टयेद्भुति-वृद्धिमान् ॥६०॥
 दीर्घभाजि षड्मेसु लिखेद्वीजं वृद्धादिभिः ।
 कोणपात्रे रमा-भ्यामे तद्वयेद्भुज-मात्रिखेत् ॥६१॥
 क्रोधं कोणायास्वरेषु लिख्य मन्त्राभिती गिरम् ।

‘तन्मोहं’ वीजमोहंभाजे षष्ठोविभक्तयः ‘पात्रकं’ वज्रादि
 फारस लिखेत् । कुमुदं कुमुद इति त्रयं त्रयं ‘वृष्टयः’ वीजपात्रे
 वैष्टयः काम-द्विपात्रे लिखेत् । ‘वीजान्तरे’ वीजमन्त्रं
 माध्यमोहंभाजे ‘रमा’ वीजोक्त लिखेत् । ‘तत्सर्वं’ वीजादि
 ‘अपवाया’ पृथीकाभ्यां त्रया वैष्टितं पात्रं, तत्र लिखेत् ।
 बुद्धेर्वृद्धिः, तद्वत् लिखितवत्तत्तत् । १८ ॥ ६० ॥

दीर्घंति । ‘षड्मेसु’ षट्कोषेषु ‘वृद्धादिभिः’ वृद्ध, वृद्धपात्रं
 नमः वृद्धादि पात्रवृद्धिः सूक्तं वीजं लिखेत् । वीजं
 वीजः । ‘दीर्घभाजि’ दीर्घान् भाजति तन्मोहं दीर्घभाजि
 षड्कोषेषु लिखेत् । कोणपात्रे लिखेत् षड्कोषं रमावोक्त
 मन्त्रावोक्त लिखेत् । ‘तद्वये’ कोणाये ‘वयसः’ कामवोक्त
 लिखेत् । विद्याबुद्धये वया—

“लक्षं वृद्धिः रमावृद्धः कामवोक्तं मन्त्रम् ।

वीजमेतच्छुद्धं वीजं लिखितवत्तत्तत् ।

नकुलीकोऽन्विमादन्ते कामवोक्तं वयसम् ।

वीजं त्रयाः वयावृद्धं विजितं विविक्तवृद्धिम् ।

वृद्धा मन्त्रा रमावोक्तं वयसि लिखितं कामवोक्तम् ।

वीजं मन्त्रेषु वीजं वयसं विविक्तवृद्धम् ॥ इति ॥६१॥

वीजवृद्धिः । ‘वीजं’ वृद्धात्, “वृद्धं वीजवोक्तं वयसम्”

हस्तद्वयं साष्टमलं करोतं विनिषेत् सूरान् ॥६२॥
 किमरेष्वष्टमलेषु वर्णाष्टयं तथा विषेत् ।
 तेषु मातामन्य-वर्णान् विनिषेद्वर्ण्यं सहाया ॥६३॥
 अन्यो पञ्चाक्षरानेवं पुनरष्टदलं लिखेत् ।
 तेषु नागदवाष्टाष्टं लिखेत् तत् किमरे रमाम् ॥६४॥
 तद्विद्वांसदलं विनिषेद्व द्वादशाक्षरम् ।
 तयो भक्तो भगवते वामुदेवाय इत्ययम् ॥ ६५ ॥
 आदिद्यानान् किमनेषु हस्ताक्षरेषु सं लिखेत् ।

इति तन्मौक्त्यान्वेः । त बोधं बोधार्थेषु बोधानां च
 'लिख' लिखित्वा 'पञ्चित' पञ्चित 'वि' सादृशतं वीक्षन्
 दक्षिणं लिखेत् । इत्ययं पदार्थोपपत्तिरिति च । तयो
 र्थे, 'तयो' 'देवाय', 'पञ्चाक्षरं' पञ्चितं 'वामुदेवाय' विनि
 षेत् । सूरान् किमरेषु च दिशो लिखेत् । अष्टमलेषु करो-
 तं किमरेष्वष्टमलेषु च त त व द म साष्टं लिखेत् । तेषु मर्त्येषु
 अष्टमलं मातामन्यं वर्णान् दद्वं पञ्चाक्षरं विनिषेत् ॥६२॥ ॥

'अन्यो' अष्टमलेषु पञ्चाक्षरं साधनामेवावशिष्टमिति ।
 'पञ्च' पञ्चोक्तं इत्ययं साष्टमलमिति साधनेन इत्यष्टदलं
 लिखेत्, 'तेषु' एतेषु नागदवाष्टं पञ्चाक्षरं चो नमो माता
 मन्वायेति प्रत्येकं द्वैदशाक्षरं लिखेत् ।

किमरेषु 'रमा' 'चोदीय' लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्वि' अतुपरि द्वादशदलं पञ्च विनिषेत् । द्वादशाक्षरं
 साष्टं चो नम इति । अतः द्वादशाक्षरं चो नम इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

'आदिद्यानान्' अकारादि धकाराद्यान् हस्ताक्षरेषु च द्

द्वारोपेतश्च राश्यादि-भूयितं फलिसंयुतम् ।

एवं सङ्गृह्यतमालिख्य तस्य दिष्टुं विदिष्टुं च ॥०१॥

नारसिंहस्य वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।

क-घ-रेफानुयचैन्दु-नाद गङ्गादिभिर्भुतः ॥०२॥

यो नृसिंहः समाख्यातो यद्-भारण-कर्मणि ।

‘द्वारोपेतं’ मन्त्रपत्रम्, ‘राश्यादि भूयितं’ ज्योतिषक विद्या-
भित्ति परितो राश्यादि स्थाप्यमित्यर्थः । भूयुरपि दूताश्च
सङ्गृह्यन्ति भवन्ति । ‘फलिसंयुतं’ कश्चिन्ना विधेयं ‘हतामिति
विद्याम् ।

दिष्टुं नारसिंहं, विदिष्टुं वाराहं लिखेत् । नारसिंहसङ्गृह्य-
रतिं कथयति । क म सोमे च , लली रेक , तत ‘यनुयच’
चौकार , ‘इन्दु’ यनुयच ‘नाद’ यनुयचायदशरी रवर्धितं य
काल परमजनिनिधि , लल ‘रुद्रि’ काल राश्याम् , यादि
मन्त्रान् गङ्गा ताम्बाला भूमितिं द्यम् ॥ ०१ ॥ ०२ ॥

यस्य शास्त्रज्ञोक्तमाह, य इति । ‘यद् कर्मणि’ भूयानि
विमोचने, ‘भारण कर्मणि’ द्यु यन्तरी । यस्य भाष्यारिथ
यस्य,—

‘नारसिंहस्य गङ्गादी काल्य श्रीवृद्धिं तनु ।

देवता दोर्ध्वम् श्रीश्रीशङ्ख कलशेन युते ।

ध्यान कर्मण्य देवभौतमया मन्त्रदिष्टुम् ।

तद्व्यासं दृष्टे काल्य हतामि साधये दमे ।

यथा श्रीमादिक कर्ममण्य पूर्वकदाचरेत् ।

मन्त्राणां देवता यदीदमिति साधयेत् ।

इतिषा मन्त्रु विधिन् यद्विद्वन्ते मनुशामन् ॥ इति ।

अथार्थेय युतो विन्दु भादैर्वीजस्य सोखरम् ॥७२॥

दुद्धारश्चात्र रामस्य भाषामनोऽधुनेरिता ।

तारो नतिष्ठ निद्रायाः पृथिमेदय कामिना ॥७३॥

मद्रेष संयुता पृथिमेधामर-विभूमिता ।

आरादयस्समुद्ररति, अथरति । 'अथ' विनयसाधक-
वाक्यो ह्यत्र 'अर्थेय' अथारतिर्युत, 'विन्दुभादे'
विन्दु भाद अत्रादिमित्येव युत । 'वीजर' वृक्षरन्ध्रं वृक्षं
अत्रम् ॥ ७२ ॥

दुधायर रामस्य वीरभाद, दुद्धारश्चात्र रामस्येति ।
रामस्य दुधायरस्य 'दुद्धार' इत्येव विन्दुतदितं वृक्षं
वीरं भागीकम् । अत्रात्र अत्रादयोऽप्येव विद्येत् ।
दुधायरो वृक्ष —

"तान्नीजभादाव मयेत् पात्रव वृक्षम् ।

दुमादिव कवितो रामस्यो दुधायर" इति ।

मात्रास्योऽधुनेरिति । रामस्य रत्ने । यधुना रामस्य
मात्रास्य रतिता, दुद्ध, अथारतिरिह दान्तर । रित्येव
अथविधरे ।

'तार' अत्र 'नति' अत्र अत्र 'निद्राया' अत्रात् अत्र
'पृथि' अत्र । अत्र अत्रात् अत्रात् अत्रात् । अत्र
अत्रात् अत्रात् अत्रात् अत्रात् । 'मद्रे' अत्र
'कामिना' अत्र, ना 'मद्रे' अत्रात् अत्रात् अत्रात्, अत्रात्
अत्रात्, अत्र अत्रात् अत्रात् अत्रात् अत्रात् ।

'पृथि' अत्र 'मद्रे' अत्र, ना 'कामिना' अत्र
अत्र, अत्र 'विभूमिता' अत्रात्, अत्र अत्र अत्रात् ।

दीर्घा-सूक्ष्मता ह्यादिभ्यो दीर्घा समानदा ॥७५॥

घुधा प्रीथिन्यसौधा च विप्रमण्य मेधया ।

युता दीर्घा ज्यानिनी च ससूक्ष्मा सञ्जुदभिधी ॥७६॥

सप्रतिष्ठा ह्यादिनी त्यक्स्त्रौ च प्रीतिश्च सामरा ।

ज्योतिषीच्छामि सयुक्ता प्रीतानुसार सयुता ॥७७॥

कामिषा पञ्चमी ज्ञानास्तान्मानो धाना इत्यथ ।

स ज्ञाननी दीर्घयुतो वायु सञ्जयुतो विप्र ॥७८॥

‘दीर्घा’ यथा नकार ‘सञ्जुद’ यत्तुभारिच सञ्जुद न,
‘ह्यादिनी’ इकार, ‘यसी’ यनकार ‘दीर्घा’ नकार वा
समानदा मानदता यनका आकारच सङ्ग वर्तमाना, ‘सुक्ता’
यकार । तेन नन्दनाद इति सिद्धम् ।

‘प्रीथिनी’ एष यमीषा यकार । यनका चेति कृत्
पाठ, प्रत्ययकृतानु यनकाया यकार यनकायात्, प्रीथीदि
यमीषायास्तनूयर्थाच्चर कान्दशतयत्तम् । विप्रम् प्रीकार,
अभि चङ मेधया यकारन कृत् दीर्घा यकार ‘ज्यानिनी’
सङ्घिकन्त यकार भा सञ्जुदा सञ्जुद प्रीथिषादि प्रतीच
रूपन यकारिच सङ्घिता ‘सञ्जुदभिधी’ सञ्जु प्रत्ययकृत
यकार, ‘सप्रतिष्ठा’ सप्रतिष्ठा आकारिन सङ्घिता ‘ह्यादिनी’
इकार । तत्र यकार , तत्र एषीष्ट विप्रदायेति सिद्धम् ।

‘स्यो’ मकार ‘प्रीति’ यकारन सामरा’ सीयाया,
त्याति एष सीयदा यकार ‘समिधयुता’ ऐक्ययुता
स्यदा यकार ‘सञ्जुदसयुता’ सञ्जुदसयुता यामिका ययन
ज्ञानायश्चम नकार ‘ज्ञाना’ यकार ‘ज्ञानाना’ ज्ञानाना

कामिका कामिका-रुद्र-युगाथोऽय सिरा सह ।
तापिनी दीर्घयुजा भूरनिषोऽनन्वयोऽनन्तः ॥३८॥
नारायणात्मकः याज्ञः प्राथोऽग्नौ विद्यया युतम् ।
पीता रतिप्राया खान्तो योन्दा युगोऽनन्तो नतिः ८०
सप्तधत्वारिषदर्थो गुहानाः सयुचः स्वयम् ।
राज्याभिविहस्य यस्त्र रावस्रोतस्त्रमाशिषेत् ॥८॥

ଶବ୍ଦାର୍ଥ, ମହାଲୀ ଦେବାର୍ଥ 'ସାଧୁ' ଶବ୍ଦାର୍ଥ, ଯ: 'ସାଧନା' ।
 ସମସ୍ତେଶ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସହିତ 'ଶୌର୍ଯ୍ୟଶୀଳ' ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୁର୍ଗା ।
 'ସାଧୁ' ଦେବାର୍ଥ: ସୁଦୃଢ଼ ଦେବାର୍ଥ ଦୁର୍ଗା: 'ସିଦ୍ଧ' ଶବ୍ଦାର୍ଥ: 'ଆସିବା' ।
 ଶବ୍ଦାର୍ଥ, ଦୁର୍ଗା: ଶୈବ 'ଦ୍ରବ୍ୟ' ଦେବାର୍ଥ ଦୁର୍ଗା, 'ସର୍ବୋପାୟ' ସମସ୍ତାର ।
 'ସିଦ୍ଧି' ଶବ୍ଦାର୍ଥ, ଶତ: ଯ: ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସଦ୍ଦେବାର୍ଥ; ଶୈବ ସାଧୁ-
 ଶବ୍ଦାର୍ଥଦେବାର୍ଥମିତ ଶୈବୀ ଦୁର୍ଗା ସିଦ୍ଧି ।

यत्र सन्धिर्न लघौः । ‘सन्धिनी’ वञ्चात् दीर्घबुद्धा ‘भू-
वञ्चात्, ‘अनिष्टः’ वञ्चात् ; तेन वञ्चयेति । ‘अदस्ता-
मञ्चात्, ‘अदस्तः’ ऐक्यं, ‘मावापद्य’ चाञ्चात्, तदात्मके
‘आहः’ मञ्चात्, ‘आहः’ वञ्चात् ; तेन वञ्चयेति विदम् ।
‘अहः’ वञ्चात्, ‘विद्यमान’ इकारेण ‘हुने’ अङितं ‘धीता’ मञ्चात्,
‘रहिः’ वञ्चात्, तेन ‘गुता’ बहुता, ‘छान्तः’ वञ्चात् ‘वीणा’
वञ्चारेण युक्तः . तेन विन्द्यादे इति विदम् । ‘अमल्ल’ लघौ
‘अलि’ भ्रमः कृष्णः ॥०३॥०४॥०५॥०६॥०७॥०८॥०९॥१०॥

इयं वाक्यप्रकारिकायाम् 'अर्थ' इति । 'शुभाशु' चतुस्रः सप्तमं
सप्तमं वाक्यप्रकारिकायाम् 'शुभाशु' इति चतुस्रः सप्तमं
चतुस्रः, 'शुभाशु' चतुस्रः सप्तमं चतुस्रः सप्तमं चतुस्रः
चतुस्रः—

"તારક કાંઠાવીચીય મચ્છુટં ધવવેદમુન્ ।
 શિરચ્છાન્નનચક્લે ચ મૂલધી સિરનેઽપિ ચ ॥
 યોગચીર્ણચયોચીય ચચ્છી રોહચીરપિ ।
 દન્તચીરાચ્છદેયી ચ ધી ધન્ ચચ્છપનેધુ ચ ॥
 વચ્છે જ્ઞટિ મ્હાન્નચ્છદે વાચ્છી પુષ્પદેશત ।
 જરુરે ચાચ્છચિત્તાને મુક્તે ચચ્છાન્ પચિન્નચીન્ ।
 મત્ત ધટ્ નચ્છદય ધટ્ ચદ્દમદેઽ ધટ્ચચન્ ।
 ધચ્છિદ્ મીલચ્છમચ્છામચ્છચન્નિ મચ્છ
 ચાચ્છાનિ ચચ્છ ચરચ્છમ્મુલ ધચ્છચન્ ।
 યોતાચ્છર ચિત્તચ્છા ચચ્છર ચુચ્છરિ
 ચચ્છિન્નચેન્નિચિન્નચાન્ન-ચુન્ન-ચચ્છાવન્ ॥
 નયેન્ જ્ઞાન્ન ચચ્છાન્ બાચ્છીય ચિન્નચીન્નિદ્ય ।
 ચિન્ને ધતે ધચ્છેન્ન ચચ્છેન્નિચાન્નચુન્ન ધુન્ ।
 મચ્છુચ્છવ ચુચ્છેન્ન ધચ્છીન્નિચેન્ન મિન્નચુન્ન ।
 ધીન્ન ચચ્છાન્ન ચુચ્છાન્ તથા ચચ્છેન્ન ચચ્છેન્ન ॥
 જાન્ ધીન્ન ધુચ્છેન્ન ચેદે ધુચ્છાન્ ચાચ્છદેશતમ ।
 ધચ્છાન્નચ રતિ ધીન્ન મચ્છી ચચ્છ ચચ્છીરિત્તા ॥
 ચચ્છાન્ન ચચ્છાન્ન ચચ્છાન્ન ચચ્છાન્ન ॥
 ધુચ્છેન્ન ધચ્છાન્ ધીન્ન ધચ્છ ચચ્છેન્ન ચિન્નચેન્ન ॥
 ચચ્છાન્ ધચ્છાન્ ધીન્ન ચીન્નચેન્ન ચચ્છાન્ ॥
 ચચ્છાન્ ચચ્છાન્ ચાચ્છાન્ ચાચ્છાન્ ॥
 ચાચ્છાન્ ચીન્નચાચ્છાન્ ચચ્છાન્ ચચ્છાન્ ॥
 રતિ ધીન્ન ચીન્ન ચાચ્છાન્ ચુચ્છ ચુચ્છિરિત્તા ચચ્છાન્ ॥
 ચચ્છિરિત્તા ચિન્નચેન્ન ચિન્નચેન્ન ચચ્છાન્ ॥
 ચચ્છાન્નચેન્ન ચચ્છાન્ ચીન્નચાચ્છાન્ ચચ્છાન્ ॥

इदं सर्वोत्तमं सर्वं प्रागुक्तमपि सेवितम् ।

सैवद्यानां भीष्मकरमायुषोऽरोम्यं सर्वनम् ॥ ८२ ॥

अपुत्रिणां पुत्रदत्तं बहुना विभवेन वै ।

प्राप्तुवन्ति यज्ञात् सुखगतं धर्मादिव्यानपि ॥ ८३ ॥

इदं सर्वं परममौष्ठरेखापि दुर्गमम् ।

एवं यन्म समाख्यातं न देवं प्राप्नुयै वने ॥ इति ॥ ८४ ॥

प्राप्तुवन्ति यज्ञात् सुखगतं धर्मादिव्यानपि ॥

इति यज्ञं पश्येत् न दास्ये वाचं न पश्यन् ॥

यदिपि धर्मो दत्तः धर्मयोगेन सुखसाधनम् ॥

इत्युक्तं समाप्तेऽहोरात्रिह् पदं पदं यन्मं पश्येति अनेन यन्मं
पश्येति वाचसायनम् ॥

यौ नमो धनवते दूताद्युत्थौ नृपुनरनम् ।

नमोऽस्य विजयायैति मधुसूदि यन्मोपदेत् ॥

यन्मं नमनायैति यज्ञादुक्तं वैश्वे ॥

इत्यादि यज्ञाद्युत्थं विष्णवे नमनायम् ॥

यन्मं यज्ञादि यन्मोऽहोरात्रिह् यन्मं यन्मं यन्मं ॥ ८५ ॥

‘सर्वोत्तमं’ सर्वोत्तमं ‘प्रागुक्तं’ पूर्वोक्तं ‘यन्मं’ यन्मं
यन्मं, ‘यन्मोऽहोरात्रिह्’ यन्मोऽहोरात्रिह् यन्मं, यन्मं यन्मं
यन्मोऽहोरात्रिह् यन्मं, ‘यन्मं’ यन्मं, ‘यन्मं’ यन्मं, ‘यन्मं’ यन्मं
॥ ८५ ॥ ८६ ॥

‘यन्मं’ यन्मं यन्मं यन्मं यन्मं यन्मं यन्मं यन्मं
यन्मं, इति यन्मं यन्मं यन्मं यन्मं यन्मं ॥ ८६ ॥

भूतादिर्लभ्यो धर्मेद्धारपूर्वा

कृत्वा पद्माद्यात्मनस्यः प्रसन्नः ।

अर्थाविधावस्य पीडाधरोद्वे

पाश्वर्त्तनं मध्यपद्मार्त्तनम् ॥ ८५ ॥

भूतादिकमिति । 'भूतानि' इति व्याहरीणि यच्च, 'आदि' मन्त्राभ्युदयदायादि, तच्च 'लभ्येद्' आत्मनि विज्ञापयेत् । भूतार्त्तं प्राच्यप्रतिष्ठाया मातृकान्तामस्य चोपलक्षणम्, भूत इति यावन्मते मातृकान्ताय च कुर्वन्निदमर्थः । तच्च करणं प्रकाशयुः—

भूतार्त्तं कृतं कुर्यात्तत्प्रमाणोऽनुमीक्यते ।

सादादिभ्यस्तु कर्त्तव्यं चतुरस्रं चतुर्वर्त्तनम् ।

सदृशं पीडाधर्मेण भुवः स्थानं विचिन्तयेत् ।

ज्ञानी सत्तामि चन्द्रार्त्तमि चामेव तावन्मिदम् ॥

इन्द्रवर्षं सवीरेण पुनः प्रविदधा सत्तम ।

ताम्रितं चतुर्वर्त्तनं त्रिभुजं चतुर्वर्त्तनम् ।

सवीरेण पुनः + + + + चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

सदृशं भूतार्त्तं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ॥

यत् पीडा विन्दुमि यत्तद्विन्दुं पीडयेत् चिन्तयेत् ।

भूतार्त्तं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

यत् पीडा चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनं चतुर्वर्त्तनम् ।

दत्तं धनमादिहोदि-अदत्तं दत्तमात्मनि ॥
 प्रविशाम्य अहं तद्वाचयन्तिहोत्तेन् किमन्तु यत्तम् ।
 पुन-दत्तमादितेरेषं दत्तित् परमात्मनः ॥
 अन्तर्मात्रात्मिका आत्मा वाचतिः परमात्मनः ।
 अन्तर्मात्रं अन्तर्मात्रात्तु यत्तम् ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥
 तद्विषयिण ॥ १ ॥ १ ॥
 आत्मीयत्वाद्भूतद्विषयिणोऽपि यत्तम् ॥ १ ॥ १ ॥
 एतद्विषयिणोऽपि भूतद्विषयिणो यत्तम् ॥ १ ॥ १ ॥
 दिनमात्रापरे विषयानुवचयमिति भावयेद् ।
 तद्विषयं दत्तं परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमान् ।
 सत्मा-देवतादयं सर्वज्ञमात्मनं यत्तम् ।
 आत्मादयश्च दत्तं वि विषयमात्मनं जितम् ।
 अन्तर्मात्रं आत्मनं भूतद्विषयिणोऽपि ॥
 अन्तर्मात्रं-अन्तर्मात्रं भूतद्विषयिणोऽपि ॥
 धर्मोऽन्तर्मात्रं-अन्तर्मात्रं आत्मनं न भूतद्विषयम् ।
 विषयानुवचयमिति भावयेद् ॥
 एतद्विषयं यत्तम् आत्मीयं यत्तम् ॥ १ ॥ १ ॥
 एतत्तं तत्त्वार्थिमात्मनं अन्तर्मात्रं आत्मनम् ।
 अन्तर्मात्रं यत्तम् अन्तर्मात्रं आत्मनम् ॥ १ ॥ १ ॥
 अन्तर्मात्रं विषयानुवचयमिति भावयेद् ।
 तद्विषयं सर्वज्ञमात्मनं विषयानुवचयम् ।
 यत्तद्विषयं तत्तः यत्तद्विषयं यत्तम् ॥
 तद्वाचयन्ति अन्तर्मात्रं यत्तम् ॥ १ ॥ १ ॥
 यत्तद्विषयं यत्तम् यत्तम् यत्तम् ॥
 तद्विषयं यत्तम् यत्तम् यत्तम् ॥
 तद्विषयं यत्तम् यत्तम् यत्तम् ॥

सङ्ग चक्षुः परं कल्पं कृषो दक्षिणतः अरेत् ।
 ततः संयोधयेद्देहं पुरकादि तमेष वै ।
 विधाय प्राणमयीषं वातुपीलेन वातुना ।
 पञ्चिपीलेन तेनैव सन्दर्भेत् सञ्चलां तदुम् ।
 भक्ष्यं तदुप्राप्यमार्गेण निर्गतं विश्वयेत् सुधीः ।
 ततो वसिति वीजेन ज्ञापयेत् सञ्चलां तदुम् ।
 मन्त्राते विधीये देहे दिव्यतोषासनं यत्नि ।
 पात्राद्रीषादि तत्त्वानि श्रद्धात्वं प्रापयेत्ततः ।
 पात्रात्तान् हृदयाभीनमानयेत् परमासनः ।
 हृदयमन्त्रेण विधिनदेयवत्तं विधीयते ।
 भूतयुधि विधीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
 विपरीतं चान्न दद्यादभक्ष्याः पूजनं यथा ।
 भूतयुधि विधयेत्यं ततो वै काययेदष्टम् ।
 याम्यादनेन कुर्यात् । गङ्गाभादौ समुपयेत् ।
 वज्रादि वकारास्तान् विन्दु-सङ्काश-साधितान् ।
 तदन्तं चदरेत् प्राज्ञे । व्योममर्देन्दु-र्भूतान् ।
 ततो ह्रस्व पराश्रमाभी ततोऽमुष्यं चरं वदेत् ।
 माया इति वदेत् यलादिह प्राचाभ्यस्तः परम् ।
 अनुष्यं योऽव दृष्टं तु स्थितोऽमुष्यं चरं ततः ।
 सर्वैर्न्द्रियाणामुपान्ते बाह्यनयच्छरणात् ।
 श्रीं च-प्राणं वदे प्राचा दृष्टावत्तं सुखं चित्तम् ।
 निष्ठकर्मिण्यदभूत् पूर्वं यत्तमुन्मथदं दुःखं ।
 पात्राद्रीषादि ज्योतिषेण प्राचाभ्यस्तं समुदरेत् ।
 यत्तर्विस्मयचन्दनं विरहं प्राचाभ्यं देवता ।
 सचक्षुःस्मिर्देह्योर्गं यद्वैतदया मनीषिभिः ।
 विरी-वदनं हृदयुक्तं चादं यत्तदि विधायेत् ।

अमुचेति पदस्यैवाव्ययम् ।
 निर्वर्तयेत् वाच्यं कथमर्थं ज्ञाना मन्त्रादुदाहरणे ।
 एष एव समिद्धायां ज्ञानं परिचोदितं ।

या यावत्, इति यावत् स्त्रीम् चतुर्वच । सावधान्यादी
 यथा साध्यादिपूर्व ।

अविर्बुद्धा अमुदिहो वाचनी चन्द्र देविकम् ।
 परस्मैपदं समाख्याता देवता देविकोत्तमम् ।
 चण्डोर इव दीर्घास्तर्जने पदवर्गये ज्ञानम् ।
 पदद्वयं विधेयं विधेयं ज्ञानिदृशानि देविकम् ।
 पञ्चाक्षरिपिठिनिष्ठं मुखं दो पञ्चाक्षरं पञ्चाक्षरं
 भाष्योक्तिं निवृत्तं चन्द्र पञ्चाक्षराक्षरं तुष्टद्वयम् ।
 मुद्रासप्तगुणं द्वाभ्यां कलतं निद्यात्तु द्वाभ्याम्
 विद्यायां निवृत्तयमां विवृत्तं ज्ञानदेवतां वचने ।
 कलाटं मुखं इत्यर्थं पुनः ज्ञानेन कलाटी ।
 यौव द्वाभ्यां समाख्याते दो वत् पञ्चाक्षरम् च ।
 पञ्चाक्षरं पदतो वाच्यं कलते इदमेव वचः ।
 वदुद्वेगं च इत्यर्थं ज्ञाने पादद्वये ततः ।
 अज्ञानतयोर्लक्षणेभाष्यवाच्यं पञ्चाक्षरम् । इति ॥

अत्राद्या ज्ञानेति । अत्र अद्या,—

देविको विधिवत् पञ्चाक्षरं ज्ञानं वृत्तं विद्या विद्या ।
 सायाद्वद्विधी दीनी यावत् ज्ञानवचनम् ।
 पञ्चाक्षरं विधिवत्तं ज्ञानाख्यातां विद्याम् च ।
 ज्ञानाख्यातां दीनी अत्राद्यां समाचनम् ।
 अत्राद्यावत्तं विद्यां सायाद्विधी पञ्चाक्षरी ।
 ततो द्वाभ्यां पञ्चाक्षरी विद्यावत्तं ज्ञानम् ।
 ततो पञ्चाक्षरी द्वा वदुद्वेगं इत्यर्थम् ।

कृत्वा गुरु-ग्रन्थ-सत्त्विकायां

रत्नासने देविकसुवर्चयित्वा ।

शक्तिज्ञाधारस्वप्नां कूर्मं नामो

पृथिव्यलो स्वासनाय. प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

देव-रत्नासनेवेदकाः सन्निवर्त्यन्ति सप्तम् ॥ इति ॥

पञ्चाशोऽमृतम् इति । पञ्चासप्तम्—

“वासीकृषरि इतिननु चरन् मन्त्राय नाम तया

राप्तीकृषरि इतिनेन विधिना कृत्वा पञ्चाश्व इत्यम् ।

चरुती कृषरि विधाय विष्णुः नामाचमानीकयेत्

सप्तदशभिः विद्यान् आरि क्षमिन् पञ्चासप्त प्रीत्यते” इति

आदिषन्नात् सप्तिवर्धे । वृद्धिर्बोधो नु तद्विषां हार्थं
मदुःखं कथान् पञ्चाश्वान् न सतीत्यम् । चातो राप्तीकृषरि कृत्वा
पञ्चासने कर्त्तव्यम् पञ्चविंशो भूतपञ्चादिकं कुर्यादित्य
व्यय ।

अर्धविंशतिः । ‘अर्ध’ अर्धम् ‘अर्धविंशो’ द्वाविंशो,
षोडश अर्धविंशर्धनम्, त्र्यंशोऽर्धविंशम्, पार्श्वविंशर्धनम्, मध्य
वर्त्तिनं अर्धम् अर्धेन अर्धं षोडशविंशम् अर्धविंशानर्धे
इति सम्प्रत्य ॥ ८७ ॥

पञ्चाश्वे आसने ‘चरु’ कीमन्, ‘कृषर’ मनीषर ‘वासीकृषरि’
पञ्चासप्तसुम्भ मन्त्रिणां वा सुमित्रा, तस्यां ‘देविका’ देवः अथ
देवीऽप्यास्ति देविका अत इति तम् । कर्त्तव्यम्, अथ ‘अर्धं
विंशं’ सम्प्रत्य । षोडश नामादिपूज्यवर्त्तनं विज्ञापयति, तस्मि
न्नि । ‘मन्त्रिणां वासीकृषरिणां’ नामादयति ‘कूर्मं’ कर्त्तव्यम्

विष्टं दुर्गं चैवपान्तरं वाणी
वीक्षादिकांश्चाम्नि-देशादिकांश्च ।
वीठस्याहिंष्येषु धर्मादिकांश्च
नञ्पूर्वा वांशसा दिक्षुर्ध्वेषु ॥ ८७ ॥

‘आम्रं मेघं लो व पुत्रिषोऽस्यमे च ‘अर्धं’ कञ्चि वता काय
कस्य देवता, आनन्दस्य अथ अकल्पः । तदुक्तम् —

“वाभारमति प्रकृतेः पदमरुतधारिणीम् ।

सुष्टिं तस्या अमासीनं कुर्ये नीनाभमर्धेणम् ।

सुष्टुं बद्धं विजायोऽन्तर्गतं कुप्य मश्चिमम् ।

उत्तेजसधरं सुष्टिं धारयन्तं वसुधाम् ।

तन्मात्रं यामता तन्निष्ठं नीतिःश्रीवरं धारिणीम् ।

अभ्यर्चयेद्दुर्गां स्तुतुं शक्यं विद्याम् ।

तस्यां रत्नमयं दीपं स्तुतिं च स्तुतिमण्डपम्” ॥ इति ।

एवं अष्टपानां पूजयित्वा अष्टध्वजं प्रविष्टेत् । दारे वि
निश्चाल्य यमः, दुः दुर्गायै यमः, वा चैवपान्तरं नञ् वा वाणी
यमः, इति वीक्षादिवान् अष्टाभ्यामभ्यर्च्य अर्धं देवादि
वान् धर्मादीन्, तदुक्तम्,—

“यत्रैतं वस्तुमयं अर्धं वाचस्पतिं विदिताम् ।

अथवात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मन्त्रमोज्ज्वलात् ।

यथादम्भयेत्तस्या वीठं धर्मादिभिः पुनः ।

यत्तन्नाम इतिदिष्टं नीनाभान् पादं कविषु ।

हृद्यं वेदरि मुनेभ्यश्चान् धर्मादिभ्यश्च यजेत् ।

गार्गेषु पूजयेत्तान् नञ्पूर्वकञ्चक्रवर्तम् ।

वाणीवादिषु वीनेषु दिक्षु वायामुष्टं यजेत्” ॥ इति ।

सम्पूर्णवेदिमहादीय शस्त्री रभ्यर्चयेद्देवमायायैव ।

पञ्चासदर्थैर्वीताभ्यां त्रिभिर्होतृभ्यः पूजयेत्ततः ।
कस्तानिः पूजयेत् पादं तथा चूर्णेन्दुपायकान् ।
दण्डाद्यं त्रिमूर्तैर्नैव सन्नादिकान् पुनश्च ।
अन्नाभ्यन्तरेणानं चरमाभ्यन्तरेणैव ।

“आयामानस्य विचिन्त्य वीहं मन्वावमानिकम्” ॥ इति ।
तच्छ्रुत्वा, वां आयातयाम्य नमः, नि विद्यातयाम्य नमः,
हो वजातयाम्य नमः, व परजातयाम्य नमः इति ब्रवीत् ॥ ८८ ॥
विमहादीयेति । ‘विमहा’ ब्रह्मविन्दो ज्ञानक्रियादीमेति
यतः,

“शस्त्री मन्वा वदेन्नरादुग्रहा तन्मो माता” ।

एवामभ्यन्तरेणमुक्तम् ।

“वीहमस्त्रि-वेदेषु मध्ये च चरमाभ्या” ।

इति वीहमन्मो मायामन्मो वेदः ।

देवमायायैवेति, अन्तर्मन्मो च आहुतो भव इत्याहुता-
वाहनादिमुक्ता इत्यर्थेत् । ता एव—

“आयाच-नादिकं मुद्रं च आचारपी माता” ।

तथा महद्भुजाय मर्दमन्मो धीवदेत् ।

दण्डाभ्यन्तरेण चूर्णाभ्यन्तरेण सूक्ष्ममन्मो ।

चूर्णो निचिदेत् वेदं मुद्रं आयाचनी मुद्रा ॥ १ ॥

चर्मेणुतो विद्य वेदमायं मायमी मुद्रिका मुद्रा ॥ २ ॥

उत्पिनादुह चूर्णेण मतोनायं मन्मोमायमी ॥ ३ ॥

अथ वदेन्मन्मो देव मन्मोमन्मो माता ॥ ४ ॥

वशिष्ठादीर्मुनिभिर्नीलमुखैः

आराभयेद्वाचं चन्दनाद्यैः ।

मुख्योपहारैर्विधेयं पूज्यं

तस्मै अपादीक्ष समर्थं सम्बन्धम् ॥ ८१ ॥

येनैवैव तत्र भवेदनामा वरदमुद्रा ‘कथिता यथावत्’ ॥ इति ।

पुण्यादिभिरिति । चन्द्रादीन्नीलं पठन्ति । तत्रा हि,—

पुत्रपौत्रेभ्यो वीर्ये भूर्नि भूलेव कथयेत् ।

श्री भीमादे दिग्भीम भीमा ताम्रगता यजेत् ॥

अथे पाशं दधे गङ्गां तपान्द्राक्षि तद्विधि ।

इन्द्राक्षः कर्पूरीय धनं मणिभीषणम् ।

तस्मै चन्द्रं मन्त्रान् जाम्बवना दरीषिमान् ।

वाचसना इन्द्राक्षस्यसौ पुत्रपुत्राक्षम् ॥

वशिष्ठस्य मन्त्रो ज्ञानं वीर्यं चामरी ।

पुत्राजयस्य चन्द्राभ्या मन्त्रं च विधेयं वनेत् ॥

यति अथवा विप्रस्य पुत्रस्य सत्यं वीर्यम् ।

अभीष्टं धर्मं चामरीं तुमन्त्रं च क्षमायम् ॥

सर्वाभ्यन्तं सत्यं चामरीं ज्ञानं वीर्यम् ।

तद्विधानि तांश्च वाचैश्च चामरीभिः च पूजयेत् ॥ इति । ८०

वशिष्ठादीनि । वशिष्ठ वामदेव आशान् नीलस्य साराक्ष
कीर्तिश्च वाचोपि वरदं वरदं वरदं वरदं वरदं वरदं
वाचं वामस्य-पुत्रपुत्रं वर्यं मन्त्रपुत्रपुत्री मन्त्री चामरी
अथैवैव वीर्यं चामरीं चामरीं चामरीं चामरीं
नीलं वर्यं वीर्यं वर्यं वर्यं वर्यं वर्यं वर्यं
वीर्यं वीर्यं वर्यं वर्यं वर्यं वर्यं वर्यं

एवमभूतं जगदाधारभूतं
 रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
 गदादि-बहुधाज्ञाधरं भवार्तिं
 स यो भागेन्द्रोचमाप्नोति सर्वतः ॥ ८२ ॥
 विश्वव्यापी राघवोऽसौ तदानीम्
 चन्द्रार्धे बहु-बले गदाज्ञे ।
 भूत्वा रमासहितः साहज्यं
 ससप्तलजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ८३ ॥
 तदात्र ये लब्धकामाश्च भुङ्क्ता
 तथा पदं परमं यानि ते च ।

पूर्वदिश्लमेव जगदाधारभूतम् । 'चन्द्रमाद्यौ' सुगन्धिनि ।
 अघादीनि । 'आदिमन्त्रेण जपयातः । अथममर्चये मन्त्र' —
 "गुह्यार्तिं गुह्य मोहात्" अदावाचमभूतं जगम् ।
 विधिर्मन्त्रं मे देव । तत्तदादात्मनि स्थितम् ॥ इति ।
 'सर्वतः' सर्वत्रान् सम्भ्रान् । सर्वः इति तु दुष्ट. पाठः
 ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

राघव, 'असौ. तदादानीम्. इति चन्द्रार्धे' । 'चन्द्रार्धे'
 श्रीसाहस्री समुद्र, न तु देवस्यैव नतः । रामाद्येति तेनैव
 कथितं सप्तलज्जे सम्भवमुच्यते । 'साहज्यं' आकरणेः परिग्रहे-
 र्वाहितं, 'सप्तलज्जं' सप्तलज्जेन परिग्रहान्तेनापि यद्विज्ञं,
 समदर्शितात् 'सर्वलोकी' सर्वदर्शी ॥ ८२ ॥

ये तदात्रा, ते यान्यात् सम्भ्रान्, सप्तोच कामान् भुङ्क्ता
 परम पदं यानि ।

इमा ज्ञेय सर्वज्ञामार्गदाय

ये ते पठन्त्यमन्त्रा यानि मोक्षम् ।

ये ते पठन्त्यमन्त्रा यानि मोक्षम् ॥ इति ॥ ४४ ॥ १०

इत्यथर्ववेदे रामसूर्य तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥ २२ ॥

अपनिषत् पठेत् अमन्त्रात्, इमा इति । द्विरिति । समाख्याः ।
इमावरण दूषा यव संहितायास्तुता —

“यदधीति यवमा इति आरुह्येयमित्ता इमात् ।

दिनीयत्मादिषु योऽन्ता देवेराज्ञामुत्तरे” ॥ इति ।

मया, यामा १ । निहन्ति २ । यन्मयाया ३ । प्रतिष्ठा ४ ।

करमाया ५ । निष्ठा ६ । यन्मयाया ७ । यानि ८ । इमा
इव ।

“यदीति वाहुर्देवायैरुत्तरे” इति ॥

यदधीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥

यदधीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ।

यदीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥

यदीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥

यदीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥

यदीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥

यदीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥

यदीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ॥ इति ।

इमावरण दूषा यव संहितायास्तुता यव आरुह्येयमित्ता इमात्
निष्ठा १ । यव दि पदधीति वाहुर्देवायै यवामे पूर्वतः कथ्यते ।
यवामे पूर्वतः कथ्यते इति । यवामे पूर्वतः कथ्यते इति ।
यवामे पूर्वतः कथ्यते इति । यवामे पूर्वतः कथ्यते इति ।

रामोत्तरतावनीयोपनिषत् ।

श्रीं ह्यस्यप्रतिभया च याज्ञवल्क्याम् । यदनु-
कुशचेष्टं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुशचेष्टं देवानां देवयजनं
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद् यत्र कथनं
वच्छति, तदेव मध्येवेति ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमन्त्रोपश्रुतिभिः ।

अस्यैव पदं याज्ञानां रामपूर्वस्य द्वैविध्यम् ॥

इति रामपूर्वतावनीयोपनिषदो द्वैविद्या सम्पूर्णा ॥ २२ ॥

श्रीं रामोत्तर तावनीयं संपद्य अविमोक्तये ।

रामचन्द्रस्य यद्विषयः सत्यं पद्यं संप्रकृतम् ॥ १ ॥

अपि महादेव रामचन्द्रस्य मन्त्रातीर्त्यतश्च संप्रिधानं सङ्-
पद्यं इत्यत्रादिशुभादीं शैबीयान् विधिवति, कुशप्रतिदत्तश्च
याज्ञवल्क्यमिति । यद् यत्तम् 'अनु' शीतं कुशचेष्टं कुशचेष्टा
इति तत्रादिपद्यं अविषय, कुशचेष्टं हि 'कुशे' उच्यते यद्वत्
तद् शैबीयस्य संप्रिष्टं, तत्तु यतो श्रीचमिष्यते । शैबे शोभे
यत् अन्तेयवनीयम्, तथैवेति वदिति द्वितीयः । तत्र देवानां
मापि देवदूतास्तत्र, तत्र सर्वेषां कथिना ब्रह्मलोकास्तत्र,
तद् वाक्यमिति याज्ञवल्क्यायम् इति 'यथाय' तत्रात्मनी निद-
तश्च दर्शयति प्रमथ्येत्यर्थः । याज्ञवल्क्यास्तु यत्रादिदं सत्यं
याज्यते निर्दिशति, अविमुक्तं वै इति । 'अविमुक्तम्' द्वैवि-
द्यानित्यतश्च अविमुक्तं नारायणेनेन कुशचेष्टं, कुश इति

बुद्धं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मसदनम् । अथ हि जन्तोः प्रायेणूत्-
क्रममात्रेषु रुद्रस्यारथं ब्रह्म व्याचष्टे, वेनासाय-
कृती भूला मौची भवति । तस्मादविमुक्तमेव
निषेवेत्, अविमुक्तं न विमुक्तैर्देवमेवैतद् वाच-
वत्साः ॥

प्रथमः स्कण्डः ॥ १ ॥

इति पाणिनेन निवेद्य कालमात्रं कुरुक्षेत्रम् । तदा देवानां
मित्रादि विजयेष्वद्वयम् उक्तं पश्यन्नुदितम् । देवानां तद्वर्षी
वाचमिवाह, तस्यादिति । 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मौची'
भूलाः ।

तच्च मनोबोधमात्रं, यद् वा इति । 'बुद्धं' यच्च यच्च विच-
राज, तदेव विजयेष्वद्वयं कुरुक्षेत्रमिति मनोबोधमात्रम् ।
यच्च इति अति अविमुक्तं निवारयन् मनोबोधमात्रम् । यच्च
कुरुक्षेत्रं क्षेत्रम् वा विजयेष्वद्वयम् । अत्रापि, यच्च इति । 'जन्तोः'
प्रायेणूत्क्रममात्रेषु रुद्रस्यारथं ब्रह्म व्याचष्टे । तच्च
विजयेष्वद्वयम् । यच्च अहं, देवेति । 'अहमेवैतद्' इत्येवम्
मौची भवति, मौचीः पश्यन्नुदितम् । तस्यादिति भवति ।
वाचमिवाह, तस्यादिति । विजयेष्वद्वयं विजयेष्वद्वयम् । देवानां
मित्रादि विजयेष्वद्वयम् यच्च न विमुक्तैर्देवैः । 'मनोबोधमात्रम्'
अहमेवैतद् वाचमिवाह, तस्यादिति । यच्च इति । 'यच्च'
मौचिकम् । 'यच्च' इति पाणिनेः, न मनोबोधमात्रम् । 'यच्च'

अथ ईशं भरद्वाजः पश्यन् याज्ञवल्क्यम्,
 किं तारकं ? किं तस्मीति ? । स दीवाय याज्ञ-
 वाक्यः, तारकं विन्दुपूर्वकं दीर्घान्तं पुनर्माय
 नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । श्रीं तत्
 ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या दृष्टुमाश्रितव्यम् ।

अथदुर्बोध्यं एव, भाव्यता, इति याज्ञवल्क्यः श्रोता इत्यस्मि-
 नाहं इत्यर्थः । १ ।

एव इत्यस्मिन् प्रीत्यार्पितस्य याज्ञवल्क्यं प्रत्यक्षकम् आह-
 किं तारकमिति । ननु तारकमिवा कस्य पश्चिमैव राजास्य
 प्रत्यक्षं विद्विष्यतामाह, किं तस्मीति । यत् 'तस्मिन्' सवारं
 तारकमिति, तस्य हि सत्यमस्मिन्नर्थः । तस्मिन्समर्पितस्यार्थः ।
 यदा सर्वप्रदीप्यं, यदा सर्वेन्द्रास्तुतः आदि, वस्तुमान्, स
 ईति । 'दीर्घान्त' दीर्घं आकारे आहतं 'यनस' रैवा
 यस्मिन् तत्, तस्य 'विन्दुपूर्वकं' विन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं वा मिदम् ।
 दीर्घान्तं वा इति । पुनर्माय इति सत्यम् । चन्द्राय
 नमः, भद्राय नमः, इति श्री समीपे इत्यम् । तदुक्तम्—

“इति हि सामन्तेति साधनमिति वा आहम् ।

नये न निगमे यतोर्मुक्तिं मुक्तिश्च विन्दति” इति ।

श्री कथा तदुक्ता ब्रह्मकथा, तथा यदास्याविदास्या
 आनन्दास्याद्यैवेत्येता राजाचार्यता स्यादिति । तदुक्तं
 वीरराजम्,—

“यं तस्यमिति निर्दिष्टे ब्रह्मचर्येति च नृप ।

ब्रह्मचर्येण वेदाय ब्रह्मय विहितः पुनः” इति ।

अकारः प्रथमाक्षरो भवति, उकारो द्वितीय-
 आक्षरो भवति, मकारस्तृतीयाक्षरो भवति, अर्ध-
 मात्रयतुर्वाक्षरो भवति, किन्तुः पञ्चमाक्षरो
 भवति, नादः षष्ठाक्षरो भवति, तारकात्तारकी
 भवति ; तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विदि, तदेवोवा-
 स्यमिति शेषम् ; गर्भ-जन्म-मरण-संसार-
 मङ्गलान् सन्तारयतीति ; तस्मादुच्यते तारक-
 मिति ।

य एतन्तारकं ब्राह्मणी विद्वानधीते, स सर्वं
 पाप्मानं तरति, स दृष्टुं तरति, स ब्रह्मद्वयां
 तरति, स भूयद्वयां तरति, स वीरद्वयां
 तरति, स सर्वद्वयां तरति, स संसारं तरति, स
 सखी तरति, सोऽविमुक्तमायिलो भवति, स
 यद्वान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च यच्छतीति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

षोडशाक्षिणा समाप्ताप्यत इत्युक्तम् तेषां समादीनां
 तारकात्तुवयादयितुं षोडशस्य तारकात्तुवयादयितुं, अकार
 इत्यादिनाः । अकाराद्वयस्यो मूर्ता, अर्धमात्राद्वयस्योऽ
 मूर्ता, नादात् तरे तत्रिजगत्स्यो चतुर्व्यो वेदिद्वयो । तदेव
 वा वीरमिव इत्येवमन्वयाद् ब्रह्मणी वाचकम्, 'अविमुक्त'
 कारावहीत्येवम्, यत्न एव विद्वो वाचकस्यामिव पितृते भवति,

चयैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सम्भूतं सौमित्रिर्विश्वभावनः ।

अकाराक्षर-सम्भूतं बहुलसौमित्रात्मकम् ॥ १ ॥

प्रज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥

श्रीराम साक्षिश्च वराह्यादायन्द-दाक्षिणी ।

सत्यपति-स्थिति सदा-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥३॥

सा सीता भवति श्रेया मूलप्रकृति-सञ्चिता ।

प्रभवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ३

तत्र तत्र कुतो अकाराक्षरमित्य कुतो भवतीत्यर्थः । आपत्तिं
भवतीत्यस्मान्तरं च भवत्यु भवतीति वैशिष्ट्यं पश्यते, तेन
कुत्रिपदा, अकाराक्षरिणि कुत्रिपदा ॥ १ ॥

अथ अकाराक्षरं सौमित्रात्मकं मन्त्रं, चयैते दशार्थिनः ।
'विश्वभावन' निष्ठाभिधान आधर्मिमा-नो वदन्तं 'सैव
भावन' पक्षाभिधानो वदन्तं 'अकाराक्षर' पक्षपक्षिमा-नो
अभिपद्यते रामः ॥ १ ॥ १ ॥

श्रीरामस्तु ब्रह्मवादिना निन्दितं भाव, श्रीरामेति । राम
न्दष्ट ब्रह्मवादिनां वैश्वदेवा ब्रह्मा वा दधुमन्वा, कार्यं
कर्तुं विश्वं वा वाचा कार्योन्मुखी नादाभिधाया वा दक्षिणी ।
सीताया दक्षि नाचायां 'अथवा' वाच, प्रभवतादिति ।
वाच वाचकात्मा सदा सत्यस्य सदाभेदः सदा, तदा
सत्यरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिन' चरितेन । इति सत्य-
'प्रादुर्भावाय' ॥ १ ॥ ३ ॥

चौमिस्त्रितद्वयमिदं सर्वं तस्योपस्थाप्यमानं,
भूतं भवद्विष्यदिति सर्ववीदार एव । यस्यान्य-
त्तिष्ठात्तातीतं, तदप्योदार एव । सर्वं श्रुतद्वय-
व्यमात्मा द्रव्यं, श्रोत्र्यमात्मा चतुष्पाद्यागस्ति-
स्यानो बहिःप्रक्षः सप्ताह एकीनविंशतिमुखः,
स्युतभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः ।

स्युतस्यामेनाप्रक्षः सप्ताह एकीन-विंशति-
मुखः प्रविधिक्रमुष् तैजसो द्वितीयः पादः ।

यत् सुप्ती न कश्चन कानं वात्मयते, न
कश्चन साष्टं पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्यान
एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयी ज्ञानन्दभुक्
चितीमुखः प्राञ्चसुतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी,
एष शीनिः, सर्वस्य प्रभवाप्यक्षौ हि भूतानां,
नात्माप्रक्षं न बहिःप्रक्षं नीमयतः प्रक्षं न प्रक्षं
नाप्रक्षं न प्रज्ञानघनं न यन्मप्रक्षं न प्रज्ञानम-
हत्तमव्यवहृष्यि-मयाज्ञ-मत्तयक्ष-मलिङ्ग-मचिन्त्य-
मन्त्रवदिष्ट-मैकात्म्य प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिव-
भद्रेतं चतुर्थं मन्त्रयो ।

विष्ठात्तातीतम् ध्यातव्यम् । यत् यदमेतत् सृष्टं
सृष्टकृता । विरोधात्, यत् पादः सर्वं श्रुतद्वयमस्ति ।

स आत्मा स विज्ञेयः सदीव्यसोऽविद्या-तत्
कार्यहीनः स आत्मा धमहरः सर्वदा दैत-
रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मावी
निरस्ताविद्या-तमोभोहीऽहमेवेति सन्मावीऽह-
मित्री तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

चिदप्रसक्तः सोऽहमीं तद्वामभद्रः परं
योतौरसोऽहमिभ्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मचै-
षीकुर्यात् । सदा रामोऽहमिमीतत् तच्चराः
प्रवदन्ति ; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

सावित्रतात् पूर्वस्य न विधीय इति भावः । ननु यथापि
जीवस्य ब्रह्मस्यैवेति स्वयमेवचिद्विद्यते आह, चदमाका
ब्रह्मेति । सोऽहम् 'आत्मा' जीव इति, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य
प्राप्त्यो ब्रह्मस्य ओदारवाचस्य रामचैकत्वमेव वाच्ये
मनसा । इत्याद्यहोपाधि मेद्वरिणाह, सोऽहमिति ।
अतुर्गं मन्त्रोऽहमोऽहमो मायुर्गो नारयिहि य आत्मान ।
स आत्मेवादि' आह । 'अहमिमीं तत्तदिति' एतच्छब्द-
अनुष्ठप्ताच्च यत् परं ब्रह्म, स रामचन्द्रः ।

स हि भूतान्यस्य । न इत्याह, विदात्यस्य इति । आनन्द-
विषयः, सोऽहमिति, 'व' इति । अतुर्गुणीऽनुष्ठप्ताच्च
तस्य । स मनुष्यादिद्वयी च, किन्तु ओदारस्य तद्वत् परं
योतौरस्य, इत्येवमव्यक्तस्य प्रविष्टमादाय तत्त्वमसादि
आत्मानमादायेन 'मन्त्रा' शरीरेन 'ब्रह्म' च विज्ञेयं परं

संनयः, इत्युपनिषत्, स एव वेद, स सुतो
भवतीति याज्ञवल्क्यः ।

द्वितीयः सूत्रः ॥ २ ॥

अथ तेनमतिः पञ्च, याज्ञवल्क्य । स
एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं पञ्चमहं जानीया-
मिति । स शेषाच्च याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त
उपास्य, स एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्त परिपूर्ण-
न्दैकरसशिवात्मा, योऽवमनन्तोऽव्यक्त आत्मा,
सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्
प्रतिष्ठितः ? इति । वरणायां नाग्यासु मध्ये
प्रतिष्ठित इति । या वै वरणा ? या च नाग्यी ?
इति । सर्वाभिष्ट्रियहृत्ताम् दीपान् कारयतीति,
तेन वरणा भवतीति । सर्वाभिष्ट्रिय-हृत्ताम्
पापान् भाजयतीति, तेन नाग्यी भवतीति ।

श्रीगुरुर्वात् । एकोऽनन्तं कलमाह भवेति । 'उपनिषद्'
परमावेष्टान् याज्ञवल्क्यः पञ्च वरणात् ज्ञेयं ॥ २ ॥

अविमुक्ताविद्यान् गुरुन् भाजयमाह, स एव इति । 'अव्यक्त'
इन्द्रियाणां । अविमुक्ते विमिलुपास्य ? इत्यतः पञ्चम्
अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । अविमुक्ते देवो च प्रापते अतः
वराणां, स इति । 'वरणायां' वरन् कामिनायां मया,
'नाग्यां' नाग्यी कामिनायां जीवो जी देवः विविक्तः समिक्तः
तन् जनिहृत्तोऽविमुक्तः । अविमिलुपास्य, स एव

कथमज्ञास्य ज्ञानं भवति ? । भुवीर्माषस्य
 च यः सन्धिः, स एव द्यौर्द्यौःस्य परस्य च
 सन्धिर्भवति, एतद्वै सन्धिं सञ्चया ब्रह्मविद्
 उपासत्य इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति ।
 सोऽविमुक्तं ज्ञानमापद्ये, यो वै तद्विदं वेदति ।
 अथ तं प्रब्रुवाच श्रुत्यमेव याज्ञवल्क्यः ।

परस्य इति । परस्माद्, सर्वत्रिति । यत्र ज्ञाता वापदीक-
 षडिता भवन्ति । तदुक्तम्,—

१. “यस्यै परमदीर्घस्यै पञ्चमीय सादृशरम् ।

अन्तरा मरुचमिच्छन्ति का कला इत्ये तन्मा ” इति ।

ज्ञाने वाङ्मयमन्त्रिद्वयं ज्ञानतादन्तराभिरुक्तैश्च प्रथ्यति
 काव्यस्येति । ‘यस्य’ अविमुक्तस्य । भुवीर्माषस्य च यः सन्धिः
 कूर्मज्ञानमिच्छत् , तत्र हि इहा पिङ्गस्य सङ्गी । सन्धिराष्टस्य
 निमित्तान्तरासाद, स यम इति । योविति मन्त्रिद्वयं लोच्यते
 परस्य द्विती अदीर्घस्य ‘यत्’ वस्तु सन्धिद्वयं ‘सन्धिद्वयं’
 योवित् सञ्चयेत्प्राप्तये, योऽविमुक्तं सन्धिद्वयं कथय-
 त्वात् । इति शब्देन वाच्यव्यक्तौ । न तत्र परस्मादा
 अविमुक्तं चेत् उपास्य इति निमित्तमन्त्राद, न इति । ‘अवि-
 मुक्तं ज्ञानम्’ अविमुक्तं प्रदेये ज्ञानवर्धयेत् वत् ज्ञानम् । यदा
 ‘अविमुक्तम्’ अज्ञानं निम्नं ‘ज्ञानं वाङ्मयं यत्, तत् ‘यावद्वै’
 कथयति । ‘यं ब्रुवान्’ वै निश्चितं ‘तम्’ अविमुक्तं सञ्चय-
 त्वात्कारं ‘वेदं’ वाच्यति ।

पर्येति । ‘तम्’ अवि इति वाच्यव्यक्तं वाच्यव्यक्तम्,

श्रीरामस्य मनुं काश्या ख्याप इवमभ्यज ।

मन्वन्तर-संस्कृत्य सप्तमीमार्गनादिभिः ॥ ५ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीराम एव गच्छन् ।

इषीय्य यदभीष्टं तदास्त्वामि परमेश्वर ॥ इति ॥

यतः सत्त्वानन्द-विदात्मा श्रीरामनीश्वरः पश्यन् ।

मन्त्रिभ्यः वा मन्त्रिण्ये यद्वाप्यं वा तटे पुनः ।

मित्रते देहि तज्जन्तोर्मुञ्चि नातो वरान्तरम् ॥ इति ॥

यत्र सप्तमीया श्रीरामः ।

चेत्त्रेह्य तत्र देवैः । यतः सुतायि वा सुता ।

किमि पीडादवीड्याञ्च सुता मनु न चान्यथा ॥

श्रीरामचेति । इवमभ्यज काश्या 'श्रीरामस्य मनुं' मन्त्रं
ब्रूयात् । ततः श्रीराम गच्छ, 'यत्र पश्यन्तरः, यदभीष्टं' तन्
दास्यामि । 'इति' वाक्यसमाप्तिः ।

यतः परः श्रीरामनीश्वरः 'पश्यन्' ब्रूयात् इति । यथा
मन्त्रविदात्मेति द्वितीयायै ब्रूयात्, सत्त्वानन्द-विदात्मानं
श्रीरामञ्च संस्मरन् ब्रूयात् इति । यत्र कामं तदावाचेति कश्चित्
वाचः ।

'मन्त्रिभ्यः' मन्त्रिभिर्यथा । 'मन्त्रिण्ये' काम्यां यो
मित्रते, तज्जन्तोर्मुञ्चि देहि । यतः परः वरान्तरः न
पश्यन्तीत्यर्थः ।

तत्र चेदं इति चेन्न कश्चिदपि तत्रापि दक्षमिति भावः ।
कस्मिन्निक्षेपवाद्या दक्षिणम् इत् । 'किमि' कामचारी विधीति

अविमुक्तं तव चेत्ते सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।

अहं सद्भिद्विरस्तत्र पापार्थ-प्रतिष्ठादिषु ॥ ८ ॥

चेत्तेऽस्मिन् योऽर्थयेद्वत्त्वा मन्त्रेणानेन मां विव ।

ब्रह्महत्यादि-पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा श्रुतः ॥ ९ ॥

त्वत्तो वा ब्रह्मघो वापि ये शमन्ते भङ्गक्षरम् ।

कीवन्तो मन्त्रसिद्धाः सुमुक्तं मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ १० ॥

मुमुक्षोर्दक्षिणे कर्णे वक्ष्ये कस्यापि वा स्वयम् ।

उपदेश्यसि मन्त्रान्त्वं स मुक्तो भविता शिवः ॥ ११ ॥ इति

‘श्रीरामचन्द्रशेखरं योऽविमुक्तं पश्यति, स
मन्त्रान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ।

चतुर्थ. पद्यः ॥ ४ ॥

अथ हिमं भरदासी वापुवत्प्राप्तुयात् । अथ
कैमेवमुतः श्रीराम. प्रीती भवति, आत्मानं

आदि । श्रीराम चन्द्रशेखरं, श्रीरामं पश्यतीति । ‘श्रीराम’
मुनादि । न चाश्रया इति मध्यमार्थः । ‘चर्तनं’ पश्य
एव । ‘मां वक्ष्ये’ कर्तव्यद्वयेन योक्तुं मां ह्येव । ‘मुमुक्षु’
लोकदेहा । ‘मन्त्रं कस्यापि’ वक्ष्ये पश्चि कस्यापि । ‘कस्या’
आश्रितविति । ‘मन्त्रान्तरितान्’ मन्त्रान्तरितान्ति श्रीराम ‘नाशयतीति’
विनशति । हिमं भरतेति कविन् प्राह, श्रीराम कृतेन वरेण ।
इति मन्त्रं पश्यतिमन्त्रो । इदं वागवन्तो अश्रुतं प्राप्नुवन्ति
मोक्षम्, वरेण आश्रयति दोषान् नाशयतीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेनेति, भवति पश्य पश्यतायापि कस्यापि

दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवद्विति । स शीघ्राच्च
याज्ञपरक्याः । श्रीरामेक्षेत्रं निश्चितो ब्रह्मा पुन-
रेतद्या गदद्या नमस्करोति ।

विष्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम् ।
पूतानन्दैक-विज्ञानं परं ज्योतिः सारुचिषम् ।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः, स भगवान्देव-परमा-
नन्दात्मा, यः पर ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो
नमः ॥ १ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् वक्ष्यान्वष्टेक-
रसात्मा भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ २ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यद्य ब्रह्मा-
नन्दागूर्तं भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मादि एव नारायणो हतात्म धर्मिण निश्चितं पथितव्यं ।
'गदद्या' नर्च्येन गदयता ब्रह्मनाथा, ननु ब्रह्मनाथा धर्मिण ।
'य' क्षतिह 'वै' निश्चितं विद्या तुष्टो रामकष्ट, स 'भगवान्'
पद्मविष्टोत्तमं गम्यन् 'नन्दैत परमानन्दात्मा' नन्दैतो य
परमानन्द तद्वत्ता य पश्य' तद्वत्तव्यं ब्रह्मादि वन् 'भूर्भुव-
'स' श्रीरामादीन्, यन्, यन्, यन्, यन्, 'नन्दै' एव ब्रह्मा
'वै' निश्चितं नमो नमः ।

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य ता-
वद्वा भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य ब्रह्मा
विष्णुरीश्वरो यः सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्त्यै
वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् ये च सर्वे
वेदा माताः सवाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्त्यै
वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् हो जीवात्मा
भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य सर्व-
भूताकारात्मा भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ८ ॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् ये देवासुर-
सन्तुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ९

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य सत्त्वा-
फुल्लान्धवनार भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः १०॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य प्राणो
भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ओं हो वै श्रीरामः स भगवान् यद्यात्म-
करणचतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो
नमः ॥ १२ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यद्य यमो
भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १३ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यस्याशक्तौ
भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १४ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यद्य मृत्युः
भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १५ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यद्यामृतं
भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १६ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यानि च यद्य
महाभूतानि भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १७ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यः स्यात्पर-
महमात्मनो भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १८ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् ये च यद्या-
मयो भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ १९ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यद्य यज्ञ
यादृतयो भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ २० ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् या विद्या
भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ २१ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् या च सर-
स्वती भूर्भुवः सुखाद्यौ वै नमो नमः ॥ २२ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् वा च सखी-
भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २३ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् वा च गौरी
भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २४ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् वा च ज्ञानधौ
भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २५ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् वस वैलीक
भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २६ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् वस सूर्यौ
भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २७ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् वस सीमा
भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २८ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् यानि च
नयताधि भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ २९ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् ये च नव-
यथा भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ ३० ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
वसथौ भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ ३१ ॥

धौ धौ वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
लोकवाधा भूर्भुवः स्वस्त्यस्त्यै नमो नमः ॥ ३२ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् ये वैकाट्य-
महा भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् ये च द्वादश-
दित्या भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यश्च भूतं
भक्ष्य भविष्यत् भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो
नमः ॥ ३५ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्माण्ड-
स्त्वावर्तित्व्योतीति विराट् भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै
नमो नमः ॥ ३६ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यश्च त्रिपञ्च-
गर्भी भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् या च प्रकृति-
भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यक्षोद्धारो
भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ३९ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यश्च यत्तत्तो-
ऽर्चनाया भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ४० ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परम-
पुरुषो भूर्भुवः स्वस्त्यस्तु वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यस्तु मही-
श्वरी भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यस्तु महा-
द्विषी भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यस्तु नमो
भगवते वासुदेवाय महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्त्यै वै
नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यस्तु परमात्मा
भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यस्तु ज्ञानात्मा
भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

श्रीं श्रीं वै श्रीरामः स भगवान् यस्तु सच्चिदा-
नन्दादेतैकस्मात्मा भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो
नमः ॥ ४७ ॥

यतान् ब्रह्मवित् सप्त-पत्नारियन्मन्त्रैर्निर्वा

एव सप्तपत्नारियन् पत्नीणां दूर्वाद्भूतमात्मनश्चाधर-
मदात्मा तारित्वम्वैवात्तुद्भूतान्-भद्रात्मा दृष्टव्यः ; यस्तु
एतियन्मन्त्रैः कर्मिणः मात्मनश्चाधरपत्नीवैवात्तुद्भूतमाद्भूतान्मन्त्रैः
यस्य सप्तपत्नीनाम् यतान्मन्त्रैः चतुष्टयं मात्मनश्चाधर-
यस्य सप्तपत्नीनाम् यतान्मन्त्रैः चतुष्टयं मात्मनश्चाधर-
यस्य सप्तपत्नीनाम् यतान्मन्त्रैः चतुष्टयं मात्मनश्चाधर-

“यत्किञ्च यदीदृशं तस्य किञ्चिद्विचक्षणम्” इति ।

देवः शुक्लः ; यतो देवः छोतो भवति; तस्याद्
 स एतेर्मनोर्निर्गतं देवं स्वीति, स देवः पश्यति,
 सोऽप्युत्तमश्च पश्यति सोऽप्युत्तमश्च पश्यतीति ।

परमः वाचः ॥ ५॥

पुण्यपर्वदे रामोत्तर-वादनौद्योनिषत्

समाप्त ॥ ३३ ॥

‘यदीदम्’ सूत्रभूषण ‘सिगादि शब्दानां’ चतुष्टयादिभ्य
ह्रस्वस्य चत्वारोऽप्युक्त्यः । इति वाच्यं स्मृतिप्रमाणतः ।

‘एतात् पूर्वाहणं चरैत परमहन्त्याभादीन् ब्रह्मणेन
‘विष्’ विसा एतैर्वैभौ ‘मिषा’ मयिह ‘दिष’ दाम सुवन् चरैत् ।
‘लस’ लसनात् दिष ‘लौत’ लङ्कुली मयति । लघात् घन
चरं लुह लीलिङ्गत्, लघात् ‘ल’ लुमात् एतैर्वैभौ ‘विषा’
विषज्य दिष यीति ‘ल’ यीता ‘दिष’ विष्णु ‘पयति’
पाथात् यतीति, चमत्तलस्य मयति । दिषति ममास्तथा ।
चरमेव पुनश्चरै, चरश्चम्याभावादिनि वि दिवत्ता
पायति ।

नाशकपेन एवमा प्रतिभासोपजीविना ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इति सामोक्तं ताम्रपीथोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णः ॥ २४ ॥

[illegible]

यथैव भरद्वाजी शान्दिलसमुपनिषदोवाच ।

श्रीरामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन् । इति ।

यः शीतान्नं खादन्नमसः ॥

सकलायः सारं करोति खाद्यचूरेण-विश्रुतः ।

सर्वेव रामचन्द्रस्य सत्पुण्यवत् स्मृतः ॥ १ ॥

अष्टाष्टौ च रामचन्द्र-सायकं बद्धं वाचकम् ।

रामायेति धृतिहेतुः महात्मन् विदालाभः ॥ २ ॥

नमः कर्तुं सुविज्ञेयं पूज्यैर्गन्धैश्च विश्रुतम् ।

सदा दृश्यते हृदये सर्ववेदा मुमुक्षुषः ॥ इति ॥ ३ ॥

यः सर्वमन्वापन्नं रामचन्द्रस्य पदचरं निरुपमधीते, सोऽस्मिन्
पूजो भवति, यः सोमपूजो भवति, यः सदाश्रुतं पूजो भवति, यः
निन्दुना पूजो भवति, यः सर्वेषां पूजो भवति, यः सर्वेषां पूजो
भवति, यः सर्वेषां सत्पुण्यविरहवान् भवति, यः सर्वेदेवैर्गन्धैश्च
भवति, इतिहासं मुखापात्रां च दद्यात् सत्पुण्यदानं कृतानि
भवन्ति, गायत्र्याः पठित्वत्तं पुण्यदानं कृतानि भवन्ति, यः
सम्प्राप्तपुण्यानि कृतानि भवन्ति । इह पूजोन् दशोत्तरान्
पुण्यानि, यः पठति पावनो भवति, यः कृतान् भवति, सोऽयम्
सर्वं वन्दति ।

पदं पदम् ॥ १ ॥

यस्य पुण्यवत् सदादर्शितः,—

मायवन्धेन मेमेव माय-वीर्यं सन्धेयम् ।

विद्युर्वैद्यं सर्वेषु राजासम्पत् सन्धेयम् ॥ १ ॥

गायत्र्यादि सन्धेयं यः शीतिपुण्यधिष्ठः ।

सन्धेयस्य सन्धेयं सन्धेयस्य सन्धेयः ॥ २ ॥

यस्यपदे, यः सन्धेयं सर्वेषां-विश्रुतम् ।

सन्धेयस्य इति शीतः सर्वेषां-विश्रुतम् ॥ ३ ॥

सत वैश्वेन दुरितं पक्षं साधयितुं धर्मजम् ।
 मं हरेत् त्रि विषयं पञ्चायनमिवायनम् ॥ ३ ॥
 जज्ञादन्ता यज्ञयज्ञानि ज्ञानायाजं ज्ञानानि च ।
 सार्वभौमं पुराणाय तुष्टतन्त्रादुक्तानि च ॥ ४ ॥
 कीटिनीति यज्ञयज्ञानि यज्ञयज्ञाजज्ञानानि ।
 सर्वयज्ञानि यज्ञयज्ञानि रामं सन्तानुवीर्यमानम् ॥ ५ ॥
 भूतं ज्ञेयं पिशाचयज्ञं कुम्भाय यज्ञं राक्षसां ।
 दुरादेयं यज्ञयज्ञानि रामं सन्तानुवीर्यमानम् ॥ ६ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं सन्तानुवीर्यमानम् ।
 सन्तानुवीर्यमानं यज्ञं यज्ञं तदयम् विनायकम् ॥ ७ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानम् ।
 सर्वं विनीयेत यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ ८ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ।
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ ९ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १० ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ ११ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १२ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १३ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १४ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १५ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १६ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १७ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १८ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ १९ ॥
 यज्ञयज्ञानं यज्ञयज्ञानं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं ॥ २० ॥

इनुमदुल्ल रामीपनिषत् ।

श्रीं सनकादयो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रज्ञादास्या विष्णुभक्ता इनुमन्तमिदं मुषन् ॥ १ ॥

आ अन्नबीजदीपाश्च नाशयेत् पुराणं तथा ॥ १० ॥
पितृ मातृ ययोन्यस्य पुत्रिपूर्वसम्पदं यत् ।
त्रि दीप आशयेत्तत्रैव राममन्त्रानुवीर्यताम् ॥ १० ॥
पितृ मातृ सप्तप्राण्य यथा विष्णुस्य प्राणिनाम् ।
यथा बालबीजोत्पन्नं तस्याः सप्तप्राणुणापयन् ॥ ११ ॥
पुरुषस्य फलवर्षदि-वर्षोत्पन्नसम्पदं यत् ।
सप्तपुष्पात्मकं त्रैलोक्यं सर्वमिहोत्पद्यते ॥ १२ ॥
तं प्रयाजादि शीर्षेण सप्तपुं शुद्धयेत्तादिषु ।
शुद्धे विष्णुमादि सत्ताम् भूष ॥ १३ ॥
श्रीवाचं पुराणायां शास्त्रस्योच्चारणेन दीयत ॥ १४ ॥
येन येन विरोधेषु रामसद्विमुक्तयते ।
दीर्घंलाटि भयान्तेषु न भवन्ति कदाचन ॥ १५ ॥
यान्ताः कदाच नदन्ते पञ्चोषो भक्तवर्धन ।
चनेन सङ्गो मन्त्रो फलप्रापि न विद्यते ॥ १६ ॥
समागाराधितो रामः समीपलीनं सत्तमम् ।
ददत्तामुपमोक्षमैकमनो विष्णु पदस्य यत ॥ १७ ॥
सर्वसद्व्याख्यासु तद्विषयो परमं यद्दम् ॥ १८ ॥
न मुञ्जी भवन्ति, न मुञ्जी भवन्ति ॥ १९ ॥

रामायणम् २३श्रीं रामीश्वरं तावन्वीरोपनिषदा समाख्या ॥
पूर्वोक्तमपीयं पाठस्तुतःको वर्तते । अत्रस्तावन्वीरो
सद्व्यापि तत्त्वतस्तुतम्, रामस्य परमद्वयं तत्त्वमपीयं

वायुपुत्र । महाबाहो । किं तच्च ? ब्रह्मवादिनाम् ।

पुराणैश्चष्टादशसु स्मृतियश्चष्टादशसुपि ॥ २ ॥

चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सूर्याभ्यास-विद्यासु च ।

सर्वेषु विष्णुभिधानेषु विद्व-सूर्येण-यज्ञिषु ॥ २ ॥

एतेषु मध्ये किं तच्च ज्ञेयम् त्वं महावत्स । ।

इनुमानुवाच ।

भो भो योगीन्द्रा ज्ञेयस्य विष्णुमहाशयैव च ॥ २ ॥

आद्यं वाच्यमनुब्रूम । इदमिदानीं बन्दिष्यामि किं विद्वन्नाम
इह वक्ष्यामि तुल्यभाजस्योक्तं च । आद्योऽष्टादशसु स्मृतियश्च
षोडशसु । किं षोडश नाम ? अथ के च रामश्चाष्टमस्या ।
तस्या षड्विंशः पञ्चस्य षाड्भवा नामविशेषोऽस्ति । अथ इतोऽन्तर्गते
वेति । । अधिस्वारथस्य विद्यास्य षड्विंशो ज्ञेयः । विद्यास्य
षड्विंशः । इति । विद्वत्पञ्चस्य च रामस्मृतियश्च षोडश
जज्ञिषु । विद्वत्स्य च पुरुराजस्य च रामपुरुराजस्य चिद्वि । च च
पुरुराजस्य चतुस्य । इति । तदर्थं रामाजस्य चतुस्य चिद्वि
चतुस्य चतुस्य इति ।

अथ चतुर्वेदस्य । अथ च चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य
चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य । ब्रह्मवादिनाम्
भिमतमिति विषयः । पुराणादिषु स्मृतियाश्च किं तच्च ?
चतुर्वेदस्य । 'अभिधानेषु नामसु मध्ये किं 'तच्च' + षोडश
नाम । विद्वत्' इति । 'सूर्ये' आदिषु चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य
चतुर्वेदस्य, चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य, चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य ।
चतुर्वेदस्य चतुर्वेदस्य ।

नृणां तन्मामन्वीं वाचं भवयन्-विनाशिनीम् ।

एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वेषु ब्रह्म तारकम् ॥ ३ ॥

राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः ।

राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥

वायुपुत्रेवोक्ता दीप्तीन्द्रा जपयन् विष्णुभक्तः
पुनः पद्मस्तुतुमन्तं, रामस्याहान् नो मूर्ध्नि
हनुमन् ॥ स होवाच वायुपुत्रः, विष्णं वाष्पी
दुर्गां चैत्रवालं सूर्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं
वासुदेवं वाराहम् अन्यांश्च कश्चित् सर्वान्
मन्त्रान् श्रीसीतां तत्पदं हनुमन् शत्रुघ्नं विभो-
यणं सुधीशम् अद्भुतं ज्ञान्ययन् ब्रह्मण एतान्
रामस्याहान् जानीयात् । यद्वा न विना रामो
विघ्नकरो भवति ।

ओं नमो हनुमते श्रीरामाय । 'हनु' नाशने तु तत्तं प्रति
वायु, देवेषु तत्तं परमदेवतं, नामह तत्तं सर्वविघ्ननाशकं
ब्रह्म तारकं, 'राम एव' श्रीराम एव तारकं तत्तम् ।

रामभक्तं जपता ये वायुपुत्रोक्ता इति । इति श्रुत्वा
सन्देशं हृष्यन्ति, वायुपुत्रेवोक्ता इति । 'यद्वा' यद्वासी
यान् मन्त्रान् देवाय वृद्धि र्हे हनुमन् ॥ 'वायो' मरुक्ती,
विष्णोऽपी वाराहः पञ्च देवता, अन्त्याश्च आदिः समित
वामदेवदीनः, अन्त्याश्च वायव्याश्च पूर्ववायुः पश्चिमवायुः
पश्चिमः । श्रीरामेन पूर्विका श्रीता, श्रीतायाम् अतुर्मेना

पुनर्वायुपुत्रेचोद्धास्ये हनुमन्तं पप्रच्छ । चा-
सुमिय ! महावत । विप्राणां यद्विद्वानां प्रववा-
धिकारः कथं स्यात् ? इति ।

पुनरुवाच हनुमान् ।

अपीध्यानगरे रम्ये सुनासीनो रामो मया
पृष्टः, सीतापति ! होमि मानस इमं । विप्राणां
यद्विद्वानां प्रववाधिकारः कथं स्यात् ? इति ।
स होवाच राम । ज्ञेयामेव पण्डितराधिशरो
वर्तते, तेषां प्रववाधिकारः स्यात्, नाम्नेयाम् ।

आहान्त, सीतादयः प्रववाध्याना एव कथं रामश्च 'अहान्'
पण्डितमस्यान् लाभीत । यथा वनवादि विद्वन्मन्त्राद्वर दीप्तः,
चतुष्पातः कथं मया । तदुक्तं ब्रह्मणे ।—

“आहान् विदुः सन्ध्यां वास्यवाचमवसरम् ।

देवतायाः कवीन् तद् वृत्तायाश्च विदिदम्” इति ।

यत्तन्मन्त्रीवद्वेत्तं वाच्यताय, अहान् विवेति । विद्वता
द्विजैः कथं वृत्तायाश्च विवेत्तं न विवेति ।

अहान् मया वृत्तान्ति, आहान्ति । आहान्ति अहान्ति
आहान्ति, तद् समीक्षणम् । महावतेति मया विराजमान
महार्घं वृत्तान् । अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति
अहान्ति अहान्ति ।

सीतापति ! अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति । अहान्ति
अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति
अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति
अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति अहान्ति

प्रथमं कैवल्यम् अकारमकार मकारमर्देमात्र-
सहितं जपित्वा यो रामचन्द्रमन्त्रं जपते, तस्य
शुभकरोऽहं स्यात् ; तस्मात् प्रथमस्य चाकारस्य
योवारस्य च मकारस्य चार्द्धमात्रस्य च कपि-
ण्ड्यन्दी-देवताः तदन्वयं-चतुःस्त्रान-स्तर-विदामि-
गुणादीन्नुच्चार्य श्वासं कृत्वा प्रथममन्त्रान्
त्रिगुणं जप्त्वा पञ्चाङ्गममन्त्रमाद्यन्त-प्रथमं यो जपते,
स रामो भवेत्, इति रामेष्टोत्रम् ; तस्मात्
रामाह प्रथमः कथित इति बाहुपुलेषीकाः
पुनर्हनुमन्तं पप्रच्छुः ।

स होवाच हनुमान् रामभक्त-विभीषणकृत-
रामपरिचर्यायां सप्त सहस्राणि संस्कृतवाक्यानि,

सप्तचरिणादोचितानाम् । प्रथमं च विना राजमन्त्रादिभि-
कार एव नास्तीत्यहं, प्रथमिति । अकारादि-चतुष्टय-
सहितमिति मतम् । अकारादिषु एवगुणित्युच्चारणं एव
न्यायं कथ्यन्त्यायमिवाक-वृत्तार्थम् । तदेवाह, तथादिति ।
पञ्चाङ्गवर्गोद्यमवर्गमिच्छति, मायुर्भ्ये, चरमिदं चोक्तम् । तत्र
कृत्वा प्रथममर्द्धमात्रमन्त्रान् पठन्तीत्यहं, 'चाद्यन्त प्रथमम्' चादौ
यतो च अथवीत्यहं न, प्रथमं कृत्वादिमाद्यर्थे, 'अपते' जपते ।
जपमदार, तथादिति । राजमन्त्रवर्गो यत्नः । पुनः प्रथम
वशात् सप्तचरित्यन्वयः ।

राजमन्त्र मन्त्रो यो विभीषणः, तेन कृता 'रामपरिचर्या'

सप्त सहस्राणि पदानि, पञ्चयत्नान्वार्याः, षष्ठी
सहस्राणि श्लोकाः, चतुर्विंशति सहस्राणि पदानि,
दश सहस्राणि दण्डकाः, इति ननुमदुपनिषत् ।
छात्राणां भवेदिति । इति ननुमदुपनिषत् ।

प्रथमः पदद्वयः ॥ १ ॥

ननुमानुवाच ।

विहासने समासीनं रामं पौनस्यमुद्भनम् ।
प्रथमं दण्डवद्भूमौ पौनस्यो वाक्यमब्रवीत् ॥७॥
रघुनाथ । महाबाहो वैवर्ण्यं यद्विजं मया ।
अज्ञाना-मुखमधैव यदनीयं सौलभम् ॥ ८ ॥

राममुक्तिः सा विष्णुस्य सत्यं विदुमवता बहुलात्, वदे-
यान् वक्षामीत्यादिनाह, स होतवेति । 'पदानि' सप्तम-
माहृत आधारेणानि, 'श्लोका' कवचान्, 'दण्डका' इत्यादि
'पदानि' अष्टद्वयानि, 'दण्डका' पद्विंशत्याधारेणानि ।
ननु उद्भयमात्रेण तद्वर्णनात् कथमवयव + उद्भयमात्रेण
अवयवाद्, इति चेन्न । ननुमदुपनिषत्, सत्यं विदुमवता
अज्ञानं भवेदिति । इति ननुमदुपनिषत् । अति
विष्णुस्य सा न अज्ञानमिति चेति भावः ।

तत्र मदीह निरुद्धं, ननुमानुवाच ।

'पौनस्य' दुर्लभात्तस्य वाक्यं तत्र 'मुद्भन' निरुद्धात्तम् ;
एतद् निरुद्धं । 'पौनस्य' निरुद्धं । वैवर्ण्यमिति । यद्यपि
संज्ञावाक्यादिषु वैवर्ण्यं 'यद्विजं' निरुद्धं, तर्हि 'अज्ञानमनाम्'

श्रीराम उवाच ।

यद्यप्यदृष्ट्याः, पितृघ्नो मातृघ्नो वारो
गुरुहानिककोटि-वलिघ्नोऽनेक-कृतघामो यो नमः
पञ्चवलि-कोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः
प्रमुच्यते ; सुयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेद्भ
विम् ? ।

मुनस्त्वाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तो यः, स
किं करोति ? । स होवाच रामः । पञ्चाशद्वर्ष-
मन्मथ मायका-प्रचयं मन्मथादिगुणैः प्रपञ्ची
यी जपते, स सुयमेवाहं भवित्र विम् ? । मुनस्त्वाच
कार्त्तिकेयः । तत्राप्यशक्तो ये, ते किं कुर्वन्तीति ।
स होवाच रामः । यद्यप्यदृष्ट्यानि पुराण-

शततुलीयान् 'पञ्चवलि' इत्युक्तं, यः शब्दो जेतो, तत्र
'होवाच' इत्यमरः आनयात् इदं कारणं होवाच इत्यमरः
वदतिस्त्वयं तत्राह जपनीयमिति प्राप्तिर्लोकात् उवाच ।

'यद्यप्यदृष्ट्याः' इत्यर्थः । यद्यप्यदृष्ट्याः पञ्चवलिः
विभीषणीकः इत्यमरः उवाच । यद्यप्यदृष्ट्याः पञ्चवलिः । 'वारो'
गुरुहानिकः, चतुर्वर्ग-यवलोटादिनामस्यैव सत्त्वोर्द्ध्वेति । सच्चि-
दानन्दस्य सत्यमेव किं न भवेत् ? सच्चि तु भवेदिव । इदं
कृतं पुराणवचनम् ।

यद्यप्यदृष्ट्या निरस्तान् चतुर्वर्गान् यद्यप्यदृष्ट्याः, इत्यमरः ।
इति । मन्मथा यो जपते इत्यमरः । मन्मथादिगुणैः प्रपञ्ची

रथानि, रात्राध्यक्षीयो यम कीला महामतहसं
मदिश्रय मदीश्वर मयाभिधानं नारदीह
सावराजं अनुमदुलं ममरावामह मावह सीता-
सावह राम । रवेव्यादिभिः सवैरैतैर्यो मां निशं
सीति, स ममहयो भवेत् किम् इति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

કુલ્યાદયવંશ-૧૪મો રાસોપનિષદનું સમાપ્ત ॥ ૨૪ ॥

सर्वोच्च न्यायालय

श्रीं कथं कथा कथं मोक्ष काव्यविद्या या
विद्येति शास्त्रं स्वप्न सुषुप्तं तुरीयं च यम् अत्र

सातत्य इति शेषः । न साधयेत् 'यद्' इति न गन्तेत् ।
यच्चात्मा पुनरिति । यच्चैश्वर्या यथा यच्चैश्वर्यम् । शीघ्रम्
'यथा' शीघ्रम् । शीघ्रयौगम् ।

भारतीय संविधान के अन्तर्गत निम्नलिखित प्राधिकारों का अर्थ है—

आपका सर्व सम्मानार्थ समीपस्थित है।

ਦਲਿ ਸੀਮਾਦਰਸ਼ਨਾਮਾ ਮਹਾਂਨਾਥਾਧਿਪ ਸਿਰਜਿਤਾ

योगसौख्यसिद्धिर्दीर्घकालाय ॥ २४ ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

सर्वोपनिषद्सु कदा कदाचित् पठ्यते ।। १ ।।

जयश्री विद्यापीठ, मुंबई

मयः प्राणमयी मनोमय आनन्दमयः कथं कर्ता
 जीवः चैतन्यः साधो फूटस्योऽनाध्यामी कथं
 प्रत्यक्षात्मा परमात्मा आत्मा माया चैति, कथ-
 मात्मेऽद्वयः । अनात्मनो देशादीनात्मत्वेनाभि-
 मन्वते सोऽभिमान आत्मनो वन्द्यः ; तस्मिन्
 निवृत्तिर्मात्रः तमभिमान कारयति वा, सा-
 इविद्या ; सोऽभिमानो यदा निवर्त्तते, सा विद्या ;
 मन आदिचतुर्दशवरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनु-
 वृत्तीभिः शब्दादीन् विषयान् स्मृतान् वदोवत्त-
 मती, तदात्मनो जामरयम् ।

तदात्मनारहितचतुर्भिः वरणैः शब्दाद्यभावे-

तादृशद्वय, आत्मैक्य इति । अनात्मनः सूक्ष्मात् देशेन्द्रियादीन्
 'आत्मैक्ये' तादृशोऽद्वयः सूक्ष्मोऽद्वयः, अनात्मोऽनात्मैक्याभि-
 मन्वते, सोऽभिमानो वन्द्यः ; तस्मिन् सोऽद्वयः ; तदाविद्या
 अविद्या, तद्विचर्त्तव्या विद्या । मन आदीति, मनो बुद्धि-
 चित्ताहङ्कार एतेषु तन्म-अधूरणा आद्य वाच्य आदि-वाह-वाच्य
 अस्मादीयानि कर्मवरणैः 'पुष्कलैः' बहिरादिभूतैश्चन्द्राद्यनु-
 वृत्त-चतुर्मुख-दिग् वातार्क वनेतीत्येव वदोऽद्वयैव मित्रं मय
 निरनुवृत्तीति सदावाच्यमात्र-वेदानाभिमान-तन्म-अध-दम-
 रण तन्म-अधूरणादानमन्मनिधर्मानन्दान् स्मृतान् बहिर्भूतान्
 वदोवत्तमती, तदा आत्मनो जामद्वय इत्येवम् ।

तदात्मनारहित इति । देवताविमिती अहङ्कारविमिती च

ऽपि वाचनामयान् शब्दादीन् यदीषुभते तन्मन-
सग्रन् । चतुर्दशकरणीपरमादिष्व विरीष विज्ञा-
नाभावात् यद्, तदा आत्मनः सुप्तम् । अस्या-
ज्याभावाद्-भावसाधि स्य भावरहित निरन्तर्यं
चैतन्यं यद्, तदा तत्तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ।

अत्रकाशीनां यथा कीशानां समूहीऽन्नमय
कीम दृशुच्यते । प्रादादि-चतुर्दश वायु-भेदा

एतद् इति कीशम् विद्याच्छे वाचनाया निमित्तत्वात्,
यतएव वाचनामयानिःसृजम् । अरहित इति वा च्येद ।
देवतत्वरुतये तु वाचनादये वाचनामयेन देवेभ्यः समीपर्था
व वाच्येवै । तन्मनः सग्रमिति । वा मनीरुति सग्र इत्यर्थः ।
तदा आत्मनः सग्रमिति तु दुःखं वातः आमतव चतुर्वीराज
मयवचवात् । चतुर्दशेति, यत्र तु दशानामेवोपरम, चतु-
र्दशका करवाता आवातः करवाताये विववाता शब्दादीनां
विरीषये आनामावात् यदा आत्मनोऽन्यानमिति देव
तदा आत्मनः 'चतुर्द' दृशुमिदमर्थः । तन्मनः दृशुमिति
कचित् पाठः, तदा तन्मनः दृशुम् उपरम इति व्याख्येयम् ।
'मात्रवाचि' भावानां वाचि वाच्यदृष्ट, वाच्यतन्म वाताः
दृष्टवापी, अथ मायवहित निर्मोक्तत्वात् 'निरन्तर्ये' वाचि
भावप्रत्ययं, मायवाच्य वचनमात्र वहित चैतन्यं ज्ञानमात्र
यदा वचनित्वमे इति चेत्, यदा तुरीयम् ।

एवेति । अस्मीति यथा—

“अस्मि जज्ञा मेद तत्रमांश मोचितम् ।

सुख-दुःख-सुखादयो देशान्तःकर्मा यदा,
तदा वृष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः, अनिष्टविषये
बुद्धिर्दुःखबुद्धिः, शब्दस्यार्थं रूप रस-गन्धाः सुख-
दुःख ईतयः ।

पुण्य पाप कर्मानुकारी भूत्वा प्रातः-मरीर-
सम्बन्ध-विशेषम् अप्राप्तमरीर-संयोगमिष कुर्वाणो
यदा हस्त्यते, तदीयचित्तत्वाज्जीव इत्युच्यते ।

यदी वर्तते तद्वत्, य य निर्विषये यावति मनसि द्युते
य मयति ।

कर्मफलमाह, कुर्वेति । सुख मे मयत्, दुःख मे मा
मृदिति मयत् । सुख दुःखयोरनुभूतिता देवान् मयत् सुखा-
देशीयानि कर्त्तव्यं । यदा तदेति पूर्ववत् समर्थते, यदा
देशीयानि फलदा कर्त्तव्यं ।

यदा दुःखबुद्धीर्भवति यदा तद्वत्ता याव, इति ।
यदा तद्वत् निवृत्तायाव, यथेति । अनुभूतयेव सुखीय,
कतिबुद्धयेव दुःखीय ।

सुख दुःख ईदृक् निदर्शयन् शीघ्रप्रवृत्तायाव, कुर्वेति ।
पुण्य पापानुसारित्वं कर्म कर्मफलयोरनुभूतयोरप्यम्, "तस्मिन्
विद्यते कर्मयोगी सत्यकारमेव पूर्वप्रवृत्त य" इति श्रुते । तस्मिन्
मरीरस्य य मयत्, तदा विद्यते तस्मिन् पुनरीय यमयत्
मरीरस्य संयोगमिष यदी वस्तुनोपपन्नम् । "कर्मफलत्वात्
यदा मरीरस्य विद्यते यदा शीघ्रं वस्तुनोपपन्नम् । यदा मरीर-
मयि यदीयमिति यदीयं यदा मरीर-मयि यदा यदा । यदा मरीर-

मन आदिषु, प्राणादिषु, सत्त्वादिषु,
दृष्ट्यादिषु, सुषुप्तादिष्वेते पञ्च धर्मा इति ।

एतेषां दृष्टवर्गाणां धर्मांश्चैतान्मन्त्राभावे न
विनाशयति । आत्मसन्निधौ निवृत्त्यनेन प्रतीयमान
आत्मोपाधिर्ब्रह्मविद्यमयीरं ब्रह्मस्यन्विरिष्युच्यते ।

तत्र यत् प्रकाशते चैतन्यं, स चैतन्य इत्यु-
च्यते । आद्य-ज्ञान-संवेदानामाविर्भाव-विरोधाव-
द्यानेन अपरमयीरवश्यम् । अविर्भावमित्यर्थेन व्यापक-
तम् आत्म-रूपेण दर्शयामि ।

चेतनं सचिद्विषयं विदुः चित्तमस्मिन् पञ्च वर्गाणां, मन
आदिष्विति । मनो दुर्बिषयमवधारय ; 'प्राणादि' पञ्च
वायव्य ; 'जलादि' जलो गुणः ; 'दृष्ट्यादि' दृष्ट्या सङ्गो
निबन्धितः, यथापञ्च, इतिरुक्तिर्द्विर्विधः ; 'दृष्ट्यादि'
दृष्ट्याव-ज्ञान सङ्गोपायः ; पञ्च एते धर्माः, 'इति' वाक्य-
समाप्तिः ।

विदुषा मन आदिष्वपिमाय, एवेत्यस्मिन् । 'धर्मा'
गुणवत्त्वानाम् भूतविधौ च आत्म, तत्र ज्ञान विना न
नश्यति, आत्मज्ञाने तु नश्यति "मिथो ब्रह्मस्यन्वितं" इत्यादि-
नृते ।

इदानीं सिद्धमवधानार्थं तत्रात्मनोऽवधारणाय, आत्मसन्निधौ
विति । आत्मनो निवृत्त्यपमोषात्मात्मा निवृत्त्येव आत्मज्ञान
इति ब्रह्मस्यन्वितम्, एवेत्यपी च आत्मोपाधिः, तत्र ये भवन्ते,
सिद्ध ब्रह्मस्यन्विरिति च ।

पदार्थे सिद्धमवधानम्, तत्रात्मनोऽव, एवेति । 'आत्म'

ज्ञाता स्वयमेव-मादिमवि-मिशोभाव-हीनः सूर्य
 श्योतिः, स साधोत्युच्यते । ब्रह्मादि-विश्वीजिका-
 पर्यन्तः सर्वप्राणि बुद्धिष्वनिजिह्वायोपलभ्यमानः
 सर्वप्राणि-बुद्धिस्तो यदा, तदा कूटस्थ इत्यु-
 च्यते । कूटस्थाद्युपस्थितभेदानां स्वरूप-नाम-
 हेतुभूत्वा सविगवसूत्रमिव सर्वश्रेष्ठेष्वनुस्यूतत्वेन
 यदा प्रकाशते चात्मा, तदानन्दमीत्युच्यते ।
 सर्वोपाधि-विनिर्मुक्त सुवर्षधनरदिज्ञानविभ्रात-
 स्वभाव चात्मा यदावभासते, तदा त्वं यदायः
 प्रत्यगात्मो लुच्यते ।

यमाता, 'ज्ञान' विमर्शति, 'वेदा' विख्या, वेदाभ्युपगति
 विमर्शो ज्ञानाति अदभ्येन उद्वर्धदिवन् यथा तौ नष्टा, विभु
 निर्निवार, अद्वैतभाव, स 'आत्मन्' अन्वयभावेन तद्वद्वान्
 साधोत्युच्यते । 'परिमिततया' विमिश्र एवित चेतनस्वरूपेण
 सर्वज्ञनिर्बुद्धिः आत्मनोऽप्येवमेव सतीति युते, 'कूटे'
 यदादी सिधामुने तिष्ठति कूटस्थ, कूटस्थान्तो वे उद्विष्टा
 'वेदा' यथाविद्वत्ता विवेका, तेषां अद्वयभाव इति हेतु मद्
 सविबुद्ध्यामसूचयन् सर्ववर्गीरभ्यनुगतत्वेन यदा आत्मनो
 तदानन्दमीति वन्द्यो भवति । अद्वैतम्—

“यद् सर्वस्य सत्तम एवम् अद्वैतस्य ।

सर्वि सर्वस्यैव सौम सृष्टे सविमया एव” इति ।

सुखं ज्ञानमनन्तमानन्दं ज्ञानं, सत्यमवि-
नाशि, नाम-देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु
वत्त विनश्यति, तदविनाशि ज्ञानमिति सत्यवि-
विनाश रहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते ।
अनन्तं नाम मृदिष्कारेषु मृदिव, सुवर्णविष्कारेषु
सुवर्णमिव, तन्तुकार्येषु तन्तुरिव, अक्षज्वादि-
वृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते ।
ज्ञानम्भो नाम सुखचैतन्य-साम्योऽपरिमिता-
नन्दं समुद्रः ।

अविशिष्ट-सुख-साम्यस्य ज्ञानम्भ इत्युच्यते ।

तन्मदार्थं बोधित इति विष, न ज्ञानोक्तिरिति तन्मदार्थं
मर्त्योक्तिरिति विनिर्मुक्त्यादि विधेयस्य मन्थनम् ।

अस्मात्तन्मदार्थं वक्तुं प्रारब्धो अयं अतुष्टवसाह, एतत्
मिति । अतुष्टस्य अमेव सत्यमिति, एतत्तमविनाशोति । अवि-
नाशोऽस्मात् बोध्यम् । एतत्तम आह, अमेति । नास्मादिपञ्चद-
शेऽप्येव वस्तु एतत् स्थितं, तददिकाश्च एतत्तममिति विष ।
ज्ञानमदार्थमाह, ज्ञानमिति । एतत्तमं ज्ञानमदं मर्त्योक्तम्,
सत्यमदमिति विष । अस्मात्तन्मदार्थमिति इत्युच्यते । 'पूर्वं'
कार्येणाह, वस्तु पूर्वज्ञानं कार्यज्ञानस्य च अत्यन्तं अज्ञानादव-
गतिरिति एतत्तममिति विष । इति विष, सुखात्मकं एतत्तमं
तद्वत्, न तु अत्यन्तस्य अत्यन्तम् । तस्य निरवधिमाह,
अपरिमितमिति । इति एव बोध्यमिति विषम् ।

विषोऽस्मात् अज्ञानाह । अविशिष्टेति । सत्यमिति ।

एतद्वस्तुवस्तुद्वयं दम्भ लज्जा द्वैश-काच-निमित्त-
ज्वलन्भिचारि, स तत्त्वदायै परमात्मा परं ब्रह्मो-
क्त्युच्यते । स्वपदार्थादीनाधिक्यात् तत्त्वदायादी-
नाधिक्याद् विप्रत्ययः चापाभवत् सूक्ष्मः क्षीणः
सकामात्मस्वपदार्थस्यास्मीत्युच्यते ।

अनादिरत्नसिंही प्रसादाप्रमाणे साधारण,
न सती, नासती, न सदसती, स्वयमविशार-

पञ्चदशस्य ऋषिर्नामः । 'पञ्चमिषारि' सदीपलभामात्र
 यद्वत्, यत् तत्पदार्थं विचारं यत्पुनर्यः । अस्मिन् पुनर्यमप्यत्राह,
 चरन्ति । अस्मिन्पुनर्यमप्यत्राह, तत्र पदचिन्तनमे
 कथयति, तत्पदार्थविधिः । अत्रापदार्थं तत्पदार्थदीप
 विचारिकथनं यद्वत् । 'पञ्च' इति अस्मिन् ।

[illegible]

समावेदि । कलशोपेत्य विषयस्यान् समान सत्यताज्ञानेन
समासाविषयत्वात् 'न यतो' समासातिरिक्तैव 'भायतो' कदम्ब
विशेषात्, 'न मदमती' विद्यायात्, सिन्धु सदसिदित्तया
निर्बन्धयोश्च साधनाभ्या एति साधदाविद्या । यमस्तु द्रुम
सदस्येयं यतो, कारिचरिवायतो, तेन दर्शयता यतो,

दिकारहितौ निरुप्यमाणे असतो, अनिरुप्यमाणे
सतो, अक्षरगुण्या, सा मायिस्व च्यते ।

बुद्धवर्धने सर्वोपनिष्ठासारः समाप्तः ॥ २५ ॥

इसीप्रमाणे ।

वीरम स्यात् ।

भगवन् सर्वधर्मैस्तु सर्वज्ञास्वार्थधारणः ।

ब्रह्मविद्या-समीची हि कुनीपायेन आसती १ ॥१॥

नाममती, नाभि वदमती, मधुवेवागलाभावात् चमद्वेष
मलाभावात्, पतदुपपादितम् चमद्वेषात् चममधिकृत्य
मद्वेषोद्विज्जावात् रिक्तवर्जितो निरुपपन्नश्चे 'चमती' यावा-
मममममती इत्यादिरेवेत्यनुसंधानात् 'चमिद्वेषमती'
चमिरेव द्वावाः 'मती' सचमती' द्वावत्यो 'चममममती'
इत्यो नाममतीति निर्देशमवश्यं वा माया । मायस्यो निमेषे,
यावत् चमती, यावच्च मती वा नास्ति, वा माया ।

भाषावर्षेण उचिता भूमिमात्रेण चर्चिता ।

पञ्चमः-पद वाचकाः सर्वोपनिषद्भिः ।

एति धर्मोऽनिरास्यारण्य दीर्घिका मन्त्रुर्गो ॥ २१ ॥

ॐ संक्षोभमिह विद्यादहविभक्त्यो नमः ।

આચાર્યશ્રી અમુ.શાસ્ત્રના હોદ્દાધાર-ગતિગતીસુ ૩ ૧ ૩

આપણી ઇચ્છા જાતે જાતિ સમાધાન-આપણીજ રચે

सनत्कुञ्जात् उवाच ।

विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा विनाकिनः ।
 धारयन् कथितं तत्त्वं गृह्य गौतम ! तन्मम ॥१॥
 अनाहृतमिदं गुह्यं योगिनां षोडशभिर्भम् ।
 इमस्मागति-विस्तारं मुक्तिं मुक्तिं फलं प्रदम् ॥२॥
 अथ हंस परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः,
 ब्रह्मचारिणो ज्ञानाय दानाय गुरुभजाय ईश
 ईमेति चदा अथ सर्वेषु देवेषु व्याप्तो वर्तते,
 यथा ज्ञानिः फलैषु, शिष्येषु तैलमिव । त
 विदित्वा न मृच्छतेति । सुदमवदभ्य चाधा-
 रादाद्यमुन्नाय स्याभिधानं हिः मदधिष्ठीकृत्य
 मधिपूरकश्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ
 पाप्मानं निरुध्य आत्मानमुन्नायन् ब्रह्मरूपं
 ध्यायन् त्रिमास्योऽष्टमित्येव सर्वदा ध्यायन् । अथो

विशते । तत्रानि ज्ञानाय चाध्यात आत्मनिष्कारभ्यते, अथ
 चिति । ब्रह्मविद्यायां ब्रह्मोक्तं "आदिशान् इत्युक्त्यात्मानं
 कश्चेत् कथंतामन " इत्यादि कुञ्जसुताचार्येण वाच्येति श्रीहं
 मन्त्रेण हि परिहृतिः, "मधिपूरकं मधिपूरकं 'अनाहृतं' पाप्य
 'अनाहृतं' अनाहृतमत्र इति शब्दं 'परिक्रम्य' तत्राह
 'विशुद्धौ' तत्राह 'आत्मानं' तत्राह 'ब्रह्मरूपं' आत्मा
 यत्नं अमर्यादं कथंतामनं ब्रह्मरूपं तत्राह 'अनाहृतं'

नादमाधाराद्-ब्रह्मरभ्य-पर्यन्तं शुद्धस्फटिक-सद्वार्त्तं
स वै ब्रह्म परमात्मैव्युच्यते ॥ १ ॥

अथ ईश्वरवर्तिः पट्स्फिष्टरुन्दः परमहंसी देवता-
ऽहमिति बीजं स इति यस्मिन् सोऽहमिति
बीजवर्त्तं पट्स्फुटस्याया अक्षरादक्षरिण-विन्यति
सदस्यानि पट्स्फुटान्यधिकानि भवन्ति । सूक्ष्माय
सौमाय निरञ्जनाय निराभासाय तन्तु सूक्ष्म

ध्यायन् 'ईशमात्रं' बोद्धव्यं अक्षरिणैव 'सर्वदा' स्थितं
ध्यायन् । अक्षरी नाहं ध्यायन्, बीजवर्त्तं । 'आभासात्' आभास-
मात्रम् ब्रह्मरभ्यपर्यन्तं स्वीकृतवान् तदा अक्षरवर्त्तं स वै ब्रह्म
आत्म परमात्मैव ॥ १ ॥

ब्रह्मरुन्धरा कल्यादिब्रह्मणः, अथ चं च इति । अन्तरं तु
भिन्ना अक्षरादयः वक्ता, तथा,—

“अविर्ब्रह्मा धृती देवी वायवीरुन्धरा इति तन्म ।

देवता भगतामादि कथोक्तो विरिज्यार्थितः” ॥ इति ।

तत् सर्वम् वाक्पुत्रपुत्रेण विवर्त्तं ज्ञातव्यम् । पट्स्फुटस्याया
आभासवती देवता इति देवता । यदा 'पट्स्फुटानि' पट्स्फुटस्याया
अक्षरिण्यनि भवन्तीत्यर्थः, पट्स्फुटोपरि पट् स्फुटवर्त्तं । ११६-१८
दशदशः । अक्षरविन्दो तु—

“अक्षरीतिः पट्स्फुटस्यैव सप्तधर्माणि त्वोद्भवाः ।

वाक्पुत्रोऽपि निष्ठाया अक्षरीणां-ज्जायते” ॥ इति

पट्स्फुटस्यैव वक्ता, स तन्मैव सत्त्वचित्तः ।

पट्स्फुटस्याह, यो सूक्ष्माय हृदयाय वक्ता, यो सौमाय विरिजे
वक्ता, यो निरञ्जनाय निष्ठाया वक्ता, यो निराभासाय

प्रचोदयादिति, अग्नीषोमाभ्यां वीषट्, इदया-
यद्वन्वास वराद्वन्वासी भवतः एवं कृत्वा इदमे
अष्टदशै र्वसात्मानं व्यावेत् ।

अग्नीषोमी पचारीदारु गिरी विन्दुस्तु
नेत्रं मुखं रद्वी रद्वायी नरपी वाह कान्तघा-
न्विषोमे पाद्वै भवतः । पञ्चत्यन्तावारं गिरी-
भयपाद्वै भवतः ।

एषोऽसी परमहंसी भानुषीष्टि प्रतीकायः

सचपाय वृ, धी मनु चत्त नेत्रमयं वीषट्, धी प्रचोदयात्
अक्षाय मट् । पश्चिरेवद्वी वरन्वाय । वरा रद्वीक्षितादिना
पद्वानोत्तरैः । वरा चक्षुष्यने न, रद्वी शोभाभये विर
रद्वदिनेत्यन्ते । अग्नीषोमाभ्यां वीषडिति वरा मेष । 'वट्'
अभि 'व' वीष 'वृ तुमान् पञ्चतिष्ठ वृ' इति वीषम् ।
इदयादौनि पाणि चतुर्णि तेषां व्याय वरन्वायस्य ती मयतः ।
पञ्च मानं कृत्वा इदमे अष्टदश, सप्त इत्यन्त्यान् व्यावेत् ।

औदभाद्वन्वायः, अग्नीषोमाभिति । इवम्य पश्चिरेवद्वी
पश्चिरेवद्वी व्याय ताभ्यां मयम् मयम् । चोद्वार गिर उत्तरा
द्वन्वाय, विन्दुस्तु नेत्रं रद्वीवन्वायान्, मुखं रद्वी वद्वान्,
रद्वायी नरपी पद्वीवन्वायान्, वाह कान्तघा पद्वीवन्वायान्,
अग्निषोमे पाद्वै भवतः चक्षुष्यने दक्षिणीभये वामी मयमासा
व्याय, 'पञ्चतिष्ठ' इत्यन्त्यात् सप्तत्यन्तां व्याय, 'पञ्चत्यन्तां
पश्चिरेवद्वी वेत्याय, तेषां अग्निषोमे वरन्वायै भवतः चक्षुष्यने
दक्षिणीभये वा ।

आयमुदभाद्विति, एषोऽसाद्विति । तन्वायद्वी दक्षिणे सितम्य

येनैदं व्याप्तम्, तस्याष्टधा हृत्तिर्भवति । पूर्वदक्षि
पुच्छे सति, धाम्निव्या निद्राचस्यादधी भवति,
वाम्ये क्षुरे सति, नैर्त्तये दामे मनीषा,
बाहव्यां क्रीडा, बाहव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये
रतिप्रीतिः, ईमानि द्रव्यादान मध्ये वैराग्यं.

अथवा इतिहासः, तस्मैति । तत्र दिग्पाल-बुद्धाद्वहारेण वक्ष्ये
वीर्यम् । एतच्च दिग्भिर्यायेन साक्षाच्छतः कलमुज्जन्,
तत्तद्भूमिमायेन तु निमेषकलमात्रमविवेके कलम्, तद्यथा—

दुर्ग-सिंहान्तरे पञ्चमाधारस्तु चतुर्दशम् ।

परम् । अष्टाश्वरदाकन्दो वीरपूर्वकः ।

दीवान्श्वरः तस्य प्यादीमान्श्वरिदधै कलम् ।

साभिषेकः सिद्धाश्वरौ षट्षण्णं पञ्चमम् तु ।

पूर्वदिग्गुह्ये वीर्यादुः कलान्श्वरान्श्वरान् ।

अथवाः क्षुरका सर्वे नामो मूर्च्छां ततः परम् ।

अथवाः सादृश्यामी वीर्यश्वरान्श्वरान् ।

नामो द्वावर्गं पञ्चं धनिपूरक-अश्वरम् ।

दुर्गतिरपि अथवाः प्यादीश्वरी विद्यमाना तत्र ।

अथवाः अथवाः मीरु बुद्धिप्रीत्य निपादिता ।

द्वितीयान्श्वरं पञ्चं वीर्यद्वितीयमिष्टम् ।

वीर्यश्वरान्श्वरः अथवाः वितर्कितान्श्वरान् ।

अथवाः अथवाः वीर्यश्वरान्श्वरान्श्वरान् ।

अथवाः अथवाः वीर्यश्वरान्श्वरान्श्वरान् ।

अथवाः अथवाः वीर्यश्वरान्श्वरान्श्वरान् ।

अथवाः अथवाः वीर्यश्वरान्श्वरान्श्वरान् ।

कैशरे सायददद्या, यद्विषयतां सायं, निदि
सुपुत्रिः, यद्विषयतां तुरीयं, यदा ईशो नादे लीनो
भवति, तदा सुख्याधीनमुन्मत्तनमजडोपसंहार-
मित्वभिधीयते ।

एवं सर्वे हंसवशात् ; तस्यान्धनी इती
विचार्यते ; स एव व्यवस्थोऽस्य नादमनुभवति,
एवं सर्वे हंसवशात् ।

नमः सर्वेषु भगवते नमः ।

साक्षात् समीक्षितं सत्यमेव वाच्यमिदं ।

एति दुर्वादिपञ्चमे कलाभाषणि वीर्यम् । एति ॥४॥

ସାମାନ୍ୟେଷୁ ନିବସନାଦି, ବ୍ୟସ୍ତ ଯାତି । 'ଅତି' ଶାନ୍ତି
'ସମାନ୍ୟ' ବହୁମୁଖି ନିବସନାଦି ଯାତି । 'ନାତି' ବ୍ୟସ୍ତମାନେ 'ସୁଖ୍ୟ'
ଶାନ୍ତି । 'ସୁଖ୍ୟ' ଶାନ୍ତି, 'ବ୍ୟସ୍ତ' ବ୍ୟସ୍ତମାନେ 'ସୁଖ୍ୟ' ଶାନ୍ତି ।
ସାମାନ୍ୟେଷୁ ନିବସନାଦି, ବ୍ୟସ୍ତ ଯାତି । 'ଅତି' ଶାନ୍ତି

एष कर्मविध्यादिः । 'एष' तु योऽसौ सौम्यैः सङ्गुत कर्म
 एष 'इषमयात्' इषमय निषेधनाभीन विहितम्यात् । 'सम्यात्'
 सर्वकालव्याप्तात् अन्यो 'एष' कश्चि न भवति इष कालव्याप्त
 विद् अन्यो निषाद्यर्थे नन साध्यमेव निषाद्ये निषेधव्याप्त्यै, येन
 सम्योदधमाशये, 'एष' इषोपायक 'असौ'या ओदधिव्याप्त
 कालवनिषेधन पूर्वव्याप्त्यो निषेधो भवति आह इषमयात् अन्य
 भवति । तस्यैवेति वाच्ये इषमयै, तुल्यैः सम्यादिभ्यश्चान्न
 नादौऽन्यस्याधिक्योक्त्यात् ।

नादो दशविधो जायते । चिषीति प्रथमं,
चिञ्चिषीति द्वितीयं, चण्डानादसृतीयः, चङ्-
नादचतुर्थः, चक्षुमक्षन्वीनादः, चङ्क्षान् नादः,
सप्तमी चेरुनादः, अष्टमी सूदङ्गनादः, नवमी
मेरीनादः, दशमी मैषनादः ; नवम परित्यज्य
दशममैषाभ्यसेत् ।

प्रथमे चिञ्चिषी ग्रावं, द्वितीये ग्रावमञ्जनम् ।

तृतीये श्वेदनं याति, चतुर्थे कम्पने शिरः ॥

पञ्चमे यवते तालुं षष्ठेऽन्तनिषेधम् ।

सप्तमे गूढविज्ञानं वरा वाचा तथाष्टमे ॥

अष्टमं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तयामलम् ।

दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मज्ञान-सञ्चिषी ॥

तस्मिन् मनीं किलीषते मनसि नष्टाय-

पञ्चमारा नादोऽसृतिनादः, आह इति । चिञ्चानादोऽसृ-
चक्षुमक्षन्वीनादः, इति गान्धाः चक्षुमक्षन्वीनादः, 'चक्षुमक्षन्वीनादः'
चण्डानादः इति आह, चक्षुमक्षन्वीनादः । नवम परित्यज्येति, नव
मपञ्चमालं गच्छा ब्रह्मज्ञानमलं दशममैषाभ्यसेत् ॥

दशममैषाभ्यसेत्, चक्षुमक्षन्वीनादः, चक्षुमक्षन्वीनादः, इति ।
चिञ्चिषीनादोऽसृतिनादः तद्वदिदं भवति । 'ग्रावमञ्जनं' ग्रावमञ्जनं
इति भवति, 'श्वेदनं' श्वेदनं इति भवति, 'चक्षुमक्षन्वीनादः' चक्षुम-
क्षन्वीनादः । दशममैषाभ्यसेत्, दशममैषाभ्यसेत् इति परमं ब्रह्म भवेत् ।

तथा चक्षुमक्षन्वीनादः, चक्षुमक्षन्वीनादः । तस्मिन् ब्रह्मज्ञानं चक्षुमक्षन्वीनादः

विश्वस्ये दग्धो सुखपात्रे सदाशिवः शशाङ्कः
सर्वमावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुभो शुभो निष्ठो
निरञ्जनः प्रकाशते इति ॥ २ ॥

इति मन्त्रो 'विहीयते' विहीयते भवति, अर्थात् सुखं विश्वस्य
कृते कृते इति, सुखं च वाच्यं तयोः प्रकाशते दग्धो भवति,
अदोषो भवति । शशाङ्कः च विश्वस्ये स्वो भूया धर्म
कायशान्तिदिग्दर्शो सुखस्य प्रकाशते ज्योतिः भवति । इति
मन्त्रो अथर्ववेद प्रमाणम् ॥ २ ॥

अथमुक्तयेन योऽयं इति धार्योऽपि अस्ति अथवा इदं
अर्थमनुजम् । अथवा यथा,—

यौ ईश्वर उवाच ।

अथवायम् इति । अथवायम् उवाच ।

अथ विश्वस्येयम् अथ विश्वस्येयम् ॥ १ ॥

इति अथ विश्वस्येयम् । अथवा अथवा ।

अथवायम् यौ न वाच्यते अथवायम् न विद्यते ॥ २ ॥

अथवायम् अथवायम् । अथवायम् अथवायम् ।

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ॥ ३ ॥

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ।

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ॥ ४ ॥

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ।

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ॥ ५ ॥

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ।

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ॥ ६ ॥

अथवायम् अथवायम् अथवायम् अथवायम् ।

क्षत्रभिर्जैव चारभ्योऽयतिरस्य निवेदयन् ॥ ७ ॥
 विना यदेन देवेभिः । अथी भवति मन्त्रियः ।
 अत्रयेय ततः प्रोक्ता भवशाश्व निष्कलानी ॥ ८ ॥
 एव अथ महेत्यादि । अत्राह विनिवेदयेत् ।
 कथेय वष्ट विष्णुभ्यो वराय परमेष्ठिनि ॥ ९ ॥
 श्रीराक्षसे ऋषिभ्यः तता च परमात्मने ।
 अष्ट यताभिः कथयानि यदेव च तया पुनः ॥ १० ॥
 अष्ट कथयानि च पुनः कथयन् कथयन् ॥
 पुनः मन्त्रं गुरवे ऋषेभ्यः विनिवेदयेत् ॥ ११ ॥
 आधारे कथयेत् श्रुत्या वादि यताभिः कथयेत् ॥ १२ ॥
 हुतमेषैर्धर्मैर्वादि दक्षानि परमेष्ठिनि ।।
 आभिधानि हि देवाय वादिमान्त्रानि च कथयेत् ॥ १३ ॥
 विष्णुपुत्रं यमात्मनि कृतीकर्मणि गुरवे ।
 यमात्मनि यदानीमं यमाणि च विनिवेदयेत् ॥ १४ ॥
 विष्णुवर्चं सदायष्टि कर्त्तव्यानि विनिवेदयेत् ।
 अर्धदशम्यानि यमाणि यतुर्वैजनादहो भवे । ॥ १५ ॥
 निरुद्धो भूयश्चैव तु राजवशान् वरान् कथयेत् ।
 अष्टादश विष्णुमावाः कथी कथी विनिवेदयेत् ॥ १६ ॥
 सर्वैर्युतिं यथावत् यदधश्च योरणे ।
 नाशान्कतं यथावत् आनीहि कथयेत् ॥ १७ ॥
 दक्षिणं वाग्वशैस्तु विनिवेद्य परमेष्ठिनि ।।
 अथ निवेदयेदेवमहोभासं अथ त्रिवे । ॥ १८ ॥
 अथवा नाम नायकी वीरिण्या ओषदादिनी ।
 अथवा यदुपमादेव अथ यादे तदुपमादे ॥ १९ ॥
 अथवा सङ्घर्षी शिवा अथवा यदुपमादे ॥
 अथवा सङ्घर्षं पुनः न पुनः न कथयेत् ॥ २० ॥

ॐ विद्मः प्रचनं विद्मः प्रचनम् ॥

इत्यथर्ववेदे संशोयनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

परमहंसोपनिषत् ।

अथ योगिनी परमहंसानां कीदृश मार्गः ?

पशोः सत्पुत्रस्यमित्यहं हविष्यं पशुहस्तस्य चाम् ।
सन्धोः सन्धिमिमं चाम् विषं गदोन्मादापशुसु चाम्
जिह्वा पश्येत्तं दृष्ट्वा विमयी भौवेत् कृपं यन्मुनिः "

1111

श्री वैदमन्थनमिति । एवं हवनिकवदम् चकारात्
 काष्ठस्य वैदस्य 'उपकृत' निर्देयमहेतुः । तद्यथा हवनमन्त्रोक्तं
 दृष्टव्यमस्मत्तस्य सर्वविपर्ययादि सौम्य भवति, स च दत्त
 मन्त्रमन्त्रः । तस्य अनुदत्तवदमन्त्रव्यवस्थित्यादि पूर्वकदे च
 शोभिति भवति, स च दत्तमन्त्रमन्त्रो, तत्पञ्चोक्तस्य शोभनस्य
 चतुर्थो मन्त्रमन्त्रः, ताम्रचिन्तकस्य, तिस्रः कदेभ्यस्तृती वैदः,
 वैदभ्यो मन्त्रचतुर्मिति । द्विद्वि चतुर्मात्रम् ।

नामः अथैव पविता दुर्गमाजीरणीक्या ।

असहस्रं नमस्तस्मै श्रीगणेशाय नमः ।

इति जमीननिषेद्धी दीपिका सम्पूर्णा ॥ २६ ॥

ॐ बुद्धाय नमो हस्तप्रणामादिरहितम् ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अध्यायीयनियमिदि यदस्यहस सस्यास सस, हसीयनियमिदि

तेषां का स्थितिः ? इति नारदो भगवन्नामुप
गम्योवाच । तं भववानाह ।

य जीम वल, तत राममानस्य चास्मिन् लोहयो भावे
स्थितिः ? इति नन्दिश्वरीः । अनुक्रम —

“स्मितप्रहस्य का भावाः ? सन्नाधिपत्येन वीजम् ।।

स्मितयो सि वलदीप्तः ? चिमाभीतः ? प्रवेत किम् ?” इति ।

तदा य, पामरज गदय्य चवद्व्य भवत् तता भवद्व्य वल
वाय दलैतत् सल्लवद्यानार्थं परमद्व्योपनिषद्वाच्यम् । “जीम
विमलप्रतिविरोध, तद्व्यो वीजित् परमद्व्यमात्रं परम
तत्त्वज्ञानम् । तत निवर्तविरोधोपनिषद्वादि स्थित्यु विपुलि
द्व्यमात्रं सन्नाधित् वल चास्मिन् लोहयो विपुलिपुत्रं परम
तद्व्यमात्रोत्तमं वलदीप्तं परमद्व्यमात्रं, परमद्व्यमात्रं विवेकेनैव
वाच्यतायां वद्व्य विवर्तयति । अनुक्रम —

“विद्वत्तत्त्व वल वल वल्लुगमोह वल्लुगम् ।

द्व्यमात्राद्व्य वल्लुगं वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्यम्” इति ।

वल्लुगद्व्य विद्वत्तत्त्व विवि विविधान् वल्लुगद्व्य तत
विद्वत्तत्त्व वल्लुगम् । अनुक्रम —

“वर्त वल्लुग वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्यम् ।

वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्यम्” इति ।

तद्व्य वीजित्त्वम् । अधिपत्यमात्रं निवर्तय वल्लुग
ज्ञानमपि जीम वल । निवर्तयवलेन स्मितप्रहस्य वल्लुगो
तत्त्वमात्रज्ञानाद्व्य विवेका दक्षिणम् । तद्व्य वल्लुगद्व्य
वल्लुग वल्लुगम्,

“वल्लुग विद्वत्तत्त्व वल्लुगद्व्य वल्लुगद्व्यम् ।

तु वाङ्मनोऽपि, यद्वैश्वोऽपि भवति, स एव निराल-
पुतस्य इति, स एव वैदपुत्रस्य इति विदुषो
मन्यन्ते ॥

मनसि स्फुरन् परमाकाङ्क्षा गताया वैराग्यात् हृदयज्ज्ञात् दुर्लभ-
तत्त्वम् । अमलानम्रमामयाह, न द्विजि । वाङ्मनस्य
स्तीति वाङ्मन्य शीघ्रायन् ॥

अथ भावोऽस्ति दुर्लभमेवादर्शनम् ,

“अस्तिज्ञो येन ये ज्ञातां च नवीर्क्षीं ज्ञातुं मनः” ।

इति न्यासादित्यामद्वयम्, यदीति ।

“मनुष्याणां सद्योऽपि कश्चिदस्ति विदुषे ।

यतस्तामपि विद्यायां कश्चिन्ना वेति लल्लम्” ।

इति आश्लेष उपलेश कश्चिद् भवति दुर्लभोऽस्ति । अथा
काशादीन्विदुषां तत्र परमहंसा नाम प्रवर्तित्वादिमेत
केतु दुर्लभं अमुं विदुषां अलम्ब्य-दृष्टायेव रीतस्त प्रवर्तयो
ऽप्यस्ति । अथवापरा अनुचिता अथवापराभवम्” इति ।
स एव “निरालपुत” परमाकाङ्क्षा, तत्र तिष्ठति निरालपुतः स एव
न वैश्वोऽस्ती, कश्चि वैश्वः ज्ञातुम्, स एव “वैदपुत्र”
वेदस्तितायां दुर्लभो ज्ञातेति “विदुषः” विद्यायां मद्यानुभव
विज्ञानिनाम् प्रतिपादकशास्त्राचार्यता, ज्ञान्यते, यवनस्य
व्यप । तत्र वाङ्मनस्यन्तु अन्वेषि मन्यन्ते, विद्यान्तु
मद्यान्वेषि ज्ञान्यते । तथा च यदिति,—

“दर्पणं दर्पणे हिल्ल स्यात् केनचिद्वयम् ।

यश्चिदस्ति स तु मद्यान्तु मद्यान्वेषि मद्यान्तु” इति ।

न तु वाङ्मनोऽपि यद्वैश्वोऽपि यद्वैश्वोऽपि यद्वैश्वोऽपि यद्वैश्वोऽपि
हृदये, तत्र पदार्थे अविद्याव्यवस्था शीतयत्, ।

महापुरुषो यद्विलं तत् सदा मध्येनावति-
ष्ठति ; तथादृश्यं तस्मिन्नेवावस्थीयते ।

असौ संपुत्र-मित्र-कण्डव बभूवादौन् शिखां

निष्ठपुत्रपत्न्य वेदपुत्रपत्न्य मृषाली विषदयन् अर्घ्यं
या शिरिरिति हृद्यश्लोकारं सूचयति, महापुरुष इति ।
महापुरुषत्वे हेतुः 'यन्' यस्यात् चित्तं तदीय 'मध्ये' अन्-
वस्थाभवि चद्विहरे, तत् तस्यात् महापुरुषः समावर्तय-
तादां मनोऽश्लीनान् अन्त्याम वैराग्याभ्यां निरवतारद्वामन्तेव
साधनात् भगवान् आत्मनिहं परमात्मनं आह्वयते
पराशरन् इतीति अचक्षिपति, यस्यात् योनीं मध्येन चित्तं
साधयति, तस्यात् 'मध्य' अचक्षपि परमात्म साधयते
'तस्मिन्नेव' योनिनि मातुर्मूर्त 'आवस्थीयते' अवतिष्ठे, पुष्ट्या-
दिवत्तय, अन्तेषु बोधकादीनेषु ।

इदानीं इष्टकार्यसूचयति, असाधिति । 'असौ' ज्ञान-
साधकस्यादिनामेव साधक एवेत्यत्र हानोऽयं विद्वान्
चित्तविशालि शिरसी मातुसादि कल्पतः कीपीत्यादि परि-
भर्ते । अथपि निदुर्बलमिति न च कथाय, तथापि शरीर-
शोभे स्याद्विषादया कर्तुंशेदिति प्रतिपाद्यमत्र सौविशी
वैदिक्यं ज्ञानं । न च

“प्राज्ञानमेवैतं कर्मणः कृतकजितं योनिः ।

वैराग्यां किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स जगन्नि” ।

इत्यादि कृति-विरोध, कल्पि यानि विद्यानि शक्तिस्त-
त्त्वमपि विद्यानि-कर्मणां सत्यं कर्तव्यं ज्ञानेन हत-
कर्मणाभ्याम् चित्त-विशालि-शक्तिवत्तं चारण्यं इष्टमसौ

वक्षोपवीतञ्च दागञ्च आभ्यासञ्च सर्वकर्म्याणि
सम्यक्कार्यं ब्रह्माण्डञ्च दित्वा कौपीनं दण्ड-
माच्छादनञ्च सुगरीरस्त्रीवभोग्यायै च शौक-
स्त्रीपञ्चागवायै च परिचर्येत् ।

मन्त्रविद्या यज्ञयादि विधिविधानादहं कर्मकलनात् , तथैव
विविदिषुरिव विद्वन्मपि यदुक्तं वाग्दीप्तुञ्च आर्क्षोपवासं काम
रथादि विधिपूर्वकमेव कर्मकेत् , ब्रह्मविद्विहङ्गविरिति आदि
मात्रं विविदिषा कर्माद्यन्तं वैयमस्यैवैव पुत्रविनादि भवान् ।
वस्त्रादीत्यादिमर्थेन भूतं यद् वस्त्रादिभौतिकं परिचर्यादि
विदेयं कथ्यमानं । अथवा वक्षोपवीतञ्च दागञ्च आभ्यास
इति चत्वारिच तद्दीप्तुञ्चानि यद् वाक्च ब्रह्मचर्याद्यानि,
वेदीयवृद्धादीनि, इतिहासं पुत्राद्यानि च समुचित्येति ।
शौक्युक्तविद्वत्तिमात्रं वसीकृत्यानां काचं नाट्यादीनां लाल
शौक्यिकत्वात् चित् । सर्वकर्म्यापीति सर्वकर्म्येन भौतिकं
वेदिकं नित्यं वैयर्थिकं विधिद्वयकर्मकं संयच्छते । पुत्रादि
मातेमैहिकभीता परिचर्या । सर्वकर्म्येनान्येन आत्मिकं
भोग्यानां विद्यमिमेव कारिणी परिच्छेदः । अथवा परिचर्ये
दित्यन्वयः , अथवा परिचर्यान्वयमिति तत्त्वं ब्रह्माण्डेति
ब्रह्माण्डं ज्ञानेन तत्त्वमसिद्दीप्तुर्विद्वत्प्राप्तुञ्चानि च । अथा
रेव ब्रह्माण्डाहं ब्रह्म विद्वद्दीप्तुर्विद्वत्प्राप्तुञ्चानि च । अथा
ज्ञानं दीप्तुर्नां अथवादीनां समुच्चयः । पुत्रादि अथवादीनां
कर्मकमैहिकमात्मिकं च सर्वं वैयर्थ्येनान्येन परिच्छेद
कौपीनमदित्यं परिचर्याहं । आभ्यासइत्येति चत्वारिच
वाद्वादि परिचर्यं समुचितं । अन्तिमः—

तत्र न मुख्योऽस्ति, यो मुख्यः ? इति
 चेदयं मुख्यो न दण्ड न कमण्डलुं न निष्य न
 वज्रोपवीतं न स्वाध्याय नाच्छादनं चरति
 परमाहंस, न च शीतं न शोषम् ।

“वीचीनं वृत्तं नाम कथा शीतं निवारिणीम् ।

पादौ चापि दण्डोवात् कूर्चोवाचमथ चन्द्रदन्त” इति ।

सकरोर्येवभोजो नाम वीचीनेन कल्याणकृतिः, दण्डेन
 यो कर्मावृत्तद्वयं परिहारः, आच्छादनेन शीतोऽपि परिहारः ।
 सकरोर्यं पादुकाभ्यामुर्ध्वहृदयेन मण्योऽपि परिहारः समुक्ति
 नीतिः । शीतशोषवातो नाम दण्डादि निवृत्तेनैतदीवशुक्लम
 व्यायमं परिहारं तदुचितमिन्द्रियविद्या वदानादि प्रवृत्त्यां
 वृत्तनिवृत्तिः । चक्रवात् सक्रोम मण्योदाया विद्यावत्-
 कल्याणं पालनं समुचीकरोति ।

वीचीनादिपरिहरणानुक्तवत्तत्त्वविषयेन मुख्यतः प्रति-
 वैरति, तत्र न मुख्योऽस्तीति । यत् वीचीनादिपरिहरणं
 नास्ति तदर्थं वीचीनं परमाहंसस्य मुख्यं वाच्यं न भवति ।
 किमन्युक्तव्य एव, विविदिता मन्त्रादिनस्तु दण्डवत्तत्त्व मुख्यं
 भवति, दण्डविषयेनैव निवेद्यं कथ्यते,—

“दण्डवत्तत्त्वोक्तं कथमेव सर्वदेव विधीयते ।

न दण्डेन विद्या सर्वदेवितुषेयवशाद् दृष्ट” इति ।

मन्त्रादिपरमं दण्डवत्तत्त्वोक्तं कथ्यते,

“दण्डवत्तत्त्वोक्तं चरितम्” इति । वीचीनं परमाहंसस्य

मुख्यं कथा इत्यस्ति, वीचीनं मुख्यं इति वैरतिः । सकरोर्यं,
 चण्डमुखं इति । चण्डं च १ चण्डं चण्ड, न दण्डवत्तत्त्वो

न सुखं न दुःखं न मानावमानञ्च बहुन्मि-
रहितं न गर्भं न स्त्रीं न रुचं न रसं न गन्धं
न च मनोऽप्येव निन्द्या गर्वं मत्सरं दम्भं दर्पेणा
द्वेषं मूढं-दुःखं-शामं क्रोधं रोषं लोभं-मोहं मद-
हर्षाभूयाहद्वारादींश्च क्लृप्ता स्तं वपुः कुचव-
स्त्रिव दृश्यते ।

दिना । निधनं इति चान्दस्यो ज्ञेयः । न आभासमिति
पाठः । 'अरति' नश्यति निवृत्तस्यैव निवृत्तस्येति नित्यं बीजादि
नास्ति तत्प्राप्त्यभावात् । तथा कालस्य बीजादिकस्य बीजाद्य
भावः तथा परजन्मत्वाद्यद्वयं बीजिनः । न बीजमिति कर्तुं
भावस्तत्प्राप्त्यभावात्, बीजादि विवेके तत्प्राप्त्यभावादिप्राप्ता
कात् ।

न सुखमिच्छादि । ज्ञानं पुत्रप्राप्त्यदिना कथादित् कलारः,
'अपमान' निरस्तारः, वदा दीर्घेन काले कतिपयं सुखं
प्राप्येव न प्रतीयते, तथा मानावमानो दूरावाप्सोः । अकार
तत्प्राप्तिरपि वदादि कथाज्ञानं समुचितमिति । 'अदूष्यं —
'दूष्यं विनाशे योग्यं बीजो अस्तु अत्यन्तं च' ।

तेषां ज्ञानाया इत्याद्या भावः मनो-देहं कालावच्छेदकत्वाच्च
सुखस्य बीजिनः तदर्थेन दुल्लभेः । न मद्यं न स्त्रीं न रुचं न
रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवमिच्छादिजन्यं विवेकस्याभावात् ।
अदूष्यं वृक्षादि दृगादीं बीजाद्यभावात्प्राप्त्यदयोप्यं निन्द्यादि
ज्ञेयं अकारिणमिति वायेतेह दृश्यं भावं निन्देति ।
रोषं मदावमानादीं निरोधेन प्रथमे अविद्यायादित् दीर्घो
क्षितिर्निन्दा, अन्तेऽप्येवमपि च इति विवृतचित्तं विद्या

सङ्क्षिप्तबोधः, यत् सङ्क्षमैवावस्थिति रिति ।

अतु अन्वयो दिग्भ्रमो कदा चूर्णोदय इत्येव निबन्धोपि
 यदापिदनुवर्तते, तथा पिदाभनि समवायानुष्ठाने निन्दादि
 कर्म इव समवर्तित इत्यन्तद्वाच्यं, अन्वयेति । आत्मा
 चार्थतादि यथावेति आनुचितो वा यथावेति समवर्तमान, देहा
 दिभ्यः आत्माति विपरीतज्ञानम् । तदेतदनुवर्तितं, अनित्यता
 यत्ति इव आत्मात् नित्यं यत्ति दृष्टान्त एवातिरिच्येति एत
 दन्वयिभूतम् । 'अनित्ये विदि नदी मनुजयोः निश्चय निष्ठा
 भान्तिरेव' अथिया, 'अनित्ये' पुनः अन्वयोः अन्वयानुवर्ति
 र्तितीया, 'इति' इति अन्वयानुवर्ती प्रथमा भान्तिरुच्येति,
 'नोऽप्यनित्य' प्रथमा अन्वयानुवर्तिनी तु मन्वात्मान् भान्तिर
 त्वर्था, एव अन्वयानुवर्तीना । 'इति' अन्वयानुवर्तमानान्तरक
 मज्ञान, तद्व्यवस्था न, अन्वयानुवर्तमान अन्वयानुवर्तमानो बोधिन
 निवृत्तम्, आत्मना च योगाभ्यासेन निवृत्ता । दिग्भ्रमो
 लक्षणं निवृत्तानि लक्षणानां यदापि कदाचूर्णोदय इव,
 दीप्तिरन्वय भान्तिरेव अन्वयानुवर्तमानम् पुनः समवायानुवर्तने
 रम् । तदन्वयानुवर्तमानं, अन्वयानुवर्तीना यो विदुषाञ्च लक्षणानां च,
 तेन विदुषाञ्च लक्षणं 'निवृत्तानि, अन्वयानुवर्तमानं, अन्वयानुवर्तमान
 लक्षणानुवर्तमानानि निवृत्तानि, अन्वयानुवर्तमानानि इति तेन
 निवृत्तानि अन्वयानुवर्तमानानि इति ज्ञानम् ।

सनातनाग्रहण निवृत्तेर्विजले हेतुमात्र, तस्मिन् बीज
द्विः 'अस्मिन् दृष्ट्यास्मिन् मिली बोधी तस्य च , निज
भूतक दत्तव्यः । जेनी दि विज्ञान दृष्टी पूर्वमिति मतमनु
प्राप्त विज्ञानिष्वान् बीजिन परिग्रह्य वेदवर्णितानुसमाप्त

तं ज्ञानं सचल-सहजानन्द-विज्ञानघन
एवास्मि ; तदेव म परमं धाम, तदेव जिष्वा
च, तदेवोपवीतस्र, यदा पदे नित्यपूतस्रः तदे-
वायस्यानम् ।

विषयमेव वदन् करोति, येन वीथया निरालम्, तदे-
वायम् ।

तद्विषयस्यैवैव तदात्मनोरपि स्थितिर्निर्दिष्टार्थः ।
“तद्विषयदूतस्र” इति वैयासिन् पाठः । ‘तत्र’ तद्विष-
यं ‘निरालम्’ परमात्मनि स्थितं दत्तार्थं ।

सुखमात्मनः परमात्मनोऽपि विद्यमानं तदात्मनः यदा
विरजति, तत् सचलमिति । यत् वेदान्तवेद्यं परं ब्रह्मास्ति,
तत् सचलं, न तु सचलदम्ब एवेव विविक्तं वीथिमेव
स्थितिर्भवति ।

यत्सुखं सचलमात्रं, तं सचलमिति । यदस्यैव द्वितीयं
वचनार्थं दृष्टव्यम् । यं परमात्मा ‘ज्ञानं’ वीथ्यादि विषय
रहितं, ‘सचलं’ समानादि जिष्वा रहितं, ‘सहजं’ धर्म-
व्यवहारीय विषयविषये रहितं, अविद्यमानमेव रहितं, यं
एवाहमस्मि ‘तदेव’ ब्रह्मत्वं ‘वि’ मात वीथिनं ‘धाम धाम’
वास्तव सचलं, भवेत्तत् कर्तुं वीथ्यादि सुखं तदा
मात्रमिति ।

आचारः तानि दीपमात्रं विरजति, तदेव जिष्वा च
तदेवोपवीतस्र इति । ‘तदेव’ ब्रह्ममेव जिष्वा वीथिमेव । यथा
राज्यं यस्य दृष्टव्यं अपि कर्तव्यं । ब्रह्ममेव यदाशास्त्रमात्रं
विषयं वीथिमेव, “तद्विषयं धाम धाम” इत्यादि । यत्

परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन तयोर्मैद एव
विभक्तः, या सा सन्धा । सर्वान् कामान् परि-
त्याज्यादेवे परमश्रुतिः ॥ २ ॥

ज्ञानदृष्टो धृतो येन एकदृष्टो न उच्यते ।
आहदृष्टो धृतो येन सर्वांगी ज्ञान-वर्धितः ।

“यदा यदे शिवपूतस्योदेवासकलम्” इति यदा शिवोऽस-
कलः ।

एकत्वात्तोये दीपमासद्वयम्, परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन
‘तयोर्मैद एव विभक्तः’, या सा सन्धेति । त्वीदं त्वद्वयोरेक-
त्वात्तमसदावाक्येन तयोर्मैदः पतीतो मेदः विद्वेषित भवः
पुनर्मोक्षमुदयात्, ‘या’ इवमकल-श्रुतिः सैवोपशान्ति-
कथो वातस्यात् सन्धा, यदीत्यादिः सन्धाकृतोपमाया
श्रुत्या सन्धा रजः, तदन्, तथा च नास्ति प्रत्ययः ।

लोका मार्गे राज्ञा यतो बहुविद्यादिना उत्तरमुत्तम् ।
ता क्रितितिलीतता महापुरुष इत्यदिना यद्विधोत्तरमुत्तम् ।
संभव-विषयैस्त्वादित्या तदेव प्रथमा इत्यन्तीमुपलक्ष्यति,
यतोऽन् कामान् परित्याज्यादेवे परमश्रुतिरिति । लोका-मोक्षा-
दीना कामदर्शकान् कामपरित्यागेन निजतोया अर्थ
वाक्यते । यतएव वाचयनेतिनाम् “यतोऽकलम्” काममयः
न त्वार्थं पुरुष ” इति ॥ २ ॥

ननु मातृन् यतोऽमार्गे-त्वात् दीपः, यदुर्वाचम-विद्वत्त-
विमिश्रो दीपद्वयं यदीव रजः स्यात्, ज्ञानदृष्टा रजःदि ।
अदृष्टो यदा यदृष्टो सन्धेदृष्टः वायदृष्टोति विविधो

स याति नरकान् पीतान् महाशौरव-सम्पन्नान् ।
ब्रह्मनारं च्छाल्वा स परमहंसः ।

पाशास्त्रो ननमस्करो नम्रधाकारो नमिन्द्र-
स्तुतिर्नवपट्कारो बाह्यस्थो भवेद्विष्णुः ।

दण्डः ; एतद्वद्विष्णो दिविषः, ज्ञानदण्डः, काष्ठदण्डश्चेति ।
तेषां काष्ठदण्डं दत्तेषोऽन्यम्,

“वायुदण्डे बीजमग्नितेजो वायुदण्टे तन्मोक्षता ।

ज्ञानदण्डे तु दण्डता वायव्यमो विद्योयते” इति ।

एवं प्रतिमोक्षादीनां ज्ञानदण्टि-दण्डनद्वेष्टुत्वात् यथा दण्डतः,
तथैव ‘अज्ञानं तद्वायवेयोर्देवेन विमोक्षयिष्यस्यति’ दण्डताम् ।
अयं ज्ञानदण्टो ‘वेग’ परमार्थमेव हन्ति, न एवमुक्तं एवदण्टो-
स्तुत्यते । साधुमया ज्ञानदण्डस्तं चित्तचित्तेष्वेव चिद्वृत्तिर्मा-
भुविति ज्ञानेनः काष्ठदण्टो विद्यते । एतदेव ज्ञाना वैष-
म्यात्तेन पुत्रपार्थमिद्विमनियेन वेग परमार्थमेव काष्ठदण्टो
हन्ति, न बहुविधं दातृनीयेकत्वात् पीतान् महाशौरव सम्प-
न्नान् नरकान् ‘वाति’ वद्वेति । तत्र हेतुः, यतः ‘नमोमी’
वर्त्यावर्ज्यमन्त्रा भवेमन्वयति । ‘इह’ ज्ञानदण्ड-काष्ठदण्ड-
योर्द्वे ‘अनारम्’ अज्ञानावस्थाय लक्ष्यवस्तुत्वं, तद्ब्रह्मता ज्ञानं
ज्ञानदण्डं यो वाच्यति, न एव परमार्थस्य सुखो योऽवर्जः ।

ननु सायुदण्डं काष्ठदण्डः, अथा तु अर्थो योऽहो ?
इत्यादि । आत्मास्त्रं दण्डादि । आत्मा एवमद्वैतं एव सः
दिशाम्, न नम्रधाकारः कार्ययो दण्डे न ननमन्धरात् । विदि-
धार्त-वस्तुत्वस्य समासत्वावन्तीक्यमाह । तद्वद्व. “निर्नमन्धरा-
वस्तुत्वम्”, इति । आत्मादावपि न नम्रधाकारोऽयं न तदा,

भावादनं न विस्मयनं न भयं न ध्यानं
नीपासनम्, न उष्यं, नालस्यं, न पूजम्,
भाषणम्, नाहं, नन्दनं न सर्वज्ञानिकैक-स्थिति
रेव स भिक्षु-श्रौट्यादीनां नैव परिचयेत्, न
सौख्यं नापसोकनञ्च ।

ମ ଦିକ୍ଷାଶ୍ରୁତି : ନିନ୍ଦ୍ୟାର୍ଥେକାଢ଼ି ବାଣୀ ଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାନୀ ନିନ୍ଦିତା
 ଦ୍ଵାରା ହିଁହୀ ନିନ୍ଦାପିତା , ଏବଂ ତୁ ସାକ୍ଷୀରେ ନିନ୍ଦାଶ୍ରୁତି
 ନିବିର୍ତ୍ତୟେ : 'କାହାଞ୍ଚିଦ୍' ନିର୍ବନ୍ଧ ପଢ଼ିବ 'କ୍ଷୟି' ଯାଉ
 'ଦିକ୍ଷ' ବାସେଇବ ।

2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 26

¹ मिच्छादत्तस्य तस्य धीमो ध्याना ध्याना सुखार्थमस्य ।

सत्यमेव जयते

इति सुखाय मेरुद्विषिताय च सधर्माय रात्रिभयमेवाह,
मायाहर्षमिच्छति । 'भ्याम' कश्चिन् 'यथायम' परिचर्यति
मेदः । यथा मृतिरित्यादि जीविका न, यथा देवद्विषति
अर्द्धात्परीत न, तथैव कलाकलादि साधनाधीनमपि ।

सत्य—वाचादि स्वयंप्राप्त्यै योग्यतास्मिन्नाह, न सत्यमिति । वाचिनेत्याह स्वयंप्राप्त्यै सत्यं हेतुमिति विविधं नैतन्मत्तप्राप्त्यै वाच्यं, न सत्यं नास्तीति । तद्विषयं सत्यं न सत्यप्राप्त्यैमित्यर्थः । विम्वद्वार्था जडात् स्वयम्, तत् स्वयंप्राप्त्यर्थं स्वयम्, सत्यं स्वयम् प्राप्त्यै योग्यमित्येव वाच्यं, तदेव विविधं वाच्यं । योग्यं तद्विषय—निष्कृत्य, तद्विषयं वाच्यं, तदेव वाच्यं तद्विषयं न, सत्याप्राप्त्यर्थं न विविधप्राप्त्यर्थं तस्य वाच्यं, तद्विषयं तद्विषयं विविधप्राप्त्यर्थं, सत्याप्राप्त्यर्थं विविधप्राप्त्यर्थं ।

हृ से नीरिम्भ , सुखे निम्बह , ल्यानी रागे,
सर्वैल शुभाशुभयोगनिर्भेह , न हेष्टि, न प्रमोदस्य,
आराध् कष्ट येन हतमित्त मरति, येन कष्टदा भवेत् ।
यत् कति,

"मह्यं भवत्येति यो ह्युवाच देवि ब्रह्मविद्या यः ।

‘अमुकान्नाद्यादीं च तदसौ नान्नं चाज्यम् ॥ इति ॥’

यदा यद्वज्रं दमि तप्यं यदपी क्षमति । वीर्यमयं दमि
निपादाच्छूडाया क्षमति कुक्षम, यद्वज्रिणाद् वीर्यम यदं
क्षमतेऽयं वीर्यम, तमस्य दमि वायुः । यद् क्षमति,

* पञ्चमः भूयः भिक्षुर्देवः शिष्योऽपि भवितुः ।

सौम्यं हि सत्यं ह्यव्याजं यत्नम् । इति ।

आमहा एहि, अङ्गनाभोरुपकरी दिव्यमहित
भीरुताहीकारण । अहं अहि ,

²²“मन्त्राणां कर्मसामान्यतया प्रतिपद्यते ।

यि मेव न तस्य पादौ चोदयन्त्यहमिति । इति ।

अहोपि सप्तम्यसिद्धौ भोजनार्थः —

*सपत्नी काय मे झोटा शरीर लपसा हुन।

ਸਾਧੀ ਸੰਤਾਨਿਕਾਰਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ੩ ਵਾਰ ॥

[illegible]

कालनिष्ठानि विद्यमानानि यन्त्राणि तु यैर्विदित्यन्ति ।

चेन्न देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुम्भक्षेत्रं देवानां देवयजन
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ; तस्मात् यत्र त्रायण
शब्दति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमैव ; इदं
वै कुम्भक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् ।

अत्र हि जनीः प्राचैपूत्यममाचेषु यद्रक्षारथं

परमहंसोपनिषदि वीरिंगा परमब्रह्मणा ज्ञाने स्थितौ
पश्ये । इदानीं तादृशान् परमहंसानाम् अत्र चेत् १ तदुक्तं
श्रुता च कश्चिद् देवे कश्चिद् देवयजने पार्तव्याः । वीरिंगे च
कश्चिन्नामपरमहंसोपनिषत् १ तद्विषयं अत्र विधि १ तेषां
च पार्तव १ त्रिषु पक्ष १ कुम्भे यत्र समुदायं कृतं १
के च समुदायिका १ यत्र वा देहं लब्धेत् १ इति यावत्
पञ्चभूमि नामकं तादृशं पुत्रीवप्राप्तोपनिषद्वर्त्मकं, उच्यते-
तिजिवादि । आवाञ्जविषया समुदायवर्त्मकत्वे, 'अवाञ्ज'
उच्यते । त्रिषु पक्षेष्वत्र पार्तव, अद्विष्टि । जनी दीनं कुम्भं
चेत् यत्र देवानामपि देवपूजास्तत्र सर्वोपनिषदश्च, तद्
उच्यतेत्यर्थः । आवाञ्जविषया अत्रावर्ति, अविमुक्तं वै कुम्भक्षेत्र-
मिति । अविमुक्तं नामतस्तत्र चेन्न कुम्भे लब्धेति देवे
पार्तवैव विधिः पौरोहित्यम् अतोऽविमुक्तं कुम्भेव देवानां
विधिः, देवे पुत्रार्थमभिहितं सर्वार्थं तद्व्याप्तिं कथयन्नात्र
कुम्भे विधिः पञ्चभूमिस्तत्रादिपार्तवः च ।

आवाञ्जः पञ्चभूमिपञ्चभूमिः अत्र वीरिंगा 'तारङ्ग'

मैत्र्य व्याचष्टे, वैशाम्नायसूतीभूत्वा मोक्षीभवति,
तस्माद्विमुक्तमेव नियोजित, अविमुक्त न विमु-
क्षेत्, एवमेवेतद्वाचाश्रयस्त्वय ! ॥ १ ॥

अथ हेनमत्रि पदं यच्च याज्ञवल्क्यः, य एषो-
ऽनन्तोऽप्यहं आत्मा, तं पदं महं विजानीया-
मिति । न होयानं याज्ञवल्क्यः सोऽपि मुक्त-
प्रपात्तः, य एषोऽनन्तोऽप्यहं आत्मा, सोऽपि
मुक्तो प्रतिष्ठित इति ।

कञ्जहार दारिद्र्यं वीज 'म्यापहे' अम्बुलीत्येतत् अपदिमति ।
 'अम्बुली' अम्बुतवात् प्रत्यये 'मीपी' मीपवान् । कञ्जितमाह,
 तच्छाब्दिति । वरमद्वय कर्मा । यथाचार्य दिवाभार विवर्ति
 निविद्येति तत्प्रतिवा न कञ्जितका वन्द्य आह अविमुक्त न
 विमुक्त्येदिति । अत्रयतिरङ्गो करोति वरमयेत्तु पाठ
 अपद्येति ॥ १ ॥

[illegible]

सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते, ज्ञाने स्थिराः,
य आत्मन्येवावस्थीयन्ते, स एव योगी च, स एव
ज्ञानी च ।

दु.ये मतिः पदेन न कटः, सु.ये चमिहत्तरसहितः श्रिताम्य
कथ्यते । कृष्णं दु.यधोरविसेपकतेन लम्बाधनधोरवविषेद-
कत्वमाह, व्याप्ती एवमिति । 'एव' एवमवस्थेः, ऐहिक-
सुखिने तथा ज्ञानी भवति फलानुपेक्षया । रामायणं
चित्रयति, सर्वत्र कृष्णमयोरिति । चमिहत्तरदीप्तमिदं
एवमिति सूच्यम् ।

रामायणस्य चममाह, न देहि, न जमीदधेति । मति-
कृतान् न देहि, चतुर्ध्वं दद्यात् जमीदध न मतिः । अतः किं
कादत माह, सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते इति । कृष्ण-
मात्रे दु.यधिरिहाद्य च इन्द्रियवृद्धिः, लक्षणं योगिनो-
ऽदुःखतादिन्द्रियोरम इति भावः ।

ननु निर्बीजो योगी दु.साध्य एवाश्रयः परमसमाकृष्टा
आत्मकमत्ताय् भूमाय एवेत्याशयेन आत्मनिहास्यवर्णने,
य आत्मन्येवावस्थीयन्ते इति । अवतिष्ठते इति वाच्ये आश्रयः ।
तदुक्तम्,—

“न कृष्ण देवप्रमथ न कृष्ण चक्रवर्तिनः ।

यद् कृष्ण योगरागस्य आत्मनिष्ठस्य योगिनः” इति ।

इन्द्रियान्तराणि च न कदापिदात्मनि स्थितव्यास्य मत्ताये-
विद्या मयन्ति, येन या स्थितिरिति कथं पश्येति विद्याया-
भ्यामुपर पूर्वमुक्तं, अदेवता दुःखरूपे विरम्य निर्विषय प्रसङ्गेन
अदीक्षितम् ।

यत् पूर्वाभिनन्दैकरस-बोधः तद् ब्रह्माहम-
स्मीति हताकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
हताकृत्यो भवति ।

इत्यथर्ववेदे परमार्थसौख्यमिषत् समाप्ता ॥ २७ ॥

अथ आवालीपनिषत् ।

श्रीं ब्रह्मस्यतिद्वयात् वाच्यवस्तु, यदनु कुद-

अथ विद्वत्प्राज्ञ-सुखसंज्ञति, तद् पूर्वाभिनन्दैकरस-बोधः
तद् ब्रह्माहमस्मीति हताकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
हताकृत्यो भवतीति । अत्रिच ज्ञेयत त्वत् विद्यामाय मन्मूर्ध-
मसीकोमादानम् । 'यत्' ब्रह्म वेदास्तेषु 'पूर्वाभिनन्दैकरस-
बोधः' इति विद्वदिन, तद् ब्रह्माहमस्मीति अहमन् बोधो
परमार्थः 'हताकृत्यः' हतासी भवतीत्यर्थः । यद् भूति ।

"आनासतेन हतास हताकृत्यस्य योनिः ।

वेदास्ति विद्वत्प्राज्ञमन्मूर्धमसीकोमादानम्" इति ।

विद्वतिः समाप्तम् ।

नारायणेन उचिता श्रीवस्तुविनिवेदः ।

शुद्धार्थप्राप्त-परम-होर्ध्वमसीकोमादानम् ॥ १ ॥

अविद्यामन्मूर्धमसीकोमादानम्-वस्तु ।

ब्रह्माहमस्मीति हताकृत्यो मन्मूर्धमसीकोमादानम् ॥ २ ॥

इति परमार्थसौख्यमिषदो श्रीवस्तु मन्मूर्धमसीकोमादानम् ॥ २७ ॥

श्रीं आवालीपनिषत् अन्त परम-ब्रह्म विद्यामायः ।

अन्त-वस्तुविनिवेदो मन्मूर्धमसीकोमादानम् ॥ १ ॥

चेन्न देवानां दिव्यजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुम्भेन्न देवानां दिव्यजन
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ; तस्मात् यत् क्षयन
वच्छति तदेव मम्येत, तदविमुक्तमेव ; इदं
वै कुम्भेन्न देवानां दिव्यजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् ।

अत्र हि सन्तोः प्राप्तेयूक्तमस्यापि कदाचिदर्थं

परमहंसोपनिषदि योनिना परमहंसानां सारं लिखी
कृते । इदानीं तावदेव परमहंसेनामा कथं वेद्यः । तदुपा-
यना च कश्चिन् देवे कश्चिन् देवमाने कर्तव्यः । कीदृशं च
वच्छति परमहंसाधिपतः ? तद्वीक्ष्यते कथं विधिः ? किं
वा वाच्यम् ? किं वाच्यं ? कुतो वाच्यं वाच्यम्, प्रश्नः ?
ते च वाच्यविशेषः । कथं वा देव तावदेव ? इति चाहुं
सत्यज्ञान-नामक-ब्रह्मज्ञ-बुद्धीवन्तानामपि विचारयते, तदव-
तिष्ठति । आत्मविद्या कथं वाच्यमर्थनाशी, 'आत्म'
परमहंसः । किं वाच्यमर्थनाश, अद्वयमिति । यतो योऽनं कुम्भ-
येव कथं देवानामपि देवदूताणां च देवोपमद्वयं, तत्
वाच्यमर्थं । वाच्यमर्थं कथयति, अविमुक्तं वै कुम्भेन्न-
मिति । अविमुक्तं नास्ति कदाचिन् कुम्भेन्न देवे,
वाच्येन विधिना योनिना, अविमुक्तं कुम्भेन्न देवाना-
मिति, देवे बुद्ध्यादेमधिपतः सर्वेषां वाच्यमिति कथं वाच्य-
मिति विधिः अद्वयमर्थं तद्वीक्ष्यते ।

वाच्यमर्थं च देवोपमद्वयमर्थं, अत्र योनिः । 'आत्म'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनाभादसूरीमुत्पा मोघोभवति ;
तस्मादविमुक्तमेव निवेदेत , अविमुक्त न विमु-
क्तेत् , एवमेवेतद् याच्यवक्यम् । ॥ १ ॥

अथ हैनमिति, यत्प्रश्नं याच्यवक्यम्, य एपी-
ऽनेनोऽप्यस्य आत्मा, त अथ मह विज्ञानीया-
मिति । न चोपात्तं याच्यवक्यम् सोऽविमुक्त
उपास्यः, य एपीऽनेनोऽप्यस्य आत्मा, सोऽवि-
मुक्ते प्रतिष्ठित इति ।

यद्यपि एतस्मिन् वीज 'व्याचष्टे' शब्दोऽर्पितश्च लक्ष्यमिति ।
'असौ अस्मात्' चोक्ते 'मोघो मोघवान्' । अस्मात्माह,
तस्मादिति । परमेश्वर इति । एवमेवेतद् देवान्तरं विवे-
निवेदेति अत्रोक्ते न चोपपत्त्या एतत् याच्य अविमुक्त न
विमुक्तेति । याच्यवक्येति अस्मिन् एवमेवेतद् याच्य
वक्येति ॥ १ ॥

अस्मिन् एवमेवेति अस्मिन् विद्वत्पुत्रे अस्मात् देवताविर-
त्याह अथ हैनमिति । अथ हि एवदारप्यस्य एव अवि-
मुक्त इति, याच्यवक्यम् अस्मात्मा अत्र च अत्र , अत्र
अत्र च अत्र , अत्र च अत्र इति चेत् । अस्मात्मा अत्र विवेक-
दुर्बोध-प्रत्ययान्तरं , अस्मिन् अत्र च अत्र । अत्र
विद्वत्पुत्रे अत्र च अत्र , अत्र च अत्र इति । अत्र च अत्र
इति प्रतिष्ठित इति । अ अस्मात् परम विद्वत्पुत्रे अविमुक्त
इति प्रतिष्ठित इति ।

सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वर-
णादां नाश्याश्च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै
वरणा, का च नाशीति । सर्वानिन्द्रिय कृतान्
क्षीयान् वारयतीति , तेन वरणा भवतीति ।
सर्वानिन्द्रिय कृतान् पापान् नाशयतीति ; तेन
नाशी भवतीति ।

कृतमहास्यं स्थानं भवतीति । भुवोर्लोकास्य
च यः सन्धिः स एष द्यौर्लोकास्य परस्य च सन्धि-
भवतीति ।

इदानीं पाद्याग्निं वृण्वति च इति । वरणा वरणाया
नाश्याचेति । यत् स्थानं,

“यदी वरणयोर्लोके पञ्चमीय मरुतान् ।

याना मरुतमिच्छन्ति का वरा इतरे जना ” इति ।

वरणा नाशी मरुद्वी वरति निमित्तं वृण्वति, का वै इति ।
यत्तत् निर्वचनेनोक्तमिति, सर्वमिति ।

स्वीतं पुराणं पवित्रं त्रिमुक्तमविमुक्तं प्रातम् अक्षय्यायां
आमिषायेवामिमुक्तं सान्नं वृण्वति, कृतमहास्येति । ‘व’ पुनः,
यत्तद्वरादपामिमुक्तं चि पात्रमिति वरः, इतरो विदि
त्वाभिप्रायः प्रादः, भुवोर्लोकास्य चेति । भुवोर्लोकास्य च यः
सन्धिः पूर्वाप्य, तद्विमुक्तं कृतमिति । मरुतान्,

“इह मरुतवी कदा विदुः का वपुः कदी ।

लोकोर्लोके जनागस्तु यस्य वेद स वेदवित्” इति ।

नामाद्यश्च कृतान्, तेन ततः पूर्वमग्निं भूयसे चामिमुक्तं

मिति प्रैशङ् । भू-ज्ञान-वर्धने यच्चित्तं निमित्तानामाह । स
 दय इति । 'और्तोवर्ध' श्रुतीवत्तु अर्तव्यं वास्तव्यं यं यत् परो
 दिव्यो भवतिर्दिव्यरे, सत्यं च यत् सत्यं यच्चि । श्रुत्यमूला
 दर्शना श्रुतीक, सत्वादादात्म्यं च सत्यतोय । अनेन
 शरीरेऽपि सत्त्वान्तु सचिदीश्रीःश्रीः सुचितम् । तदुक्तं तत्र
 सुचि,—

“अज्ञानं वै दुष्टं शक्तिं त्वमेव देव्यशक्तिता ।

पानास भूषण श्रीशारदादेव्यै दीप मागण ॥ १ ॥

આનંદલાભી રાજા મહેં પિયદામધે અવનિહતા ।

पदीऽप्यसु तत्र पीडा पादीदं मिलन मुक्तम् ॥ ३ ॥

सातुआ सुसं विदि नितन सर्व कथये ।

तथा तन्वातनद्यादिं पृथगेवै रघातकम् ॥ ३ ॥

प्राज्ञः पटिपन्नं प्राज्ञं भवति नृप ।

सुलोक नामिमाभ्यै तु सुवलीक लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥

महर्षिः स्वर्गं विद्यान् स्वर्गं विद्यान् ।

[illegible]

मन्त्रादीनां पदार्थस्य भूतानां च स्वरूपं ।

अधिकारों के अधिकारी विद्यमान होने के बाद ही कार्य शुरू हो सकेगा।

दुनियाँ में सैकड़ों सैकड़ों जगहों में बिद्वानपण ।

निषवयोर्दुर्गामि तु दक्षिणे कथमाद्युः । ७ ।

रमणीय वातावरण। सर्वोच्च सुखदायक ।

सुगदीय शिरः गच्छेत्तु यदीयं विनाशितम् ॥ ५ ॥

अस्मिन् महात्मनि जिते कस्यु मायै सत्यसु अस्मिन् ।

समस्तानां मातृसन्निधौ तु यः सति तिष्ठति ॥ ६ ॥

नमः शिवाय नमो भगवते वासुदेवाय ।

पौनोदय सदा भूवे श्रीरे पौनोद यमय ॥ १० ॥

एतदे सन्निं सन्धां तद्वनिद् उपासते इति,
सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं आगमा-
चष्टे यो नैतदेवं वेद ॥ २ ॥

सुरोदधिः प्रेक्षमन्तो मन्वायां हतघागरः ।

रसोदधिं रसे निघ्नान्तीभिरे दधितानरन् ॥ ११ ॥

आहूद सन्ध्यायाग्ने कर्मोदं युक्त-संश्लिप्तम् ।

नादयन्ते शिलाः सुखीं विन्दुयन्ते च घनमाः ॥ १२ ॥

सोचन्माया कुचीं प्रेयो हृदये च कुचं धृतः ।

कण्डुदेवि युवं विद्यात् युक्तः कर्मो व्यधस्ति ॥ १३ ॥

कर्मिष्ठानि विरतीं मन्दो हृदि राहुः शिलाः धृतः ।

वायुस्थानि शिलाः केतुः मरुते कच-मण्डपम् ॥ १४ ॥

विमलश्च दमाष्टानमापाद् लस मण्डपम् ॥ इति ।

तेन युक्तीकं परलीकरी, यन्त्रिः ।

तत्तु सन्धादि कर्मोदोन्मत्तं वेदितम् । कर्मो द्वाष्टयम् । एत
कच, एतदे कर्मिष्ठं सन्धादिति । एतदिति द्विधाविधिवत्तम्,
यन्त्रि एतदेवमित्येतदुपासनं कुर्वन्ति । तत्रैव परमं यन्त्रि-
भोगीयं द्वाष्टयम् । सन्धादि सन्धादिति । सन्धा कर्मोद-
युक्तं द्वाष्टयम् । तदुक्तं योसायाह,—

“आवासर्गं कल्पाने कर्मोदं कर्मोदोदधिः ।

तद्वान् सर्वेष्टु वेदेष्टु द्वाष्टयम् निजानतम् ॥ इति ।

उपास्य इति, च इति । ‘स’ यस्या ‘सविमुक्तं’ वाच्यम् ।
शिला ‘सविमुक्तं’ भुज्यते ‘कचम्,’ योऽहं दमाष्टया वेदितः ।
इति कर्मोद-कर्मोदः ।

उपास्ययानि कर्मोदः, सोऽविमुक्तमिति । ‘यो वा’ कच-

अथ हैनं ब्रह्मचारिणं ज्ञानं, किं ज्ञानीना-
मृतत्वं ब्रूहीति । संहोवाच याज्ञवल्क्याः । ज्ञान-
रुद्धिरेवेत्येतान्येव ह वा असृजतस्य नामाग्नि, एतैर्ह
वा असृजो भवतीति, एवमेवेतद् याज्ञवल्क्याः ॥३॥

‘एतद्’ अग्नीषोषधनम् ‘एवम्’ अग्निब्रह्मविष्णुशिवरूपं ‘वेद’
ज्ञानाति, यः ‘अग्निब्रह्म’ निरुक्तमर्थं ज्ञानम् ‘चावटे’ विधेयः
उपदेष्टुं ज्ञाने भवति ॥ २ ॥

अथज्ञानवशात्मानं ज्ञानं दिव्यविदुषादत्ताः उपमाधि-
चारिणः अग्नीषोषं पुन्यनिष्केशाश्च, अथ हैनं ब्रह्मचारिण
इति । ‘ज्ञानं’ पञ्चभूतः ‘किं ज्ञानी’ वैत ज्ञानीयेन ‘असृजत’
मीलं सत्त्वं दृष्टिद्वारा मन्त्रयतीति तद् ज्ञानं वदेति शेषः ।
ब्रूहीति वाटे कावन् । यथाविष्णुब्रह्मरूपमिति, ज्ञानरुद्धिरेवे-
तीति ।

“एवंपटिर्लोक-पुत्रश्च मोहनसंस्तुयेन च ।

एव मे दे नामस्यै दे मत्त विद् दधमेव च ॥

मीदुष्य चतुष्पाद्य एतदि मत्तवद्विषम्” ॥

नमस्यै एवंपटि, एव पटि, मीमशुक्तश्च यः मोमेज्जहो,
मोहज्जहो नमस्यै एवंपटिरेवंपटि, ततो दिव्यवय, मत्तवत्-
त्वमिति मत्तवयो एवंपटिं यदुर्निष्टम्, “एवंपटिं दधेन्
कावन्” इति स्मृतेः । ‘एवम्’ अग्निब्रह्मा आत्मा अकृता भवती-
त्यर्थः । ‘मोहज्जहो’ इति वा स्मृतेः मत्त-ज्ञानान्मु केवमस्य-
निवदाभासमेव मत्तवद्विषमुच्यते । तत्र वैतुष्पाद्य, एतामेव
च च, इति ॥

‘असृजत’ ब्रह्मच ‘हैनं’ ज्ञानं, ‘इति’ वाक्यप्रमाणी । एव

अथ हैनं चमयी वैदेही वाज्ञवल्गायुपसर्गे-
ल्योवाच, भगवन् । सत्यासं ब्रूहीति स होवाच
वाज्ञवल्गाः, ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य यज्ञी भवेत्,
यज्ञी भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रवर्जेत् ।

मैत्रेयः प्राश्नयन्नेति ब्रह्मचारिणामङ्गीकारवाक्यम् । याज्ञ-
वल्क्य इति वाटे वाज्ञवल्गो यदाह, एवमैवेदिति श्रुते
येन । १ ।

यस्य सत्याभिप्रायेण चरितुं योवाचनं दातुं शक्तिः, सत्या-
यज्ञात्कारपरिषद् न लोपति कुर्महदिदमब्राह्मणं कलक इत्येति,
अथेति । पित्रभ्यामृष्ये वैदेह इति नियमश्च । 'अथममेव'
कर्मोपवाक्येति विनयपदमेवाप्येन । यमत्वापि सत्यासं
भवतु त्विदं यज्ञासीति ब्रह्मर्षेणैव भगवन्नेति समीपवन् ।
'मत्वाच' कथायादधिकार, तद्विहितः । यज्ञो विदितान्मिच्छा-
व्यमिच्छीतमयसादौ समसमायमाह, च होवाचेति । ब्रह्मचर्ये
परिसमाप्येति, यस्याः पश्येति वैदिक 'अथेवमभिरुच्यते'
यादौमुनेति, अन्त्येन चमयमात्रे पित्राष्टपत्यस्यकरणात् ।
यन्मैत्रेयैति, "तस्या इति विहितम्" इति यद्विहितमस्य
नियमस्यात् । अतएव श्रुतिः,

"अथयवमयाज्ञस्य मनो लोपे विधेयमेव" इति ।

तथा । "अथोत्प्रेदी यपहन्तु ब्रह्मचर्यवर्दीन्मिच्छान् ।

यस्याः तु यज्ञोत्प्रेदी न स हृत्वांस्तु यावदा" इति च ।

"आयानं यमस्य चान् निर्वेदिति विनयः ।

याज्ञवल्गा यदादौ च यज्ञोत्प्रेदि विमुच्यते" ।

यदि विसर्गा, ब्रह्मचर्यादिव मन्त्रजेत,
यथाहं वनादा । अथ पुनश्चतुर्ती वा तृती वाक्का
तकी वा अक्षुब्धाम्बिरजमिक्षी वा तद्दहरेव
विरजित् तद्दहरेव मन्त्रजेत ।

सर्वेभ्यः प्राश्नायत्वामेवेष्टि कुर्वन्ति । लट्प्रसङ्गात्

इति श्रुतेष्टान्तरमात्रेणैव तान्त्रिकान्तरमात्रेण चैव निमित्तैः
वाच्यते । तन्त्रिकान्तरमात्रेणैव तान्त्रिकान्तरमात्रेण चैव निमित्तैः ।

[illegible]

संज्ञासंविधिभाष्य मदीक दलि । अमुक साधुमनासि ।

“ब्रह्माह्मं ब्रह्मसमाधिना ब्रह्मसमाधिना ॥”

સાચા અર્થમાં સદાની સ્વચ્છતાની માન્યતા એ જ સત્ય છે.

आयुष्ये ह्यस्य कुक्ष्यादिति सूचयति, अमुतया च कुक्षादिति ।

न, कुर्व्यादाम्नेदीमेव कुर्व्यात्; अग्निहे वै प्राचः
प्राचमेव तथा करोति । तैषातवीयामेव कुर्व्यात्;
एतमेव अतो भातवी यदुत सप्त रशस्तम इति ।
अथ ते योनि कर्त्तव्यो यतो जात प्राचा-

तदिं हि कुर्व्यात्त प्राच आग्नेयेमेव कुर्व्यादिति । प्रजापतये
एवमप्राच अग्नेये स्य सुत विवर्धमानोति प्रयोगः । अग्नेवेदि
अग्ने हेतु अग्निहे वै प्राच इति । प्रजापतीष्टिस्तु मन
मान मनसीष प्राच यत् कवीदात् सुचय दृष्टासीत् आग्नेये
तदीयदादनात् । अग्नेवेहे मानर्धमात्र, प्राचमेव तथा
करोतीति । यत् मानसीत् मन यत् मनसीत् मर्दिष्टिवापि,
तत् विवर्ध एवाम्नेया स्य विध्यति ।

ततोऽपि त वीर्यमात्र, तैषातवीयमेव कर्त्तव्यमिति ।
अथात्र वैद्व्या भातव रसकर्मण इव वैद्वीयया तैषातवीयं
इति, तथा ऐन्द्री वैद्यो रसदशक्याम् कुर्वीदातो इति,
तत् तद्युज विद वैद्वित यद्यविद्वत्, सर्वसदानात् इत्त
समासाभिचारः । तदुक्तं मतपञ्चम्यादने,

“हे मरुते भूमी वा दद्यात् वा यजता ददेत्” इति ।

तथा आत्मर्धमात्र, एतमेव अतो भातव इति, यदेते
इति वीर्यः । हि ते प्राचमेवाया तान् यदुत निवृत्त दर्वयति,
यदुत सप्त रशस्तम इति । द्विविधा अति द्विविधा रस
अनया यदेते रसर्धः । द्विविधमिदमेव यदीतमभिद
वीर्यत् दृष्टव्यम् ।

प्राचापेनाग्नेरुपपत्तिः यमावीय सप्तम मान्धमात्र, यत्
ते जानिषितीति । ‘अथ’ वाच्यं ‘हे’ तत् अग्ने, ‘जानि’ उत्पत्ति

दरोचयः । त प्राच जासन्नमे । चारीह, चया
भी चरैव रयिम् इत्यनेन मन्त्रेणान्निमाजिघेत् ।
एव ह वा चमेदोन्मिर्ः प्राच प्राच मच
स्त्राहेत्येवमेतदाह । याम्नादन्निमाह्वय पूर्ववद्-
न्निमाप्रापदेत् ।

यद्यस्मिं न विन्देदपु जुहुयात् ; चापी वै

स्मानम्, "चारीरमि" इति जुह्वितुमशक्यं । 'चलित' च-
र्माधीन समग्र चारीरमि इति वचनात् वचनं "तदस्य
मासम्" इत्यधिकृत्य चारीरमिचकार्येण चम् । चमे प्राच
चान्तिमे समाचम्याह, यत इति । अतः चम् यत' वाक्यात्
'चरोचया' इतिहीनी, दीमिच्छावद्यमे, यिहु सरोमेतिव पुत्र ,
मेव हे जासन्नमिच्छामिति सम्भवे । त प्राच चारीनि जासन्
चमे । 'चारीह' सत्यवाचकटी अत्र सत्त्वकमाधिदैवार्थः ।
चय सत्यमाविष्ट' इत्येव न' चम्याह कुत्रे 'चयि' धनम् पिपासं
वर्धय पीयषेति । पुत्रादिमेवमेव सार्वनामना व्याचष्टे एव
ह वा इति । अतीत्य वादं व्याचष्टे, प्राच वाच्येति । एतच्चम्य
हृदयमिदं इति मन्त्राद्वाहेत्येवमेव 'चाह' इतिवादयति ।

यद्यप्यस्मिन् च्यात्, तदा दन्तनभिजायात् किं चार्थम् ?
यत चाह, याम्नादिति । पूर्वम् चय हे इति मन्त्रेण ,
चम्यापि याम्नादीचम्यपुत्री दीमिच्छावर्धय, सत्यवाचने
त्यादिनापि बीजम् ।

अतः सत्यवाचने यदि याम्नादीया च्यात् तदा नदध
रति । निवृत्त विद्यायात् तज्जातय चाम्नाजामात् किं

सर्वा देवताः ; सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्त्राहेति इत्या, उडूत्य प्राचीयान् साम्यं हविर-
नामयं मोचमन्तः तस्यैव यदेत, एतद् अद्भ्यै-
द्वयाभितव्यम्, एवमेवैतद् भगवन्निति वै याज्ञ-
वल्क्याः ॥ ४ ॥

अथ हेनमन्त्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, पृथ्वामि
त्वा याज्ञवल्क्य ! अथज्ञोऽवतीती कथं त्राह्यम्

याज्ञैः । अत आह, यद्यपि न विन्देदिति । याज्ञी वा
इति । “याज्ञी वा इदमन्त्रं याज्ञम्” इति सूत्रेणा सर्वदेवता-
कारणत्वात् याज्ञैश्च न कारणाभ्यातिरेकादाय एव सर्वा
देवताः । तत्र मन्त्रं सर्वाभ्य इति ।

इति द्वैतश्च इतिवर्तिमाह, इत्येति । ‘उडूत्य’ पाराद्
यतीत्या ‘प्राचीयान्’ मुञ्चीत, ‘साम्यम्’ साम्यसहितं ‘हवि’
शब्दम् । यज्ञाश्वस्य जलपाह, यनामयं मोचमन्त्र इति ।
मन्त्राभ्यो निष्कृष्ट मोचोपाय इत्यर्थः । तत्र समाशमाह-
त्येव यदेदिति । वेदमयी एव यज्ञाश्वसनात्मन्यर्थं मोचमन्त्र
इत्येव ‘यदेव’ यदतीत्यर्थः । येदिति कश्चिद् पाठः । एतद्
अद्भ्यैति । ‘एतन्’ यज्ञाश्वस्यनमस्तु यज्ञं यातव्यं तद्भगवति-
र्हैतुव्याद्, अत एव यज्ञाश्वस्यत्वाद् अद्भ्यैति यज्ञाश्विन श्व-
हवन्ति । एतद्व्याश्विनव्यविति । मोक्षार्थेति, ‘एतन्’ यज्ञाश्व-
स्यम् यथाश्वम् यज्ञीत्यस्य “स्तमेमेवे च यज्ञाश्वान्” इति
सुत्रे । एवमेवैतदिमादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अपनीतव्याग्ने त्राह्य-अन्वेत अथपूर्वकं निराकरोति, यम

इति । स दीवान् याज्ञवल्क्यः, बृहमेवास्मि तद्
यज्ञोपवीतं य आम्ना प्राग्वाभिमार्गं विधिः परि-
त्रावकानाम् ।

दीराध्वाने वा चमायके वा अर्घां प्रमिञ्चि
वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा ।

ऐनञ्जितिरिति । यत् यज्ञोपवीतं निमित्तत्वं आह, य आर्धेति ।
आवध्वाने एवं याज्ञवल्क्यमर्थमनुमितिर्वा । तदुक्तं याज्ञ-
वल्क्ये,—

“ध्वानेन हि कम्पुना कान्तं यज्ञोपवीतं” इति ।

महा निषण्णं याज्ञोवादिनि पूर्वजिह्वद्वयवति, याज्ञान-
येति । आयननदूतादयमे विधिः, आचम्य अग्निमात्राध्वये
इति पूर्वपाठश्च । याज्ञभावे अन्तर्मेवोपसद्वति अथ
विधिः परित्रावकानामिति । एव परित्रावका अन्तर्मेवार्थः ।

एव विधिः यज्ञवल्क्यदिप्रति, दीराध्वाने विद्यादिना ।
वायव्यं पश्चिमं मधुचक्षुः । अन्तर्मेव यज्ञं यथाधिकारम् अहम्
हस्तादिविधिः । ते चोक्ता अग्निमपुराणे,—

“अनागुप्तो मनेषसु अन्तर्मेवहृदादिभिः ।

दुर्धितिज्यैर्महापोमे वीजितो वा मनेषु च ॥ १ ॥

अथ देवविनायक्यं कर्त्तुं प्राते महाभाति ।

अष्टाङ्गनी च अर्वाहं महाकम जिह्वेभ्यो अत्र

अग्निदेवकलन दीप्तं अग्नेयवसानं तपो ।

अनाथ दीपरात्रिं च अमी पञ्चमेव वा ॥ २ ॥

मर्त्योऽपहृत्य वापि ह्यवर्त्तन्ति सादरात् ।

मयानं च महाप्राणं देवताम अग्नेतु वा ॥ ३ ॥

अथ परिव्राद्भिवर्षवासा मुखोऽपरिच्छः
 शुचिरद्वोषी भैषयी ब्रह्मभूयाय भवतीति ।
 यथातुरः स्थान्मनसा वाचा सज्यसेत् ।

उक्तान् अनुवादीकान् भाष्यज्ञो भवेत् अपि ।

अथाप्यथ यथा फले दिव्यान् भोगान् समष्टुर्न ॥३॥

एतेषामधिकारस्तु भाष्ये धर्मभन्तु ।

मन्वावामय भारीया धर्मवर्षेणु कर्षदा' ३ ५ ३ इति ।

वीराध्याने धर्मिपुराणे धर्ममुद्रम्,—

“तसु शास्त्रमनुष्ठुय वीर्यवान् वाहिनीं दृष्टि ।

अनुष्टुं वर्षेते गुरुः न शर्माय निवर्षेते ।

वीराध्यायः च वीराध्या वीरध्यात इति हिता” इति ।

अध्यायः प्रदीप्यपरीतः ।

अनामके धर्ममुद्रा धर्मिपुराणे,—

‘यथा धर्मध्यायि तु धर्म मे कले द्यौःकलामो धर्मो न धर्मः ।

महाधर्मो धर्मि रजोति गोपते अनामके धर्मः धर्मध्यायः इति” ।

इति ।

धर्मध्यायः धर्मि धर्मिध्यायि या धर्ममुद्रम् ।

महाध्यायने ब्रह्मध्यायने धर्ममाह,—

“महाध्यायनं वासा तु धर्मध्यायः निधितीपति ।

धापितः सत्य धर्मध्यायः सत्य धर्मध्यायः च सा” इति ।

अनुवादीकमुद्रा ब्रह्म परिव्राजमाह, अथ परिव्राजतिः

विषये वैरिणादिना तत्र ध्यायिध्यायने धर्मो धर्मः च विष

ध्यायः ‘धर्मः’ सुष्ठुतयिना । धर्मध्यायः धर्मि धर्मि धर्मि ।

अपरिच्छ इति, धर्मध्यायः धर्मध्यायः सत्य न धर्मध्यायः ।

‘धर्मि’ धर्मध्यायः धर्मध्यायः ‘धर्मध्यायः’ धर्मध्यायः धर्मध्यायः

एष पन्था ब्रह्मसा जानुषितः तिमैवेति
सुशान्ती ब्रह्म विदित्वेवमेवैष मगधन् वास-
वसुता । ॥ ५ ॥

तत्र परमहंसा नाम संवत्सरादधि-श्रेष्ठकैनु-
दुर्वासा-कम्पु-विदाय-जडभरत-इत्यादि रैवतक-
प्रभृतयोऽव्यक्तसिद्धा अम्यतापारा अनुमता
अन्तर्गतवदाचरन्तः ।

निमित्तं कामसमवायनम् ब्रह्मभावः कारिणीत्यम् । 'महामुखाय' ब्रह्मभावाय 'महति' अन्वयः । कारिणानामन्वयादिना पूर्णं ब्रह्मसमाप्तम् । आतुरसमाय निमित्ताह, यदिति । कारं ब्रह्मोक्तं कामसमाहितं कामसमाभावात् ।

समवाच्यमागेषा कश्चित्तल गङ्गा विद्यालयोऽस्ति, एष पञ्चा
 दतिः । 'सङ्ख्या' निरिच्छिता 'ह' लक्षितौ 'सङ्ख्या' बोधित
 'वि' मर्त्तव्य 'यति' वाञ्छेति, सङ्ख्यायौ 'सङ्ख्या' मङ्गला
 मन्दाप्य, सङ्ख्यायुः । 'वि' सङ्ख्यायौ 'यति' सङ्ख्या
 समानौ, एवमेव 'य' सङ्ख्या । सङ्ख्यायुऽस्ति सङ्ख्यायुऽस्ति
 सङ्ख्यायुः । सङ्ख्यायुऽस्ति सङ्ख्यायुऽस्ति सङ्ख्यायुऽस्ति
 सङ्ख्यायुः ३ ३ ३

समस्तस्य सर्वदाय एव नास्तीति विनिश्चय इति सामान्य
दाय दूरीयति, यजेति । संनैवेद्यदयोः दूरीयत्वविद्या ।
सर्वव्यापकं योजयेत् । अयं सर्वव्याप्य इति सर्वव्याप-
कत्वात् । अयं सर्वव्याप्य इति सर्वव्याप्यत्वात् । अयं सर्वव्याप्य
इति सर्वव्याप्यत्वात् । अयं सर्वव्याप्य इति सर्वव्याप्यत्वात् ।

विदण्डं कमण्डलुं शिवं सत्पवित्रं पारं
विष्णुं यक्षीपवीरसु, इत्येतत् सर्वं भूखादित्यम्,
परिलम्भात्मानमभिप्रेतम् ।

यथा-जातसुपथरो निर्वन्धो निम्बरिषः
तत्तद् ब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्यग्ः शुद्धमानसः
प्राचीमभ्यारण्यं ययोऽप्यसौ विमुक्तो भैक्षमा-
चरन् उदर-पात्रेषु खाभाक्षामयोः समो भूत्वा
शून्यागार-दैवसुह-हृष-कूट-रत्नीक-हृषमूल-कु-
लावशाखा-मिश्रोवसुह-नदी-सुलिन-गिरिकुडर-
सन्दर-कोटर-निर्वर-स्वरिडनिपु-तैल्यनिकेतवास्तु
तस्यो निर्वैमः शुद्धभान-परमचोदध्यात्मनिदी-

अमरकाचारः । उदेराह, उदरानदिति । अत्रो दलानेपथ
मदिरा श्री शिवेनवादि ।

विदण्डो यदा वर्यसर्व परीमभितितति, तदा उदेरा
दीना वा प्रतिपत्ति + यत्त वाह, विदण्डमिति । अत्रोत्ता
दण्डान्ता समाचार पाठ्यादि 'अमरविश्व' वर्योचित दक्षम ।
अन्तारात् कुपितक अमर विनिहायचोपायान् अन्ता कीवीच
आननतायुचयान्ता अदवम् ।

'अमागार्तकवचर.' अमागार्तो निर्देष्टः तन्नामकं अत्रो
अर्तो 'अमर' कुपित 'अपीलकाने' 'विदण्डो वर्यसर्व
मन्दीभूते दिगन्तरे' अन्तादि वृत्तुते अत्रो 'विमुक्त' अमरि
वम्, अन्ता कीवीच । अन्ता अन्तायाह, अन्तीति । 'अन्ता'

ऽगुभक्ष्यो-निर्मूलनपरः सद्भासिनं देहत्वात्
करोति, स परमहंसो नाम, परमहंसो
नामेति ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदे जायान्तीधनिघण्टु समाप्ता ॥ २८ ॥

कैवल्योद्यनिघण्टु ।

श्रीं अथात्रज्जायन्ती भयवन्ती
परमेष्ठिनमुपसमैस्त्र्योकाय ।

जज्ञः, तद्विभक्त्यपरः । अद्यमेति, यथकामुपपन्नप्रधानम् ।
अथात्रमेव देहत्वात् करोति न पौरुषाभावादिना । स परम
हंसो नाम सविह भेति कण्ठात्, दिव्यं च समाह्वयः ।

नाथायनेन कथिता नृनि ज्ञानोपपत्तिनिना ।

अथवा यद् वाङ्मनसा ज्ञानात्तत्र परैस्त्र्योका ।

इत्यथर्ववेदे जायान्तीधनिघण्टु द्वौषिष्ठा सम्पूर्णा ॥ २८ ॥

श्रीं कैवल्योद्यनिघण्टु सप्त अथर्वद्विध सम्पूर्णा ।

यद्यद्व्याख्ययत्तमो ज्ञाने अथर्वद्विधनिना ॥ २ ॥

कथनोपदेष्ट प्रकरणात्वात् जायान्ति अतर्हद्विध सप्त सप्त
साधनलीन विनिर्मुक्तम्, तत् किं साधनम् ? इत्यनेनाद्या
शेतिहास तत् कैवल्योद्यनिघण्टु परार्थने, अथात्रजायन्ती इति ।
अथानुपपन्नम् अथवाज्ञानेन वाङ्मनसा । परमेष्ठिनं
तीति 'परमेष्ठि' इत्यादि ।

यधीहि भयवन् प्रज्ञविद्यां वरिष्ठां
 सदा सति, सिध्यमानां निष्पृष्टाम् ।
 यथा विद्यात् सर्वेषां व्यपोह्य
 पराजयं पुनश्च दाति विद्यान् ॥ १ ॥
 तन्मै स जीवाय जितानहय
 यथा-भक्ति ध्यान-दीप्ताद्वैदि ॥
 न कर्मणा न प्रज्ञया धनेन
 ह्यार्थैर्नैके यमस्तत्त्वमानशु ॥ २ ॥
 परेषु नाय निश्चित मुखाया
 विभ्राजते यदातयो विरागि ।
 विद्वान्-विद्यान्-सुनिश्चितायां
 सद्भासयोगाद्-यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

यधीहि राजादि विद्वानित्यन्त एधी मन्त्रः । एतदादयः
 सत उत्तमन्त्राः , सतयतयोऽनुष्टुभः , पुनर्धीहि सार्धानि
 वृत्तानि , एतादृशतद्विषयमिति । अथ एतादृशतद्विषयः
 किलोय एतत् । तत्र यथातद्विषयः एतद्विषयः । सदा
 सति' सतुभिः । वरिष्ठां वरिष्ठां वरिष्ठां । 'यधीहि'
 यधीहिनेन 'सर्वेषां' सर्वेषां 'व्यपोह्य' विद्याद्वय 'दाति'
 दातीति । कतिपयैतीति पाठः । 'यधीहि' आनीहि । 'यधी-
 हीति ह्य' पाठः । 'यधी' मुखा ।

परेषु नाय निश्चित मुखाया विराजते इति परेषु योनि विराजते ॥
 'मुखायाम्' यथातद्विषयः ।

र्त्वि ब्रह्मलोकेषु परान्तकाद्यै
 परासता परिमुञ्चन्ति सर्वे ।
 निविष्ट देगे च सुखामनस्य
 मुचि समधीन निर गरीर ॥ ४ ॥
 अन्त्यायमस्य सकलेन्द्रियादि
 निरुध्य भक्त्या समुद्य प्रवृत्त्य ।
 इत्थमुच्छरीर्य विरज विशुद्ध
 विविक्त मय विपद् विमोक्षम् ॥ ५ ॥
 अचिन्त्य मन्त्रज्ञ मनसाह्वय
 विप्र प्रदानामसूत ब्रह्मवीरिणम् ।
 समादि मध्यान्ध विहीनमेव
 विभु विज्ञानन्द गरुड समुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एता सदाय परमेश्वर प्रभु
 विमोक्षक नीलकण्ठ प्रदानम् ॥

‘परान्तकाद्यै’ अन्त्यायमस्ये ।

“ब्रह्मणा सद्य मुच्यन्ते एवात्रै दुःखमर्थैरे” इति श्रुते ।

सवसप्रवीणादिशुद्धम् तत्र दुःखार्जितस्य ब्रह्मात्मन्यत्र
 योगस्यवस्थाय, निविष्ट इति । समानि वीर्य विर क्रीडादि
 कथं च समधीन निर गरीर । आप इति चोदात्मन्यत्र
 इत्य । एता वीरा यथा तत्समधीन तादृश विरी यजिन
 इत् समधीन विर, तादृश एतेषु यथा च शब्देति च ।

अन्त्यायम’ शत्रुपीडन, ‘ब्रह्मवीरिणि’ वेदधारण

ध्यात्वा मुनिर्व्यकुलि भूतयोनिं

समस्त-सार्त्विं तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सीऽद्धरः परमः स्रष्टा ।

स एव विश्वः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।

स एव सर्वं यदूर्तं वसु भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं भूत-मृत्योर्नि नाशः पश्चाद्विमुक्तये ॥ ८ ॥

सर्वभूतस्य-मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

सम्यग्दर्शन् ब्रह्म परमं वाति नान्येन हेतुना ॥ ९ ॥

मात्मानमरन्धिं हत्वा प्रपञ्चोत्तरारविम् ।

ज्ञान-निर्मलमाभ्यासात् तर्प्य दहति पण्डितः ॥ १० ॥

स एव माया-परिमीहितात्मा

गणैरमास्याय करोति सर्वम् ।

स्त्रियश्च तानादि-विचित्रभोगैः

स एव जायते पण्डितमिति ॥ ११ ॥

सर्पे स जीवः सुख-दुःख-भोगा

समाख्यायते पण्डित जीव-बोके ।

‘समस्त-सार्त्विं सर्वभूतविषयम् । दशासनात् सार्त्विगण्यन्ता-
‘तमः ।

‘सेन्द्रः’ यः सन्द्रः, सान्द्रः सन्धिः ।

‘स्रष्टा’ स्रज्जयति स्रज्जयति ।

‘सनातनम्’ सनातनम् सन्निवि जीवजीवे सुख दुःख-भोगा

सुषुप्तिकाशे सत्यमे विनीमे

तमोऽभिभूत सुखरूपमिति ॥ १३ ॥

पुनश्च चन्द्रान्तर कर्म योगात्

स एव जीव सतिप्रति प्रसुप्तः ।

सुरस्ये कीदृशे सद्य जीव

तत सुजात सखल विचित्रम् ॥ १४ ॥

आधार मानन्द मखण्ड बोध

यस्मिन् सद्य याति सुरस्यस्य ।

एतस्माच्छायते प्राची मन सर्वेन्द्रियाणि च ।

एव वायुर्गोतिरापस पृथ्वी विज्जस्य धारिणी ॥ १५ ॥

यत् पर ब्रह्म सर्वज्ञा विज्जस्यायतन माहत् ।

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर नित्य तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ १६ ॥

आकात् स्रष्टु सुषुप्तादि प्रपद्य यत् प्रकाशते ।

तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वजनै प्रसुच्यते ॥ १७ ॥

वचनम् । सत्यमे विनीमे' आरभमाणमावय तया
 'अभिभूत' अघातादय मिति 'प्रसुप्त' अज्ञादुत्थित सुरस्ये
 विप्र क्षेत्रत प्रादौरमिममे चक्षुरादौ सखल तत सुजात
 मन्त्रात् जीवन् सद्यप्रत्ययम् । ततस्तु अतस्मिन् द्रष्टु पाठः ।
 सुरोत्तमाधारमिति सुरस्यस्य यस्मिन् सद्य याति ।

मन्त्रात् सुरोत्तमाधारम् ब्रह्म ।

तत्त्वमेवेति । ब्रह्मस्यैवमन्त्रात् बोधते , त्वमेव तदिति,
 तत ब्रह्मानन्तरम् । प्रपद्यमिति आन्तर मनुष्यत्वात् ।

त्रिषु धामसु यद्वैश्वं भोजनं भोग्यं सद्यैव ।
 तैश्वो विज्ञाद्यः सावी चिन्मावीऽहं सदा शिवः ॥ १८ ॥
 सद्यैव सुकृतं ज्ञातं सद्यि सर्वं प्रतिष्ठिताम् ।
 सद्यि सर्वं सद्यं वाति तद् ब्रह्मद्वयमस्माहम् ॥ १९ ॥

प्रथमः पदपटः ॥ १ ॥

अथौरभोयान्वहमेव तद्वत्
 सदान्वं विज्ञमहं विचित्रम् ।
 पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमौगो
 हिममयोऽहं गिररूपमस्मि ॥ २० ॥
 अवापि-पादोऽहमचिन्म जतिः
 पञ्चाम्यपद्युः स नृपोम्यकार्यः ।
 अहं विज्ञानास्मि विविक्तस्यो
 न चास्ति वेत्ता मम चित् सदाहम् ॥ २१ ॥
 विदेरनेश्वरहमेव वैश्वो
 वेदान्तज्ञात् वेदविदेह आहम् ।
 न पुरुष-पापे मम नास्ति नाशो
 न तन्म दिशेन्द्रिय-बुद्धिरस्मि ॥ २२ ॥

न चास्ति वेत्ता ममेति, नास्तीत्युक्तं हि दृष्टं, चाभ्यासीत्युक्तं
 योवेति कृतव्याजम् ।

न पुरुष पापे मम स्यात् . नास्ति नाशो ज्ञेयस्यैव . न मम

न भूमिरापी न च बहिरस्ति
 न आनिनी मेऽस्ति न आम्बरसु ।
 एष विदित्वा परमात्मरूपं
 शुभाशयं निष्काममदिलीयम् ॥ २३ ॥
 समस्त-सावि सद्सद्दिशीर्षं
 प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ।

यः यतः कद्वियमधीते सोऽग्निपूतो भवति,
 न वायुपूतो भवति, जलमपूतो भवति, न
 सुरापानात् पूतो भवति, न तद्व्यवसायात् पूतो
 भवति, न सुखसंश्लेषात् पूतो भवति, न हत्या-
 कृत्वात् पूतो भवति ; तस्मादविमुक्तमाश्रितो
 भवन्निन्त्यायमी, सर्वदा सकृदा जपेत् ।
 यमेन ज्ञानमाप्नोति सुसाराशैव नाशनम् ।
 तस्मादेव विदित्वैनं कैवल्यं पद-मश्नुते ॥

कैवल्यं पदमश्नुते ॥ २४ ॥

द्वितीयं अध्यायः ॥ २ ॥

ब्रह्मार्थवेदि कैवल्योपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

समेतेन , देहेन्द्रियगुणा दुर्निर्मलं निन्देन । आनो न चेति
 वाक्यम् , बहिरस्ति न चेति वाक्यम् , आनिनी नापीति
 वाक्यम् , अम्बरसु नापीति वाक्यम् । एष जलमाह, एष
 मिति : एष विदित्वा शुद्धं परमात्मरूपं प्रयातीत्यर्थः ।

विदन्ते कमलपुष्पां पारमलमहाह, य इति । महाहा इति
पराहमिति नेप । 'कैवल्य' कैवल्यमात्रं लीच पदम् 'अनुरे'
ब्रवीति । दिवसि स्यात्सर्वो । 'इति' आरब्धं कथयि ।

आरावयेन रविना शुक्तिमाश्लेषयेयिना ।

अनुरे पदं वाक्यान्ता कैवल्यमात्रं ब्रवीद्विधा ।

इत्यनुरेवेदे कैवल्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

कैवल्योपनिषदं कैवल्यार्थावबोधयित्रीम् ।

वाक्यान्ते कैवल्योपनिषदं कैवल्यमात्रं ब्रवीद्विधम् ॥ १९ ॥

भगवतोऽशुक्तिमित्रेण वृद्धमित्रेणैवै कथनाच्छलायनद्वारं
वीक्ष्य चालाद्विह्वलमभ्यस्यति ब्रह्मनिपातानादिकं कथं
यितुम् । 'अथ आरभ्य अनुरेण सम्यक्कथयामासु' 'आरभ्यताम' ।
आरभ्येतामिति 'भगवन्' पृथक्कथ्य 'अनुरे' स्यात्कथयामासु
मित्रेण 'परिहसितं' आश्लेषितं विधित्वा समीपमागत्य 'अथ' ।
कथयाम् ।

'अनुरे' इत्यनुरेणैव अथ, अथवा । अथ समीपान्
कैवल्योपनिषदं वदन् वीक्षन् । 'अनुरे' इत्यत्र देव वाच
अथ वदन्त्येव वृद्धस्य मित्रेण वृद्धि आद्याकारकारणं तं
वदितुम् अतिरिक्तं चेत्, 'मदा' इति 'अथ' कैवल्ये
आगतं वृत्तिरूपे । 'कैवल्यमात्रं' इत्येव प्रियमात्रं 'निवृत्ता' कर्तुं
मूलभाषणं विद्यमानत्वेन विद्यमानाद्यविद्यया मित्रेण
उपगतम्, 'अथ' अथविद्यया 'अनुरे' अश्लेषितं कथितं
'अनुरे' विधित्वा वृद्धकारणम् अथवा अथवा अथवा
विधित्वा अथविद्यया विद्यायैव । 'अथ' अथवा अथवा
इत्यादिनाम् 'अथ' अनुरेण अथवा अथवा अथवा अथवा,

‘इत्येव परिपूर्णे’ यतिः प्राप्तिः, ‘विद्वान्’ अक्षरमेव बोधयति
भाषाव्याख्यानम् ॥ १ ॥

यस्य वृद्धः 'तस्यै' अयिभ्यात् अङ्गुलिभ्यादिभ्ये 'स' गुणः सन्नेच
'इ' किल 'उवाच' अङ्गुलिभ्याम्, 'विजयमहर्ष' अङ्गुलिभ्याम्
दशादीनां पिता विजयमहर्षः यमनाम्नः, 'यथा' अयि-
भ्याम्, 'स' विजयमहर्षीऽप्युवाच, न कुर्वता कृतवर्तिनः ।
अङ्गुलिभ्याम् वासादङ्गुलिभ्याम्, तदर्थेन च अङ्गुली
वाङ्मनसमसीततश्च, यत्तु शीघ्रं तावत्, 'यथा भवि-
ष्यति योगात्' यथा याज्ञिकबुद्धिः, अङ्गुलि भूतम् तद्वि-
शेषार्थं बुद्धिः, यथा विज्ञानीय तदर्थं गूढं कर्तव्यं यथा
यथा, यथा 'योग' यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा
यथा 'योग' यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा यथा

इदानीं वदाम् यथा मन्त्रिणां योषी मन्त्रविधायिना कारणं
महत् सद्यस्तीत्युच्यते, अ 'वर्ज्य' योषीनां कर्त्तव्यं वा,
न 'वर्ज्य' दुष्टादिनां, 'वर्ज्य' वेदेन मन्त्रवेद वा विहित,
मिति पूर्वमनुपपद्यते, अद्यतनमिति अद्यमाद्यनुपपद्यते कर्म
मन्त्रा धन दक्षिणमन्त्राद्यः, 'वर्ज्य' निषिद्धा योषी कर्त्तव्यं कर्म
परिष्कारिणं वायव्यं अस्याद्यं दक्षिणं, 'वर्ज्य' अद्यतनं अद्य
दायमिति 'अद्यतनं' अद्यतनं मन्त्रमात्रं दक्षिणं 'वर्ज्य'
'वर्ज्य' इति मन्त्रा ३५३।

यस कते प्रजाति 'घरेल' वस्तुनाम् 'भाल' च युज्यते, तदि
दीप्ति दृष्टम् यजमान, यथा यजमानं यजमानं न, यजमानो
यजमानः । यस्य यज, 'घरेल' घरे, यजमानं यजमानं
'विहित' इति यजमानं 'यजमान' यजमानं 'विहित' इति यजमानं
यजमानं यजमानं यजमानं, 'यज' इति यजमानं यजमानं
'यजमान' इति यजमानं यजमानं यजमानं यजमानं यजमानं

‘प्रविशन्ति’ इहं वर्षं स्यादिति धात्वन्कारेण तद्वैय भवन्तीत्यर्थः ।

उत्तीर्णा विशिष्यन्त्याह, ‘वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितायां’
वेदान्ता, धर्मिणः, वेद्यो जातं विशिष्टम् अहं ब्रह्मस्मीति
ज्ञानं, तद्विशेषेण सुनिश्चितः अर्थः सम्यगेतनं वेदां त्रै । अस्या
सुनिश्चितः अस्मिन्मतेति सम्भवव्यतिरेकी ब्रह्मण्यस्य अर्थो
विद्यतो ईदृशे विज्ञाने विज्ञानं सुनिश्चिताह । ‘वक्ष्याममीनाम्’
सम्बन्धं ज्ञानविज्ञादिकम् लोकादिसमीपज्ञं न्यायः ज्ञानः
वक्ष्यामि तस्य योगः अहं वक्ष्यामितीति शीघ्रं, तच्चात्,
‘वतवः’ आह्वयस्य, हुनरादानं विशिष्यत-वचनार्थम् । ‘इह-
काला’ इहं कालादिकथाय-वर्द्धितं धातुम् अनाकारवं वेदां त्रै
रुपपन्नः ॥ ३ ॥

सम्भूता अपि कुतश्चिन् प्रतिवच्यदक्षिन् परौरे चतुष्टय-
वाच्यत्वादाहेत्, कदा ‘तै’ कदा वतवः ‘वक्ष्यामीहेतु’ ब्रह्मणः
आसीदेव एव लोकोत्तिक भूमिका-जगदाहवदर्थं उपयोज्य-
मानेनापेक्षितः ब्रह्म एव तैर्लभ्योपपत्ते, हेतु ब्रह्मलोकेषु
‘परान्तकाले’ परस्य ब्रह्मण्य ब्रह्मणः अन्तर्गतो विनाश-
कालः द्विरासीत्कालः परान्तकालः, तस्मिन्, ‘परान्तकालम्’
कदाह्वयम् अस्मिन्-वर्द्धितो-वाच्यताम् ‘परिसुप्तम्’ परि-
सुप्त्यो मर्त्यो विदुषा भवति, ‘वर्षे’ विशिष्टाः ।

उत्तीर्णा ब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थमुपपन्नं कर्तुम् उपवेद्यमात्रे
देवविद्येपादिवत्ताह, ‘विनिर्हर्दे’ एकात्मदेवे, अस्मादव्या-
कुल आसीदपि, ‘सुषान्तरा’ स्वप्नं चतुर्देवकं दर्मादव्यक्तं
सुषान्तरं, तस्मिन् तिष्ठतीति सुषान्तराह, ‘वृत्तिः’ वदिरा-
नोपपन्नं, ‘वर्षादेवर्द्धित-उपपत्ते’ वर्षे पोषा च तिराह त्रै-
‘इह वतवः त्रै वक्ष्यामि-विदुः त्रैवत्, अहं ब्रह्मणः वक्ष्यामि-
वाच्यताह इत्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अथानन्तमस्य अति अधिकं ज्ञानमिति यदस्य शान्तमस्य
 कुटीपकं कर्तुं ह्यहमेव चाप्यस्य पारमहंसं तदस्य अथा-
 न्तम, तन्निरुतिरिति अन्त्यात्मकं, अथहेन्दुर्वाहिनं’
 निश्चितानि पञ्चमस्तानि ज्ञान कर्महेन्दुवादि ‘निदध-
 मा मा मन्त्राण्योऽथर्वणं मन्त्रा एवमद् देशदाभिधायदा
 अगुरुं अथ तत्त्वमयोऽथवायवीयम्’ अथवा अन्तेन
 यथा अन्तरं हृत्पुच्छरीरं हृदयकमलं यच्च विद्वदि-
 विवेकश्च ‘निरल निरलमस्तं यथस्तं यथवेदादिकं विमुक्तं
 विगतं वसन्तं तु सावित्रीयं निश्चितं निश्चयेन आत्मा
 ‘मयो हृदयपुच्छरीरस्यान्तः, निदध निर्मलं पद्मकटि-
 मद्भ्रमदित्यर्थः, ‘मितीकं विगतं यीकं दृष्टं विमीकम्
 आनन्दपूर्वं हृदयं आनन्दकरीकम्’ ॥ १ ॥

अथुतस्तु अचिन्तं महात्मनातीतमेव प्रथमं वस्तुम्
 विषयम् । पाठमनवातीतम् हेतु ‘अथानन्तमस्य
 मूलत्वादथर्ममन्त्रम् । अथान् परिच्छेदश्च आरुह्यति,
 अन्तमहं न विद्यते अन्तं यथा यथावा अतीराया अन्त-
 कीरणमहं त देव आनन्दं कर्तुं अतिपादं मूलं वा अन्तमहं,
 यिष मन्त्रमहं एतन्तम् अतिपादित्येव पठितम्, अथुत
 आनन्दमन्त्रमहं अथुतयदा निर्दिष्टमन्त्रमहं अन्तम
 हं अथ अन्तमहं अचिन्तं योनि अन्तमहं अचिन्तं तदा
 अतीरायित्येव आनन्दं अहं अन्तमहं, अति मन्त्रमहं वि-
 तम् अन्तमहं अचिन्तं अचिन्तं अन्तमहं तदा हेतु ‘अ-
 दितीयं अन्तमहं पठितं विमुक्तं यथान् अचिन्तं वा ‘निदधन्त-
 मन्त्रं एतन्तमन्त्रं निर्दिष्टमन्त्रमहं ‘अहं विद्वन्तं अति-
 रिक्तं अन्तमहं तदा अन्तम् अन्तमहम् ॥ २ ॥

अन्तमहं अन्तमहं अन्तमहं अन्तमहं अन्तमहं

यदा कदाचनं निम्न तैजस पाश्चात्, निराश विरक्तकर्मेभ्य
रागाद्याः सदा यदात्मनेन जीवन् यदायमसक्यः तिस्रोपन
नीत तमोऽपान कण्ठे अक्षयमिदं कदेये अथितयात्मनेन
पैतव्यस्य वसने सदा न नीतकण्ठः तथिति व्याख्यातः, तदा
'निघण्टुः' अविद्या एवित 'निघोः' इत्यस्यकार एवितम्,
'उमासहाय' इत्यविद्या मदाय 'अपानस्य पुनरुत्थान संस्कार-
कर्मिण्यमिति निर्गुणपरत्वेन इत्यस्य वाक्यमसक्यत्वात्, निर्गुण
आयुष्यत्वात्तैजस इत्यस्यदेय साधकस्यमनिघण्टुः, तथा च
आत्मा मनस्य विदित्वात्मने कृत्वा एवेतदुत्पन्नमिति ॥ ८ ॥

'मर्मभूतस्य' निघिण्टुः स्यात्तत्त्वमिदं तिस्रोतीति कर्म-
भूतस्य, तम्, 'आत्मानम्' अस्मात् एवम स्यात्कार मीत्य, 'मर्म-
भूतानि च' निघिण्टानि स्यात्तत्त्वमिति च, 'वकार' आत्मा
एवेति भावस्तुल्यत्वात् ॥ 'आत्मनि' आत्मत्वात्तमि अद्वयत्वात्
मीत्ये, 'सम्यग्' सम्यक् तस्य निर्णयः स्यात्तैजसमीत्ये
'इह' इहत् देश आत्मा इत्युपरिच्छेद मीत्य 'असम्' अद्वयम्
अद्वयव्यतिमित्यर्थः, 'वानि' गच्छति, न गच्छति देहनी
एवेति गच्छति सम्यग्वाते, 'न वानि' न गच्छति, 'असम्' न
मीत्ये वानिमीत्येन 'इदम्' आत्मेन ॥ ९ ॥

आत्मा अक्षय्योऽस्य आत्मानः अस्मा तमित्यादि, नाय-
एवम विदुःकवे एवम आत्मानम् इह मर्मभूतस्यमित्यादि ।
इहा तु एव आत्मा नोपर्यये, तदा तदुत्पन्नमीत्यादि,
आत्मानम् एवम अस्मात् 'एवमि' अक्षय्यत्वात् इत्युत्पन्न
इत्ये कदा अथो निधाय अस्मात्तैजसेन निघिण्टोऽस्य ।
'असम्' अद्वयम् अद्वयव्यतिमित्ये, 'वकार' कर्मिण्येवम्
इत्यर्थः । 'आत्मा निर्णयस्यात्मत्वात् आत्मस्य एवमिमीत्येनमी
इत्ये एवम निर्णयन इतिमिमीत्येन, तथा 'आत्मान'

तथा 'व्यक्तित्वविशेषीके' कश्चित् वाक्यवाक्ये लिख्यमानं यत्
 कथञ्चिन् प्रकटयितुं लिखिते शीते धुनौ कने च कश्चित्प्रतिबिम्ब
 योहे । यत्तु अथा, तदव्याख्यानोपयोग्यं । 'कुमुदिताये
 आनन्दभोगावसरे 'यथार्थे' लिखिते 'विशेषीके' विशेष विज्ञाने
 साधारणे सत्यं कर्तुं, एतावत् कुमुदी योयै च सत्यम् इत्यन्तु
 विरोधः, तस्मैऽतिशुभं यच्चानाहत 'कुमुदय' काव्यकथन
 सत्यं सत्यमवसानम् आनन्द्याम् साव्यकथनं यत्ति वच्छति ॥१॥

युनय आनन्दान् पश्यन् मासं श्रुत्वाऽपि 'जन्मान्तरं वरुणं
धीनाम् दानकवीर्य—कर्मोद्भवात्' 'म एव आनन्दान् कश्चन
पश्यन् एव वृद्धमि वत्, न तन्म', 'जीव' कल्पजित्तरक कश्चिनि
कल्पान्तरात् पश्यति । अतएव, वृद्धताम् वक्तुं कवीर्यं ज्ञानरश्म
मासं धारयति हि ।

ହତ୍ୟାମୀ ଶିବ ବ୍ରହ୍ମାଣୀଶିଳାଙ୍କର 'ଦୁଇଟି' ଗୁରୁ ହେଲେ ଜ୍ଞାନୀ ଗଣେଶେଶ୍ୱର 'ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ' ବିହସାଣି, ଯହ ଶିବ 'ବନ୍ଧ୍ୟା' ସହଜାତୀୟ, ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀଶିବ ଶେଷଧାବନ୍ଧୁ, ନୀଳମ୍ବୁ ନୟା ହିବ ଶିଳାମିସର କାଳେଶ୍ୱର, ନୟାଶ୍ଚ ଜାଗରୁ ଶାନ୍ତବନ୍ଧୁ ନୟା ବିବିଧା ବିବିଧା ବିବିଧାଶିଳା ନୟା ହିବ ନିୟମ ୨ ୧ ୨ ୩

‘आचार सङ्गृहितं सर्वमात्रं कर्त्तव्यं सूत्रितमाह । अत्र
सप्त विंशत्याचारसूत्रम् । आचारं निरूपितमात्रम् आचारम्,
‘अष्टाङ्गयोगः’ आचारम् इत्यनेनैव अत्र उच्यते । अत्रमात्रम् ।
‘संयमितं अष्टाङ्गयोगे’ अत्र विचारं सति कथ्यते, पुन
अत्रापि आचारमात्रम्, यं कथ्यते इत्यर्थः ।

‘वसन्तस्य सुवसन्तस्यविहायान् सुविहङ्गु, ‘जगदी नम
 मते, जगत् द्विजगत्त्रि, मन अन्तःकरणं जगत्त्रि
 द्विजगत्त्रि च सर्वज्ञानं सर्वविद्वत्त्वानि च सर्वज्ञं च
 द्विजगत्त्रि, ‘जगत् नम, ‘जगत् नमन्तान्, जगत्त्रि धातु,

‘वाय’ नीराणि, ‘प्रथिवी’ भूमि, ‘विषय’ निविचल
सावर उड्माभयस्य प्राप्तिजातस्य ‘पारिषी’ विधारिषी ॥ १३ ॥

उदासीं सहायतायांमाह, ‘यत्’ सन्निधे ‘परम’ वञ्च्यते
‘मद्य’ इहम् देव आन यत्तु वरिष्ठोद शून्य ‘सर्वाभा’ सर्व
वर्धितदिमित, सर्वान्वाय ‘विमल’ कर्मन्व कार्य कारय
आलस्य ‘आयतनम्’ आशानभूतम्, ‘मद्यत्’ यौट’ सर्वधार
जेन, एव ‘सूत्रम्’ यत्तुपरिजायात् ‘सूत्रम्’ मद्यदमति-
यदेन यत्तु, ‘विमल’ विमलमयम् ‘तत्’ एत एव यत्तु ‘लभित’
लभनुपलभित न लभन् ।

मत्तु तत्तु मलीकम्, यत्तु तत्तुदम्, सन्निधे ‘वर्ध’
वर्धितिविधीवीचनमादिजत याह, ‘लभित मत्’ ल लभति
मीक्षा समिधया, यत्तु एव वञ्च्यते, न लभ ॥ १४ ॥

उदासीमेव प्राप्ति वचनमाह, ‘वायत्’ वाय द्रुत्यादि मद्य,
वायत् एत द्रुत्यादय वला, मदादय विम विदाडादय,
त एव यत्तु वायत् एत द्रुत्यादि यवद्य त, ‘यत्’ सन्निधे
यव प्रथामकाल ‘प्रथामर्त’ प्रथामवति, ‘तत्’ एत यव
मकाल ‘वद्य’ मल प्राप्ति अद्यम्, ‘वद्य’ उद्यावमला
विदावमला, ‘वति’ यमेन प्रथामेन ‘प्राप्त’ प्राप्ति काल
‘लभित’ निविचलम् यद मद्यमोद यत्तुमे ‘वद्यमर्त’
प्रथामेन मुक्तो भवतीति ॥ १५ ॥

उदासीं मद्यमयत्तु यत्तुदम् नयत्तुमाह, ‘विम’ मद्यमय
मद्य-यत्तुमेन ‘प्राप्त’ प्राप्ति ‘यत्’ सन्निधे ‘मीम’ मद्य मदि
विदावमला ‘मीम’ विम मीम माकाल, ‘मीम’ मद्य
मविदिवावम मीमेति, यत्तुदम् विमलादि विमलादि ‘यत्’
यद विदाव मीमेति यवद्य-मल, ‘वद्य’ यदम्, ‘वद्य’
विदावमला ‘विमल’ विमलादि विमलादि, ‘वद्य’ यदम्,

‘वाची’ साध्यः तत्र विद्यमान इति ‘विद्यमान’ विदितवान्
‘यत्’ यत्प्रत्यय-कारण-योगः ‘अद्यतिव’ क्षेत्रात्मा निज-
कालानुक्रमी ज्ञेयवान् ॥ १८ ॥

प्रत्यय-वैलक्षण्यं सम्बोद्धा इदानीं कालानुक्रम-
योगि सप्तमिव, ‘मन्वेव’ सप्त एव ब्रह्ममिवाह, न तन्मन्वेव,
‘सकल’ निश्चितं भूत-भौतिक-वस्तुवत् ‘जातम्’ उत्पन्नम् ;
‘मन्वे’ ब्रह्ममिवाह ‘मन्वे’ निश्चितं निजं ‘इतिष्ठितं’ स्वयमेव
स्थितिमाह्वम् ; ‘मन्वे मन्वे’ व्याख्यातम् ; ‘सप्तं वाति’ सप्तं
वाच्यति ; ‘इत्’ तन्माह पूर्वप्रत्यय-क-स्थिति-भङ्ग-कारणात्
‘सप्त’ इहत् द्वि-वाच्य-वस्तुवत् ‘इत्’ इत्थम् ‘सप्त’ सप्त-
प्रेमादि-विनाश-युक्तम् ‘वन्ति’ भवन्ति । ‘यत्’ ब्रह्म-
वैलक्ष्ण्यम् ॥ १९ ॥

‘वाची’ अनुपविश्यात् ‘वाचीयम्’ वन्तिवन्तिवत् ‘यत्-
मन्वे’ कालानुक्रम-यत्प्रत्यय-कारण-योगः, न तन्मन्वे,
‘सप्तम्’ सप्तं यत्, तन्मन्वे सप्तम् सर्वत्राद्य-व्यतिरिक्तं, यत्
व्याख्यातम् ; ‘वाचीयम्’ सप्तमिव कारणात् इति मन्वे, तन्मा
तन्मापि व्याख्यातं वाच्य, ‘मन्वे’ कालानुक्रम-भूत-भौतिक-वस्तु-
वत्, यत् व्याख्यातम् ; यत् तन्माभेद-वाच्यत्वे ‘सप्तमिव-
मन्वे’ व्याख्यातं वाच्य, ‘मन्वे’ निश्चितं सप्तमवस्थाने-
दित्यर्थः ।

सप्तमिवत् तन्मन्वे तन्मावाच्यमिवाह व्याख्यातं वाच्य,
‘पुरातन’ विदितवान् प्राकृतिक-तन्मावत् सर्वत्राद्य-व्यतिरिक्त-
मिवाह विदितवान् रत्नमिव, यत् व्याख्यातम् ; ‘पुरातन’ पुरा-
तन्मन्वे वस्तुवत्, यत् व्याख्यातम् ; पन्थिवाच्यमन्वे ‘इत्’ निश्चय-
निश्चयत्वे सामर्थ्यमाह, ‘इतिष्ठित’ स्वयमेव तत्त्वधानी वा

‘प्रादित्यम्’ सर्वव्यापकत्वज्ञानात्, यद् व्यापकज्ञानं, विषयार्थं,
महत्त्वं स्यात्तद् ‘प्रादित्यं’ भवामि ॥ २० ॥

एदानीं सर्वकारेण दीनस्य सर्वज्ञतां सुभाष, 'यथावि
पाठ' यथावि पाठ इति, यच्च व्याख्यातम्, 'यथाविध्यमिति'
सुवीथमिति, एवमभूतोऽपि अस्मीत्यदौतयेव इत्यर्थे, 'यथाविमि'
सर्वज्ञेयमिति, न 'यदसु' यदुक्त इति, न यदसु इति,
'युवीमि' यदसु यवीमि 'यदसु' यदसु इति, यच्च व्याख्या-
तम्; 'विज्ञातमिति' विविध सर्वज्ञताम् अस्मभ्यमिति,
'विज्ञातमिति' सुदमदि यदम् इति, 'न यदसु' यदसु, 'विज्ञा'
तम् यदसु यदसु यदसु यदसु, 'यदसु' यदसु यदसु यदसु
'विज्ञा' यदसु यदसु यदसु यदसु 'यदसु' यदसु यदसु यदसु
यदसु ॥ २१ ॥

इदानीं सर्वदास्य प्रतिपादयाम्यनन्तरं कर्मविशेषात्मानं दर्शयति, 'वेदै' शब्दादिभिः 'अनेके' बहुभिः, 'अहमेव व्याख्यातम्', 'वेद्य' प्रतिपाद्य, 'वेदान्तकृतम्' वेदान्तकृतकृतम्, 'वेदविरचितम्' च वेदान्तकृतो विवेचनम् ; वेदान्तमाह्वयत्वा स्वाह्वयिण्यां कृतानां वेदा वेदभिः न नव, न सप्त, चत्वारश्चनेत्यतः सप्तदश, अथ व्याख्यातम्, 'अनेन विभृतिः कृतार्थविदभिः कृतानि विभृताः । 'न पुण्यपरि' समन्वयम्, न स एव इति वेद्य, 'जायते जाय' विनाशो न विद्यते समेत्युपपन्नं, 'न यथा' जनि न जात यथोक्तमुपपन्नं ; 'देहेन्द्रियवृत्ति' देशस्य चन्द्रिमानि च पुण्यस्य देहेन्द्रियवृत्ति 'जायते न विद्यते, समेत्युपपन्नं, ३ २ ३ ३ ।

‘न भूजिष्यामीमम एतिसी सीदका नाम नाभि इत्यनुष्ठ’,
‘वज्रि’ त्विद ‘नाभि’ न विद्यते, अमेत्यनुष्ठ’, ‘न नाभिसी
द्विष्ति’ दातृरपि नाम न विद्यते, ‘नष्टरात् दातृर्नोप नाभि’